

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TÜRKLERİN İSLAMİ KABULÜ

OSMAN KARATAY

KRYPTO

OSMAN KARATAY

TÜRKLERİN İSLAMİ KABULÜ

5. BASKI

krypto

PROF. DR. OSMAN KARATAY

Türklerin İslam'ı Kabulü

TÜRKLERİN İSLAM'I KABULÜ, OSMAN KARATAY,
Kripto Kitaplar©

Genel Yayın No: 163

Araştırma & İnceleme: 134

Yazan: Osman Karatay

Yayın Yönetmeni: Ümit Çıkrıkcı

Düzeltili: Pınar Öztaş

Kapak: Enoch Ajans

Baskı: Bizim Büro Basım Evi/Ankara

(Matbaa Sertifika No: 42488)

1.Baskı: Şubat 2018

2.Baskı: Ekim 2018

3.Baskı: Şubat 2019

4.Baskı: Ekim 2019

5.Baskı: Nisan 2021

ISBN: 978-605-4991-77-8

Yayıncı Sertifika No: 45134

*Her hakkı saklıdır. Bu yapının aynen ya da
özet olarak hiçbir bölümü, telif hakkı sahibinin
yazılı izni alınmadan kullanılmaz.*

Copyright © 2008-2021, KRİPTO KİTAPLAR Publishing House

Yayımlayan:

kripto

Kripto Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti.

Kültür Mahallesi, Ataç 2 Sokak, No: 71/B Çankaya/Ankara

Tel: 0312 432 1923 Faks: 432 1933

e-posta: kripto@kriptokitaplar.com

www.kriptokitaplar.com

Satış Direktörü: Murat Alaca

Pazarlama Sorumlusu: Ahmet Mert Öztuğ

PROF. DR. OSMAN KARATAY

1971 doğumlu. Çorum İnönü İlköğretim Okulu, Taşköprü Lisesi ve Çorum Atatürk Lisesi'nde okuduktan sonra 1995 yılında Boğaziçi Üniversitesi Tarih bölümünden mezun oldu. 2001 yılında Gazi Üniversitesi'nde yüksek lisans ve 2006 yılında yine aynı üniversitede doktora derecelerini aldı. 2010 yılında doçentlik, 2016 yılında profesörlük sanını aldı. Halen Ege Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Bilimsel çalışmalarının yanında örgütçülüğü ile de Türk bilim ve kültürüne büyük hizmetlerde bulundu. Türkiye'nin ilk düşünce kuruluşu olan Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin (ASAM) kuruluşunda yer aldı. Dünyadaki en büyük Türk tarihi projesi olan *Türkler*'i yöneterek, toplam 37 ciltlik dev Türk tarihinin ortaya çıkışında büyük katkı yaptı. Bu çerçevede İngilizcedeki en büyük Türk tarihi olan *The Turks*'ün editörlüğünde bulundu. Ardından KaraM'ı (Karadeniz Araştırmaları Merkezi) kurdu ve Türkiye'nin ilk bölgesel akademik dergisi olan *Karadeniz Araştırmaları*'nı yayınlamaya başladı. Bu arada türünde dünyada ilk olan *Balkanlar El Kitabı*, *Doğu Avrupa Türk Tarihi* ve *Ortak Türk Tarihi* adlı büyük çalışmaların editörlüğünde bulundu. Türk Dünyasına Hizmet Ödülü sahibi Karatay'ın 150'nin üzerinde makale ve bildirisinin ve Balkanlara dair kitaplarının ve çeşitli çevirilerinin yanında, tarihle ilgili yayınlanmış eserleri şunlardır:

- *Hırvat Ulusunun Oluşumu. Erken Ortaçağ'da Türk-Hırvat İlişkileri* (iki baskı: 2000, 2016).

- *The Turks*, 6 cilt, editör, H. C. Güzel ve C. C. Oğuz ile, (2002).

- *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çeviri, P. B. Golden'dan, (dokuz baskı: 2002-2020).
- *İran ile Turan. Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Orta-doğu* (dört baskı: 2003, 2012, 2015, 2019).
- *Etnik Tutumun Tarihsel Kökleri, AB ve Türk Kimliği* (Strateji Raporu) (2005).
- *Balkanlar El Kitabı*, 3 cilt, editör, B. A. Gökdağ ile, (üç baskı: 2006, 2013, 2017).
- *Bey ile Büyücü: Avrasya'da Tanrı, Hükümdar, Devlet ve İktisat Hakkında Dilin Söyledikleri* (üç baskı: 2006, 2017, 2021).
- *Türklerin Kökeni* (20 baskı: 2011-2019)
- *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, editör, Serkan Acar ile (altı baskı: 2014-2021).
- *Hazarlar. Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler* (beş baskı: 2014-2019).
- *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honor of Peter B. Golden*, editör, István Zimonyi ile (2016).
- *Mürdüm. Ergenekon Öncesinde Konuşulanlar* (üç baskı: 2017-2019).
- *İlk Oğuzlar. Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar*, Haz. Umut Üren (dört baskı: 2017-2020).
- *Türklerin İslam'ı Kabulü* (beş baskı: 2018-2021).
- *Bulgarlar. Yitik Bir Türk Kavmi* (2018).
- *Ortak Türk Tarihi*, 6 cilt, editör, B. A. Gökdağ ve S. Y. Gömeç ile (2019).
- *Macarlar. Kökler ve Türkler* (2020).
- *Ural-Altay Kuramı* (2020)

İÇİNDEKİLER

ÖNCE SÖZ VARDI.....	7
GİRİŞİM.....	11
ATEŞ ÜLKESİNDEN GÜNEŞ ÜLKESİNE DOĞRU.....	19
KİM KİMDİ, KİMİNDİ?	31
‘SUL’ CÜRCAN’IN IRMAKLARI	45
MAVERAÜNNEHR: KENTİ KENTİNE	55
KUTEYBE: SAVAŞ VE BARIŞ.....	67
TÜRGİŞLER: TÜRK İŞİ BİR TARİH.....	77
SOĞDİYANA: BİR O YANA, BİR BU YANA	95
KAF DAĞI PADİŞAHIYLA SAVAŞLAR	107
TALAS’LANMAYA GEREK VAR MI?	115
TÜRKLER NE UMDULAR, NE BULDULAR?	121
TÜRKLERİN DİN DÜŞKÜNLÜĞÜ	131
SEYİSLİK VE SİYASET	139
BULGAR’DAKİ BULGULAR	145
HAZAR: AZAR AZAR İSLAM’A.....	151
TÜCCAR DİNİ, DİN TÜCCARI.....	165
SEBEPSİZ DE SEVİLİR... ..	171
TÜRK’E LAİK İSLAM.....	181
SAMANİLER SEYRAN OLUNCA.....	187
NİHAVENT’TEN NİHAYETE	193
KAYNAKLAR	201
DİZİN.....	215

ÖNCE SÖZ VARDI

“Kitap geliyorum demez.” tabirinin gerçek bilimsel faaliyeti tam açıklayacağına inanıyorum. Biz çalışırız, merakımızın peşinden gideriz, tecessüs ederiz. Okuduğumuz ve düşündüğümüz her konuda bir şey yazmamız söz konusu olmaz, olmamalı. Buluntular zamanla fikre dönüşür, fikirler demlenir. Bu süreçten bizzat araştırmacının dahi haberi olmayabilir. Gün gelir, bir şeyler vesile olur ve demlenmiş fikirler dürtülür.

Beklendiği gibi bir mitoloji derlemesi olmasa da eski Türk inancıyla ilgili çok ayrıntılı, semantik temelli bir eser olan *Bey ile Büyücü*’yü daha 2006 yılında yayınlamıştık. Hepimiz çocukluğumuzdan itibaren varlık ve Tanrı üzerine derin derin düşünürüz. Bu eserin içeriğini ilgilendiren konularda araştırmalarımız durmaksızın sürdü ve 2017 yılında genişletilmiş 2. baskısı yayınlandı. Uzmanlık alanı etnik kimlik tarihi olarak tanımlanabilecek birisi için din konuları çok uzakta kalmasa gerek. Bir İslam uzmanlığı iddia edebilecek konumda ve durumda değilim. Genel kültür üzerine bir genel Türk tarihçisinin okumalarını koyun, o kadar. Hatta tefsirleri elime aldığım tek araştırma -maalesef- *Bey ile Büyücü*’deki Ye’cüc ve Me’cüc bahsini çalışmak içindi, hayal kırıklığıyla sonuçlansa da.

Ama yıllardır hem yüksek lisans hem de doktora derslerinde Türklerin İslam’a girişini anlatıyorum ve konunun yaklaşık bütün kaynakçasını ayrıntılı inceleyerek her yıl yeniden düşünüp taşıyoruz. Bu birikim, mevcut yaklaşımların eleştirisiyle birlikte zaman içinde yeni ve karşı savların ortaya çıkışına zemin hazırladı. Hepsi şimdiden başarılı birer tarihçi hâline gelen öğrenci arkadaşların bu düşünce sürecinde önemli katkı ve katılımları oldu. Verimli ve semereli geçen dersler için hepsine çok teşekkür ediyorum.

Öte yandan, 20 yıldır birinci dereceden ilgi ve çalışma alanımda bulunan ve 10 kadar makale ile *Hazarlar: Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler* adlı kitabımızın çıkışıyla sonuçlanan Hazarlar konusunu çalışırken hem erken İslam tarihini dikkatli okumamız gerektiği hem de Musevî inancını bir nebze tanımış olduk. Hristiyanlık ile zaten tüm Doğu Avrupa çalışmalarımızda muhataptık. Dolayısıyla, dinler tarihçisi olmasak da dinleri (hem de birini değil) tarihteki yerleriyle iyi bilen bir tarihçi olduk galiba.

2017 yazında *Yeni Türkiye* dergisinin İslam dünyası özel sayısı için hem Sayın Hasan Celal Güzel Bey hem de iki değerli Hocam Prof. Dr. Bilgehan A. Gökdağ ve Prof. Dr. Kemal Çiçek aradıklarında verebileceğim tek cevap konuyla tek ilgimin Türklerin İslam’ı kabulü olduğu şeklindeydi. Üçü de sözleşmişçesine benden bu konuda bir makale istediler. Benim için 2017 yazına damgasını vuran ve çok emek verdiğim bu makalede, ne kadar uzun olsa da, pek çok konuyu özet geçmek gerekmişti.¹ Bu öz bahislerin açılması ise çalışmayı kitap boyutlarına taşıyacaktı. Bu noktada devreye Kripto Yayınlarının sahibi, değerli dostum Sayın Ümit Çıkrıkçı gir-

¹ Şu künye ile yayınlanmıştır: Karatay, “Türklerin İslam’ı Kabulü: En Baştan Bir Düşünmek”, *Yeni Türkiye*, 95-1 (2017), s.332-357.

di ve en kısa zamanda, 2017 içinde basılmak üzere böyle bir kitap istedi.

Dolayısıyla biz bu konuda hiçbir zaman makale yazmayı dahi düşünmemişken birkaç ay içinde bu eser ortaya çıktı. Bu kitap söz konusu makalenin genişletilmiş hâlidir. Çalışmamızda kitlesel İslamlaşmanın artık gerçekleşmiş olduğu dönemin ayrıntılarına (Karahanlı ve erken Selçuklu) girilmemiş, İdil Bulgar bazı yanlış kanaatleri gidermek amacıyla bir nebze öne çıkartılmış, buna karşılık İslamlaşmaya nasıl ve hangi süreçlerden gelindiği üzerinde daha çok durulmuştur. Esas sorgulanan mesele İslamlaşmanın neden gerçekleştiği değil, neden geç gerçekleştiği olduğu için de Emevî ve erken Abbasî dönemlerinin siyasi tarihleri daha ayrıntılı ele alınmıştır.

Tüm bu süreçte emeği geçen ve vesile olan herkese çok teşekkür ederim. En büyük katkısı, bu kitabın kökündeki makalenin yazılış günlerinden itibaren kütüphane ve sanal ortamlardan, bende bulunmayan kaynakçayı bulup getiren yüksek lisans öğrencimiz Tansu Tepekule yaptı. Aynı şekilde Göktürk Erdoğan da kaynak temininde yardımcı oldu. Haritaları ise İ. Doğukan Dokur hazırladı. Doç. Dr. Erkan Göksu ve Doç. Dr. Serkan Acar hem metinleri okuyarak hem de bazı kaynakları sağlayarak bu esere katkıda bulundular. Prof. Dr. Nadim Macit sıklıkla sorduğumuz soruları büyük nezaketle cevapladı. Dr. Yaşar Kalafat Bey'le de halk İslam'ı ve inançları konusunda istişarelerimiz oldu. Hepsine müteşekkirim.

Osman Karatay

Bornova, 18 Ocak 2018

GİRİŞİM

Türklerin Müslüman olması bizzat İslam tarihi içindeki en özgün gelişmedir. İlk kez İslam devletinin hâkimiyet alanı dışındaki bir topluluk ya da topluluklar kitlesel hâlde din değiştirerek İslam dünyasına dâhil olmuştur. Ondan önce İran'ın İslamlaşması zoraki ama nispeten hızlı olmuştur. Araplarca İranlılardan alınan lakin nüfusu farklı olan Azerbaycan'da da benzer bir süreç gerçekleşmiş ve İslam, Hristiyanlığın yerini almıştır. Buna karşılık fethedilen Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusta İslamlaşma eğilimi görülmemiştir. Mısır'dan başlayarak Afrika'daki İslamlaşma yine fütuhatla olmuş fakat Araplaşma anlamına gelmiştir. Türk ülkelerinden önce İslam neredeyse bütün büyük Akdeniz adaları ve İspanya'ya da girmiş ama yerel halk içinde fazla yayılmamıştır. İlk kez Türkler, kendi kimliklerini ama daha önemlisi bağımsız yapılarını koruyarak İslam dairesine girmişlerdir.

Ve denebilir ki tarihteki çok az din değiştirme vakası, oluşu ve sonuçları itibariyle Türklerin İslam'a kitlesel geçişine benzer bir etki oluşturmuştur. Rásonyi'ye göre, "Dünya tarihinde Türklerin İslam'a intisabı kadar başlangıçta önemsiz

görünen, fakat sonuçta tesiri büyük olan başka bir hadise gösterilemez.”² Bir başka bakış Türklerin İslam’ı kabulünü, Kavimler Göçü ve Haçlı Seferleri ile birlikte Orta Çağ’ın en önemli üç olayından biri yapar.³

Hatta benzer veya daha önemli sonuçlar doğurması açısından karşılaştırılabilir tek örneğin Frankların Hristiyanlığı kabulü olduğunu öne sürebiliriz. Franklar şimdiki Almanya’nın batısında yaşayan büyükçe bir kabile iken, Kavimler Göçü esnasında Fransa’nın kuzeyine taşınmışlar hatta burada Hunlarla savaşmışlar ve zamanla iyice yerleşmişlerdir. Bugünkü Belçika merkezli olup daha sonra Fransa ve Almanya arazisine yayılacak büyük bir imparatorluğa dönüşecek olan Clovis önderliğindeki Frank Krallığı, 507 yılından hemen sonraki bir tarihte Roma üzerinden Hristiyanlığı kabul etmiş ve bundan sonra Avrupa’da dinsel manzara yavaş da olsa değişmeye başlamıştır.⁴

Roma’nın 4. yy başında hâlâ *Mare Nostrum* sahibi dev bir imparatorluk sahibiyken (bütün Akdeniz dünyasına hâkimken) ve başında Büyük Konstantinos (324-337) gibi bir imparator varken Hristiyanlığı devlet dini olarak benimsemesini, İslam’ın ilk dört asrındaki Fergana’dan Atlas kıyılarına kadarki dev imparatorluk görünümüyle müsavi tutmalıyız ve aynı yerden başlatmalıyız. İslam kadar Hristiyanlık da devlet dinidir, sadece başlangıç aşamalarında farklılıklar vardır. Fark şu ki İslam kendi imparatorluğunu kurmuş, Hristiyanlık ise tarihin en uzun ömürlü imparatorluğunun içine sızarak dönüştürmüştür.

² Göksu, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, s.545.

³ Özaydın, “Türklerin İslamiyeti Kabulü”, s.253.

⁴ Bu tarihllemeyi Shanzer yapar: “Dating the Baptism of Clovis”, s.50. Clovis’in tanassur sebeplerini Moorhead incelemiştir: “Clovis’ Motives for Becoming a Catholic Christian”

Hristiyanlık neredeyse 500 yıl boyunca Franklar veya Latinler üzerinden Britanya Adası (ve İrlanda) dışında bir yere yayılmamıştır⁵ ama MS ilk bin yılın sonlarına gelirken Rusya da dâhil Orta Çağ'da bütün Avrupa'nın Hristiyan kimliği kazanmasında merkezde Papalık destekli Frank siyasi iradesi bulunmuştur. Hırvat, Macar, Çek, Slovak ve Lehlerin Hristiyanlaşması Franklar ülkesinden gelen misyonerler veya yöneticilerin ikili ilişkileri sayesinde olduğu gibi, ilgili bölümde geçeceği üzere, Türk asıllı Bulgarlar öncelikle düşmanları Bizans'a karşı müttefik Franklardan Katolikliği almayı düşünmüşler ama takip eden gelişmeler onları Ortodoks dünyaya dâhil etmiştir. 988 yılında Ortodoksluğu kabul eden Kiev Knezi Vladimir'in yanına da ilk önce Alman rahipler uğramıştır.⁶ 1000 senesi civarında Viking krallarının yönettiği İskandinav ülkelerinin de Hamburg Kilisesi üzerinden peşpeşe bu dini benimsediklerini düşünürsek, süreçte Frankların belirleyiciliği vazih gözükür.⁷

⁵ Aslında Hristiyanlığı yaymanın ötesinde bir işlevi olmuştur Frank siyasi mülkünün. Frankları sonraki iki azıllı düşman Fransa ile Almanya'nın geri tarihteki birleşimi olarak görmek gerekir. İlk bin yılın ikinci yarısında neredeyse bütün Avrupa dışarıdan gelenler (Araplar, Avarlar, Bulgarlar, Macarlar ve Peçenekler) veya Vikingler tarafından işgal edilmişken sadece Frank Devleti ayakta kalmıştı. Papalığın veya Roma'nın Araplarca düşürülememesini de Frankların varlığına bağlamalıyız. Avrupa Hristiyan kimliğini onlara borçludur ama ondan önce varlığını büyük ölçüde onlara borçludur. Jeokültürel bir değerlendirme için bkz. Karatay, "Francia Jeokültüründen Fransız Kültürüne Tarihin Belleği ya da Avrupa'nın Frenk Rengi", s.153-162.

⁶ Bu konuda toplu eser olarak Vlasto'nun kitabı durmaktadır: *The Entry of the Slavs into Christendom*. Kiril ve Methodius kardeşlerin Moravya misyonu da dâhil ilk günlerin kazı bilimi destekli bir tahlilini Poulík yapar: "The Origins of Christianity in Slavonic countries North of the Middle Danube Basin" Macar tanassuru için bkz. Toth, "The Christianization of the Magyars"

⁷ Yeni bir toplayıcı çalışma olarak bkz. Winroth, *The Conversion of Scandinavia*. Bu konunun temel kaynağı olan Bremenli Adam'ın *Ham-*

Burada Hristiyan Avrupa diye zihinlerimize oturan ezberleri bozması açısından bazı tarihî gerçekleri vurgulamak istiyoruz. Roma'nın Hristiyanlığı ile (300 senesi diyelim) "Avrupa"nın Hristiyanlaşması (Macarlarla noktanın bulunduğu 1000 yılını alalım) arasında 700 yıllık bir bekleme süresi var. Franklar ile Avrupa arasındaki fark ise 500 yıl. 860'lar gibi erken bir tarihte kendilerine hem nispeten çok uzak hem de yabancı bir ırktan olan Bulgarları vaftize çabalıyorlar ama yanı başlarındaki Danimarkalıların vaftizi için 1000'li yılları beklemek gerekiyor. Franklar ve Danimarkalılar tam 500 yıl boyunca ayrı dinden olarak yaşıyorlar. Vikinglerin üstünlüğü veya kendi Kuzeyli kültürlerine bağlılıkları gibi çeşitli sebepler üzerinde fikir yürütsek bile bu gecikme için düşünebileceğimiz birincil sebep, bizce aralarındaki sıkı düşmanlık olarak gözüküyor. Varengler adını verdiğimiz Kuzeylilerin doğu kolu veya İsveçliler Bizans ile de çok cebelleşmiştir ama örneğin acaba Danimarkalılar Bizans'tan gelecek bir Hristiyanlığa benzer şekilde direnirler miydi? Burada siyasi ve askerî ilişkilerin din olgusundaki yerini vurgulamak istiyoruz ki bu kalıp Türklerin İslamlaşmasını düşünürken de işimize yarayacaktır.

Benzer şekilde, İstanbul'a en yakın halk olan Bulgarlar, iyi ilişkiler sonucu Franklardan gelecek bir haçı kabule meyyal iken 180 yıl boyunca Ortodoks Hristiyanlığa direniyorlar. Burada da engel olarak Bizans ile Bulgarların süregelen düşmanlığı söz konusu gözüküyor. Macarlar Orta Avrupa'ya yerleştikleri 895 yılından itibaren hiç gecikmeksizin 100 yıl boyunca Almanların yaşadıkları topraklara büyük zarar veriyorlar ama düşmanlık kesilip bir anda evliliklerle dostluklar kurulunca herşey unutuluyor ve en tepeden Hristiyanlaşma

burg Kilisesi Tarihi şaşırtıcı bir adla da olsa Türkçeye çevrilmiştir: Adamus Bremensis, *Barbarlıktan Medeniyete Vikingler*.

başlıyor. Buradan da siyasetin birinci derecede belirleyici etmen olduğu sonucunu çıkarmak zor değildir.

Türklerin kitlesel İslamlaşması 7. yy. ortalarındaki karşılaşma ile 10. yy. ortalarındaki toplu geçişlere kadar 300 yıllık bir beklemenin ardından gerçekleşiyor. Türkler Frankların yaptığı kadar diğer uluslara İslam'ı taşıyamıyor ama kendi kabulleri ile bütün bir Orta Asya ve İdil boylarının rengi değişiyor. Öte yandan bugünkü Pakistan'ın da dâhil olduğu Hindistan'ın önemli bir kısmına ve Keşmir'e İslam, Türkler eliyle ulaşıyor. Buna Çin'deki Dunganları da eklemeliyiz.⁸ Dolaylı olarak da başlıca Hindistan üzerinden Güneydoğu Asya'ya İslam yine Türkler sayesinde ulaşıyor.⁹ Toplamda Frankların etkisine yakın bir etkide bulunuyorlar.

Avrasya çapında bir değerlendirme yaparsak, MS ilk bin yıl biterken bu büyük kıta neredeyse günümüzdeki görünümüne ulaşmıştı ve İslam ve Hristiyanlık bir müddet beklemeden sonra birbirinden çok uzak dünyalarda sanki bir yarışa girmişçesine yayıldı. Ulus veya ülke çapında din değiştirmeyi bütün Orta Çağ'a özgü bir kalıp olarak görmek şeklindeki yaygın görüşe katılamıyoruz, zira bu bahsettiğimiz ivmelenmiş süreç 10. yy.da yoğunlaşır. 900 senesi itibariyle İslam Hristiyanlıktan daha yaygın ve büyük bir din iken (Orta Doğu ve Kuzey Afrika'dan Hristiyanlığı süpürdüğünü de

⁸ Erken münferit örnekler bulunmakla birlikte, daha çok Moğol çağında: İzgi, "Çin'de İslamiyet'in Yayılışı ve Gelişmesi" s.139-145.

⁹ Hindistan için bkz. Palabıyık, "Hindistan Tarihinde ve Hindistan'ın İslamlaşmasında Türklerin Rolü ve Katkıları", s.91-100. Hicri ilk asırdan itibaren Çin'in güneyindeki limanlara kadar ulaşan Arap ve Fars tüccarlar vasıtasıyla bölgenin İslam'la tanıştığı biliniyor ama halk arasında İslam'ın yayılışı 12. yy.dan itibaren gerçekleşmiştir (Göksoy, *Çağdaş İslam Ülkeleri Tarihi*, s.212-213). Bu ticaretten bahseden Mesûdî'ye göre 8. yy.ın ilk yarısında, aşağıda tekrar geçeceği üzere, büyük Çin şehirlerinde çoktan bir Müslüman nüfus oluşmuştu (Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*, s.47, 49 vd.).

aklınızda tutalım), 1000 yılına gelindiğinde Danimarka, İsveç, Norveç, Lehistan, Macaristan ve Rusya'nın tanassuruyla Hristiyanlık öne geçmiş bulunuyor. İslam dünyasına ise İdil Bulgarları, Karluklar ve Oğuzlar gibi önemli Türk toplulukları ekleniyor.

Öte yandan Hristiyanlık doğal sınırlara ulaşıyor ve sadece Kuzey Avrupa'nın küçük topluluklarıyla uğraşmak kalıyor, belki bu yüzden de enerjisini Kudüs'ü geri almaya harcıyor ve çok geçmeden Haçlı Seferleri silsilesi başlıyor. İslam ise hem Orta Asya'da kademe kademe ilerliyor hem de ülkeler atlayarak Güney Asya'yı kaplıyor ve doğal sınıra, Filipinlere kadar gidiyor ve tekrar öne geçiyor. Durumun kökten değişmesi keşifler çağıyla birlikte oluyor ve Yeni Dünya neredeyse tamamen Hristiyan bir nitelik kazanıyor. Sibiry'a'nın renginin değişmesi de aynı dönemdedir.

10. yy.da insanları kitleler hâlinde İslam veya Hristiyanlığa celb eden hava değişikliğini tahlil etmemiz gerekiyor. Bunlar birbiriyle bağlantısız ve tesadüfî süreçler olabilir mi? Türkler tarihin çok kritik bir anında din değişikliğinin öznesi ve nesnesi oluyorlar ama bunu tekil bir gelişme olarak görmek yerinde bir tespit gibi gözüküyor. Küresel bir dalga içinde düşünmek belki yeni bazı çıkarımlar yapmamızı sağlayacaktır.

Türklerin İslamlaşmasıyla ilgili mevcut düşünce ve kuramların sadece tarihsel üstyapıyı değil, temel zaman bilgisini dahi kaçırdığını ve açıklamada yetersiz kaldığını düşünüyoruz.¹⁰ Bir iki araştırmacının tespitleri dışında, geniş açılı değerlendirmeleri fazla göremiyoruz veya eksik ve hatalı yaklaşımlar buluyoruz; dar alandaki değerlendirmeler ise

¹⁰ İyi bir eleştiriyi beklediği gibi, Türk tarihçilerini en başta İslamlaşmaya lakayt kalmakla suçlayan A. Y. Ocak yapmıştır: "Türkler ve İslamiyet", s.251-260.

büsbütün sorunlu gözüküyor. Burada anmayı gereksiz gördüğümüz edebiyat, konuyu çoğunlukla iki uçta inceliyor: A) Türkler İslam'la karşılaşınca İslam'ı kucakladılar, B) Türkler kılıç zoruyla Müslüman oldular.¹¹

İkisinin de çok sığ ve basit olduğunu önermelerin başlığı gösteriyor. Bu kadar önemli bir olay bu kadar basite indirgenebilir mi? Ve bu kadar basitse konu tarihin diliyle neden anlatılamıyor da çağımızın ideolojik yaklaşımlarına teslim ediliyor? En baştan bir bakmamız lazım gelişmelere. Gerçekte ne olduğunu günümüzdeki ahkâma değil, tarihte olup bitenlere göre değerlendirmemiz gerek.

Burada, Göksu'nun çağdaş din değiştirme modellerinin Türklerin İslamlaşmasına (tam olarak) uygulanmasında çıkan bazı zorluklara dair uyarılarının ardından önerdiği, tamamına katıldığımız şu uyarılarını alıntılarını istiyoruz:

Türklerin İslamiyet'i kabul süreci içerisinde Türklerle Müslüman Arapların ilk temasları, mücadele safhası, dostane ilişkilerin tesisi ve sonrası hakkında bilgi veren ana kaynakların hemen tamamı Arap-İslam kaynaklarıdır. Buna bağlı olarak bu kaynakların yaşanan gelişmeleri kendi noktalarına yansıttıkları unutulmamalıdır.

- Türklerin İslamiyet'i kabul süreci esas itibariyle bir "din değiştirme" hadisesi olduğuna göre, bu hadisenin Türkler üzerindeki ferdi ve toplumsal, yani psikolojik ve sosyolojik evreleri tespit edilmeli ve her evre kendi şartları içinde değerlendirilmelidir.

- Fert ve millet hayatı için son derece önemli, köklü ve aynı zamanda da sarsıcı bir hadise olan "din değiştirme" süreci, sınırlı bir zaman diliminde veya belli bir bölgede yaşanan gelişmelerden ibaret sayılamaz. Dolayısıyla sürecin her-

¹¹ Göksu, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", s.545-546.

hangi bir yerinde meydana gelen bir savaştan, bir devletin kuruluşundan, bir kişi veya grubun müspet veya menfî tavırlarından hareketle sürece yönelik kesin hükümlere varmak ve daha önemlisi genellemeler yapmaktan kaçınılmalıdır.

- Bu çok yönlü değişim sürecinin Moğolistan'dan Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmış olan, dolayısıyla ana kültür kalıbı aynı olmakla birlikte coğrafi konumu, hayat, inanış ve düşünüş tarzı farklılık gösteren muhtelif Türk şubeleri üzerinde aynı zaman dilimi içerisinde ve aynı şekilde yaşanmış olduğu düşünülmemelidir.¹²

¹² Göksu, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", s.549.

ATEŞ ÜLKESİNDEN GÜNEŞ ÜLKESİNE DOĞRU

642 yılındaki İran'ı bitiren Nihavend Savaşı'nın iki anlamı birden var: İran ile ilişkilerin sonu ve Türklerle ilişkilerin başlangıcı. Bundan sonra artık uzunca bir süre bir ülkeye işaret eden İran tabiri bile kullanımdan kalkacak, onun yerini Irak, Horasan ve Azerbaycan, hatta Kirman ve Fars gibi eyaletler alacaktır. İran'ın bittiği yerde Turan başladığı için de Türklerle ilişkiler başlamış oluyor. Şu var ki konu bu kadar basit değil ve jeokültürel sınırlar Orta Asya'da İran'ı bir zamanların dev Sasanî İmparatorluğu'nun sınırlarına uydurmakta o kadar da istekli değil.¹³

Bizde kapsamlı ve karşılaştırmalı tarih yazıcılığı âdetten olmadığı için, öncelikle İran'ın nasıl bu kadar çabuk düştüğüne, ardından Turan komşuluğundaki iki ülke olan Azerbaycan ve Horasan'ın İslam ordularınca alındığı günlerde öte taraflardaki duruma kısaca göz atmakta fayda var. Zira konu ne tek başına “iman gücüyle” açıklanabilir ne de bunun yanına Arap etnik ve demografik yükselişini eklemek yeterli bir katkı yapar.

¹³ İran jeokültürü ile ilgili tespitlerimizi çok yeni bir bildiride ifade ettik: “İran Jeokültürü Üzerine”, s.173-182.

İran'ın tüm batısı gibi Azerbaycan bölgesi de bir anda Arapların eline düştüğünden, yaklaşık 647 yılından itibaren Derbent Geçidi üzerinden Hun kalıntıları ve hemen yukarısındaki yeni şekillenen Hazar Devleti Müslümanlar ile sınır komşuları olmuştu. Kafkaslardan destek alan yerli halkların bazı ufak tefek direnişlerinden bahsedilse de İsfendiyyar adlı bölge valisinin Müslümanlara yardım etmesiyle Azerbaycan'ın fethi nispeten kolay gerçekleşmiştir.¹⁴ Hatta kuzeydeki son Sasanî kalesi olan Derbent'in hâkimi Şahrbaraz, Hazarlara karşı Müslümanlara sığınarak kaleyi savaşız teslim etmiştir.¹⁵ Şu var ki fethin kolay olmasına mukabil, sınır Derbent'te kilitlenecek ve Hazar'ın yıkılacağı 966 yılına kadar İslam toprakları bu yönde değişiklik göstermeyecektir.

Daha önceki hanedanlar gibi, Sasanîlerin kalpgâhı da bugünkü İran'ın batısı idi. Hatta kutsal şehir Gancak (Gence) şimdiki Kuzey Azerbaycan'da bulunmaktadır. Bu bakımdan, Araplara yenilgiler doğrudan devletin kalbinin vurulması anlamına geldi. İran'ın çabuk düşüşünü öncelikle bir jeokültürel aykırılıkta aramak gerekir. İskender dışında batıdan gelen hiçbir güç İran'ı geçici olarak dahi işgal edememişti; Araplardan sonra da günümüze kadar bu böyle işlemiştir (II. Dünya Savaşı sonundaki geçici bir İngiliz-Sovyet işgali hariç tutulursa). Fakat İran'ı Araplardan önce vuran ve yoran Rum ve Göktürkleri hesaba katmazsak İslam zaferlerini kolay anlayamayız.

Dirayetli bir hükümdar olan II. Hüsrev Perviz (589-628), gençliğinde uzun savaşlardan sonra barış yaptığı Bizans İmparatoru Maurikios (582-602) bir isyanla tahttan indirilince “dostunun” kanını dava ederek savaş açtı. Zor durumda bulunan ve isyancı Phokas (602-610) gibi okuma yazma dahi

¹⁴ Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.283; Taberî, *Tarih-i Taberî III*, s.489-490; Zarrînküb, “The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath”, s.20.

¹⁵ Taberî, *Tarih-i Taberî III*, s.491.

bilmeyen bir imparatorca yönetilen Bizans buna cevap ve remedi ve Orta Doğu'daki topraklarını neredeyse tamamen kaybetti. Genç yaşta tahta geçen Herakleios (610-641) da uzunca bir süre savunma dışında bir şey yapamadı. Ancak iyi bir ordu hazırlayıp 622 yılından itibaren doğuya giderek savaşmaya başladığında durum değişti.

Esas başarıları ise 626 yılında Göktürklerle ittifak kurunca geldi. İlk Göktürk akınlarının başarısı Batı Kağanı T'ung Yabgu'yu (611-630) heveslendirdi ve 627'de büyük bir orduyla Derbent üzerinden Azerbaycan'a girdi. Kısa zamanda her yeri aldı ve Tiflis önlerinde Bizanslılarla buluşarak şehri kuşattılar. O yıl İran'ın kuzeydeki bu en önemli merkezini alamadılarsa da ertesi yıl Göktürkler Tiflis'i ele geçirdiklerinde İran tam bir çöküntüye uğradı. Herakleios da kuzeyden girdi ve başkent Medain'e ulaşması zor olmadı ama bir şey yapmasına da gerek kalmadı. Önde gelenlerin desteğini alan II. Kavrat, babası Hüsrev'i öldürerek tahta oturmuştu ve hemen yaklaşan Herakleios'a istediği şartlarda barış teklifinde bulundu.¹⁶

Baba katili şahın hükümdarlığı çok kısa sürdü ve yatağında öldü. Onu sekiz kişinin kısa süreli şahlık tattığı şiddetli taht kavgaları takip etti ve nihayet 632 senesinde III. Yazdigerd'in tahta çıkışıyla durum biraz toparlanmış oldu.¹⁷ Fakat nihayetinde 30 yıl süren savaş ve kargaşa dönemi İran'ı bitirmişti. Hüsrev'in en büyük hatası, Bizans'a yenilen ordu-daki 30.000 komutan ve askeri idam ettirmesiydi.¹⁸ Düşman kapıya dayanmışken önde gelen devlet görevlilerinin ve ordunun saray darbesi yapmasını öfke ve hayal kırıklığı dolu bir siyasetin yanında bir zihniyet meselesi olarak da görmek gerekir ki II. Hüsrev son zamanlarında kendini sefahate ver-

¹⁶ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.94-97.

¹⁷ Zarrīnkūb, "The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath", s.4.

¹⁸ Dineverî, *El-Ahbâr'ut-Tivâl*, s.166.

miş ve onun Şirin adlı cariye ile aşkı daha sonra İslam dönemi edebiyatının mazmun konularından biri hâline gelmiştir.¹⁹ Halkın ve ileri gelenlerin buna tepki gösterdiği anlaşıyor ki devlet merkezinden yabancılaşma ile sonuçlanan bu sürecin izlerini aşağıda değineceğimiz şekilde III. Yezdigerd'in kendi komutan ve valilerince terk edilışinde görmek mümkündür.

Şimdiki Irak'ta, Fırat'ın batısındaki çölde yaşayan Arap kabileleri İranlılarla eskiden beri düşmandı ve gerilerinde soydaşları eliyle yükselen İslam'ı gönüllü olarak kabullenecek geniş bir destek alacaklarına inandılar. Böylece Halife Ebubekir (632-634) döneminde başlayan Sasanîlerle çatışmalar en baştan yakındaki Arapların destek ve rehberliğine haiz olmuştı. 635 yılında Buveyb'deki Köprü Savaşı'nda yaşananlar,²⁰ Halife Ömer'in (634-644) dikkatini bu tarafa çekti ve Yermük zaferinden sonra rahatlayan Suriye'deki İslam ordularının bir kısmını da buraya kaydırıp Sa'd bin Ebî Vakkas'ı komutan tayin etti. Rüstem Ferruhzad idaresindeki İran ordusu, sonra Kûfe'nin kurulacağı mevkîe yakın bir yerde bulunan Kadisiyye kasabası yakınlarında, Fırat kenarında Araplarla karşılaştı. Dört aylık bir bekleyişten sonra meydan savaşı başladı; İslam orduları kalabalık İranlılar karşısında müşkül durumda olsalar da üç veya dört gün süren savaş, son gün Suriye birliklerinin yetişmesi sayesinde Müs-

¹⁹ Erkal, "Hüsrev ve Şirin", s.53.

²⁰ Ebû Ubeyd Amr bin Umeyr tedbirsiz davranarak emrindeki az bir askerle Hîre köprüsünü geçip Farslarla çatıştı, ancak kendisi ve kardeşiyle birlikte askerlerinden çoğunu orada kaybetti (Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.359-361; Dineverî, *El-Ahbâr'ut-Tivâl*, s.274-275). Bunun intikamını almak için hazırlanan Cer'ir bin Abdullah idaresindeki İslam ordusu da Buveyb köprüsü başında Farsları ağır bir yenilgiye uğrattı ve ünlü komutanları Mihran öldürüldü (s.363).

lûmanlar lehine döndü ve bizzat Rüstem savaşta öldürüldü (637).²¹

Bunun ardından halifenin emri üzerine Sa'd hemen yakında, Dicle üzerinde bulunan Sasanî başkenti Medain'i (Rumlar Ctesiphon der) kuşattı. Bir yıldan fazla sürdüğü anlaşılan kuşatma, içerdeki nüfusun açlık ve salgınlara dayanamaması üzerine fetihle sonuçlandı ve Araplar Yezdigerd'in kısa bir süre önce yakınları ve tüm hazine ile terk ettiği şehre muzafferane girdiler.²²

Harita 1: İran ve Horasan bölgesi

²¹ Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.364-370; Dineverî, *El-Ahbâr'ut-Tivâl*, s.180-185; Zarrînküb, "The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath", s.10-11.

²² Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.375-376; Dineverî, *El-Ahbâr'ut-Tivâl*, s.187-188; Zarrînküb, "The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath", s.12.

İran içlerine çekilen Yezdigerd'in etrafa haber salıp güçlü bir ordu toplaması çok zaman aldı. Bu durum da İran'ın manen çökmüşlüğüne işaret eder. İran'ın batısında, Hemedan'ın hemen güneyinde bulunan Nihavend'den yürüyerek kayıplarını gidermek ve batıdaki şehirleri bir bir kuşatan İslam ordularını kovmak istiyordu ama Müslümanlar da değişik cephe-lerdeki birlikleri İran'a kaydırarak, ilerlemesine izin vermeden şahı Nihavend'de karşıladılar. Yıllar süren hazırlık üç günde tükendi. Arapların istediği şekilde açık alana çekilen şahın orduları tamamen dağıldı. Ordu komutanlığına yeni atanan Nu'man bir Amr'ın ölümüne rağmen bu zafer Araplar için kati idi (642).²³

Üçüncü ve kesin yenilgi olan Nihavend'den sonra son şah III. Yezdigerd bir ümit işleri toparlama, gerçekte ise sığınma niyetiyle doğudaki eyaletlerde oradan oraya dolaşmaya başladı ama kendi valilerinden aradığı desteği bulamadı ve hemen her kapıdan kovuldu. Bu durum İran'ın askeriden öte, manevi olarak zaten bitik olduğunu göstermektedir. Zerrînkûb bu kökten yenilginin ikinci önemli sebebi olarak, ilginç şekilde o dönem dinî inançları gereği hâkim olan kadcerciliği sıralar.²⁴

Şehir şehir dolaşarak Rey'e gelen son şah tekrar ordu toplayamaya çalıştıysa da buradaki bazı yöneticilerinin İslam'a girişi ve Arapları desteklemesiyle mevkinin kaybetti ve kaçtı. Hatta Kazvin kenti neredeyse direnişsiz teslim oldu ve hepsi İslam'a girdi.²⁵ Güneydeki Fars ve Kirman eyaletlerinde de

²³ Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.433 vd.;Dineverî, *El-Ahbâr 'ut-Tivâl*, s.195-199; Zarrînkûb, "The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath", s.16.

²⁴ Zarrînkûb, "The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath", s.17.

²⁵ Zarrînkûb, "The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath", s.19-20. Ancak bu şekilde erken dönemde İslam'ın kabul vak'aları nadirdi ve

aradığını bulamayan ve takip edilen Yezdigerd 643 yılında nihayet doğudaki vilayeti Horasan'a gidince, Merv Valisi Mâheveyh kendisini görünürde saygı ile karşıladı. Durumu takip eden onun kayınpederi, Toharistan'daki Akhunların önderi ve Sasanî bağlısı Nizek Tarhan da yanına geldi.²⁶

Orta Çağ'da adı çok geçen ve çok geniş bir bölgeye işaret eden Horasan, İran'dan doğuya açılan kapı olduğundan, bir bakıma Asya kelimesine denk bir kullanım kazanmıştır ki bugün biz geleneksel kültürde ve onun entelektüel yansımasında Horasan tabirini Orta Asya yerine kullanıyoruz. Kelime eski Farsça *hor* "güneş" ve *âsân* "gelen, doğan" bileşenlerinden oluşmakta olup, "güneş ülkesi, güneşin doğduğu yer" anlamını verir. Nitekim Birûnî rüzgârların yönüyle ilgili hazırladığı bir çizimde Horasan kelimesini "gündoğusu" anlamında kullanır.²⁷ Muhtemelen Sasanî Dönemi'nde kullanıma girmiştir, çünkü eski kaynaklarda geçmez.²⁸ İslam fetihleri döneminde işaret ettiği bölge hayli genişlemiştir. Bugünkü İran'ın eyaleti olan Meşhed merkezli bölgenin yanında, Türkmenistan'ın Hazar sahilleri dışındaki neredeyse tüm arazisi ve Afganistan'ın ortalarına kadarki batı kısmı buraya dâhil edilmiştir. Sasanî Devleti'nin son döneminde şimdiki Türkmenistan ve Afganistan'ın tamamı bu devletin sınırları içinde idi.

Ancak Yezdigerd'in talihi çoktan dönmüştü ve açılmış kapılar da kapanmaya başladı. Nizek Tarhan memleketine gittikten sonra bir mektup yazarak şahın kızı ile evlenmek is-

İran'ın İslamlaşması, özellikle inancında direnen Zerdüşt din adamlarının varlığında uzun bir zaman alacaktır (s.29 vd.).

²⁶ Nizek hk. bkz. Konukçu, "Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek", s.305-316. Bu kişinin adının aslında 'Tirek' olabileceğini Konukçu ifade etmektedir (s.305).

²⁷ Birûnî, *Maziden Kalanlar*, s.368.

²⁸ Çetin, "Horasan", s.234.

tediğini söyledi ve hakaret dolu bir cevap aldı (İbn'ül-Esir'e göre bu talebini yüz yüze görüştüklerinde dile getirmiştir). Durumdan haberdar olan Mâheveyh'in de kısa bir süre sonra şah ile arası açılınca, Tarhan'a bir mektup yazarak durumu bildirdi ve bu ikisi şahı öldürmek için tasarı yaptı.²⁹ Nizek Tarhan'ın ordusuyla şahın yanında kalan birliklerin savaşında Yezdigerd yenilip Merv'e kaçtı. Buraya da kabul edilmedi ve sığındığı bir değirmencinin evinde öldürüldü (651).³⁰

Elimizdeki en eski kaynak olan Belâzurî'de şahla ilgili daha fazla ayrıntı bulunmazken, ondan kısa bir süre sonra yazan Taberî ve Taberî'nin genişletilmiş bir tekrarını yazan İbn'ül-Esir'de daha başka bilgiler vardır. Buna göre, Merv'de kalan ve sıkıca yerleşen Yezdigerd, Müslüman ordusu oraya yaklaştığında Türk kağanına, Soğd ve Çin hükümdarlarına mektup yazarak yardım istemiştir.³¹ Ancak Ahnef bin Kays komutasındaki İslam ordusu Merv'e ulaşınca şah Belh'e kaçmış, onu takip eden Kûfelilerden müteşekkil İslam birlikleri ile şahın ordusu arasındaki savaşı Müslümanlar kazanınca bu şehir de Müslümanlara geçmiş ve şah Ceyhun'un kuzeyine kaçmıştır.³²

²⁹ Zarrînkûb, "The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath", s.25, valinin en baştan şahı misafir etmekte gönülsüz olduğunu ve Nizek'le tuzak hazırlamak için temasa geçtiğini düşünür.

³⁰ Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.452-453; Dineverî, *El-Ahbâr'ut-Tivâl*, s.207. Bu rivayeti, İbn'ül-Esir de ayrıntıyla aynen anlatır: *İslam Tarihi III*, s.125-127. Ayrıca Birûnî, *Maziden Kalanlar*, s.72.

³¹ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi III*, s.39. Başka bir yerde yardım istedikleri arasına Hazar ve Kâbil hükümdarlarını da koyar (s.126).

³² İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi III*, s.40. Yezdigerd'den bahsetmeyen Belâzurî'ye göre, Herat'ı kılıç zoruyla aldıktan sonra saldıgı korkuyla daha çok sulh yoluyla İran'ın doğusundaki kentleri bir bir ele geçiren Ahnef, Belh'e kadar ilerlemiş ve burayı da aynı şekilde almıştır: Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.592. İbn'ül-Esir de Herat'ı onun aldığını yazar: *İslam Tarihi III*, s.39. Ancak başka bir yerde burasını Ahnef'in de komutanı olan Abdullah bin Amir'in aldığını yazar (s.130). Onun başka

Nitekim Yezdigerd; Türkler, Ferganalılar ve Soğdlulardan aldığı yardımlarla Horasan'a geri dönmüş ve çekilen İslam ordularının ardından Merv'e yeniden sahip olmuştur. Fetih için çeşitli şehirlere dağılmış birliklerini toplayan Ahnef, tekrar Merv'e gelmiştir. İbn'ül-Esir'e göre, dağa yaslanarak iyi bir savunma konumu alan Arap ordularının durumunu gören Türk kağanı, meydan okumak üzere ileri çıkan üç Türk askerinin de öldürülmesini kötüye yorup savaşmaktan imtina etmiş ve Belh'e çekilmiştir.³³ Taberî'ye göre ise 50.000 kişilik Türk, Belh ve Tohar müttefik kuvveti ile 20.000 askere sahip Ahnef iki ay boyunca savaşmış ama aynı şekilde üç adamının öldürülmesini uğursuzluk sayan kağan çekip gitmiştir.³⁴

Buradaki kağana dikkat etmek gerekiyor. O günlerdeki parçalanmış ve kargaşa içindeki Batı Göktürk mülkünden bir büyük yöneticinin gelişini düşünmek zor. Bu bölgenin 641 yılında On Okların Nu-shi-pi kolunun başında tahta çıkan İp'i sha-po-lo (İşbara) Yabgu'nun nüfuz alanında olduğunu düşünürsek (zira Toharistan, Taşkent ve Semerkant da dâhil, bu bölgenin yerel yöneticileri ona bağlılık bildirmişlerdi),³⁵ kağanı teşhis edebiliriz ve öte yandan Nu-shi-pi'lerin o günlerde sürekli soydaşları olan On Okların diğer kolu Tuluların saldırısına uğramasıyla, akli geride olan kağanın Araplarla savaşmaktaki isteksizliğinin sebebini çözmüş oluruz. Bu durum Yezdigerd'in de dikkatinden kaçmamış olacak ki İbn'ül-Esir'e göre bir yerde "Türk" kağanından yardım isterken, başka bir yerde Hazar kağanından yardım ister.³⁶ Hatta hemen aşağıda Yezdigerd'in Tarhan Nizek'le ha-

bir yerde Belh'in barışçıl fethi esnasında şahtan bahsetmemesi (s.131-132) düşündürücüdür ve belki değirmende öldürüldüğü fikrini destekler.

³³ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi III*, s.41.

³⁴ Taberî, *Tarih-i Taberî III*, s.500. İncelemesi için bkz. Aycan, "Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", s.318.

³⁵ bkz. Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.90.

³⁶ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi III*, s.126.

berleşmesinden bahsederken bu ikincisi için “Türk kağanı” ifadesini kullanması, zihinlerde Göktürklerden pek umut olmadığı kanaatini uyandırmaktadır.

Öte yandan Yezdigerd için Ceyhun’un güneyinde ikbal kalmamış gözüküyordu ki Belh’ten hazinesiyle birlikte “Türk ülkesine” gitmek isterken kendi halkı buna engel olmuş ve hazineye el koymuş, o da eli boş Fergana’ya gidip yerleşmiştir. Belhliler bu hazineleri Müslümanlara teslim etmek suretiyle barış yapmıştır.³⁷

Konumuzla ilgili bir ayrıntı olarak, Ahnef, Harezm’i³⁸ de ele geçirmek için çabaladı ama muvaffak olamayınca bıraktı. Bölgenin komutanı Abdullah bin Amir de fetihleri tamamladıktan sonra Horasan’da vekil olarak Kays bin Heysem’i bıraktı ve Hicaz’a gidip ihrama girdi. Kays’ın Toharistan’daki³⁹ bütün şehirleri sulh yoluyla itaat ettirdiği belirtilir.⁴⁰ Böylece 652 yılına gelindiğinde bütün Horasan ile şimdiki Afganistan’ın kuzeyi ve batısı Müslümanlarca ele geçirilmiş bulunuyordu.

İskender’in bin yıl önceki istilasıyla Arap istilası arasında daha çok fetihten sonraki yönetim düzenini belirleme konu-

³⁷ İbn’ül-Esir, *İslam Tarihi III*, s.42.

³⁸ Harezm’i kısaca Aral Gölü’nün güneyinde, Ceyhun Nehri’nin aşağı akış bölgesi olarak tarif edebiliriz. Kuzeyi su, doğusu, batısı ve güneyi tamamen çöl olup doğal ve verimli bir vaha görünümündeydi ve bu yönüyle her dönem iyi bir nüfus barındırmıştır ve ayrıca çevreden kopuk, doğal korunaklı bir ülke görünümü vermiştir. Bkz. Özaydın, “Hârizm”, s.217.

³⁹ Toharistan, ismini MÖ 2. yy.da bu bölgeye yerleştiği düşünülen Toharlardan alır. En öz biçimiyle Afganistan’ın Ceyhun’un güneyindeki toprakları, yani şimdiki ülkenin kuzeydoğu çeyreği olarak tarif edilebilir. Orta Çağlarda merkezî ve en önemli şehri Belh idi. Bkz. Salman, “Tohâristan”, s.214.

⁴⁰ İbn’ül-Esir, *İslam Tarihi III*, s.132, 424.

sunu işaretle koşutluk gören Frye'a ilaveten,⁴¹ biz Horasan ve Afganistan halkının tutumunda da benzerlik olduğuna inanıyoruz. Pers ordularını her hamlede ezen İskender'le savaşmak istemeyen o zamanki adıyla Baktriya halkına karşılık, Arap saldırısı çağında da Horasan ve Toharistan halkının, hatta Sasanîlerin atadığı yöneticilerin birkaç yer dışında ciddi bir direniş sergilemedikleri, çoğu yeri sulh ile teslim ettikleri görülüyor.

Hiz. Ali (656-661) Dönemi'ndeki dâhili kargaşa Müslümanların daha ileri harekâtına izin vermedi ama önemli bir kişilik bölgeye vali atanınca doğudaki bölgeler bu kargaşanın dışında kaldı. Hiz. Ali, 660 senesinde rakibi Muaviye'nin (661-680) gayrimeşru kardeşi olan Ziyad bin Ebih'i⁴² Kirman ve Fars bölgelerine atadı.⁴³ Bundan beş yıl sonra da Muaviye onu Basra valiliğine atayacak ve askerî ve siyasi dehasıyla Emevî hanedanının otoritesini ülkeye yerleştirecektir. Ziyad ardından Horasan işlerine yönelmiş, burada yeni bir idari taksimat yaparak sıkıntılı yerlere seferler gerçekleştirmiştir. Ziyad'ın Horasan için düşündüğü kalıcı eylem

⁴¹ Frye, *Orta Asya'nın Mirası*, s.108. Kendisinin dikkat çektiği bir başka benzerlik, İskender çağında Helenizm'in Orta Asya'da İran'dakine nazaran daha fazla yayılması ve yerleşmesi ile Arap istilaları çağında bölgede yerleşen Araplar eliyle kökleşen Arap/İslam kültürü arasındadır (s.113).

⁴² *Ebîhi* kelimesi Arapçada "onun oğlu" anlamına gelir. Gayrimeşru olduğu için babası Ebû Süfyan'ın adını taşııyordu. Ziyad'ın bir siyaset dehası olduğu belirtilir ve İslam'ın zuhuru dönemindeki dört kişiden biri kabul edilir (Çağatay, *İslâm Tarihi*, s.303, 393). Ziyad daha sonra Muaviye ile anlaşmıştır (İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi III*, s.428-430, 449-450). Dineverî, *El-Ahbâr'ut-Tivâl*, s.287-288, onun Ebû Süfyan'ın oğlu oluşunun Muaviye'nin düzmecesi olduğunu yazar.

⁴³ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi III*, s.392-393.

ise daha valiliğinin ilk zamanlarında Irak'tan 50 bin Arab'ı oraya iskân etmesidir.⁴⁴

674 senesinde o ölünce oğlu Ubeydullah bin Ziyad Horasan'a, ertesi yıl da Basra'ya vali tayin edildi.⁴⁵ Ertesi yıl da azledilerek yerine Said bin Osman geçirildi.⁴⁶ Artık Horasan İslam'dan öte bir Arap memleketi hâline gelmişti ve bazı Müslüman birlikleri Ceyhun'dan öteye çoktan geçmişlerdi. Maverâünnehr'e atlamadan önce iki önemli konuya, bölgedeki etnik yapıya ve adı çok geçen bir bölge olan Cürcan'ın hikâyesine değinmek gerekiyor.

⁴⁴ Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.595; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi III*, s.459, 491.

⁴⁵ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi III*, s.498-499. 680 senesindeki Kerbela faciası o zaman Kûfe valisi olan bu aynı kimsenin, Ubeydullah'ın emrindeki ordularca gerçekleştirilmiştir (Göksu, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", s.557).

⁴⁶ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi III*, s.513.

KİM KİMDİ, KİMİNDİ?

Burada kaynakların iyi okunmamasından kaynaklanan temel bir yanlışlığa parmak basmak gerek. Arapların Türklerle karşılaşmak için Ceyhun'u geçmeleri gerekmediği gibi, Ceyhun'u geçtiklerinde de illa Türklerle karşılaşmıyorlardı. Afganistan'ın kuzeyindeki topraklarda Akhun ve Göktürk bakiyesi olan ve hâkimiyeti koruyan ciddi bir Türk varlığı bulunuyordu ve daha İslam orduları son Sasanî Şahı Yazdigerd'i takip ederken Toharistan seferlerinde bunlarla muhatap olmuşlardı.⁴⁷ Örneğin bahsedilen Ahnef bin Kays, Herat'tan Belh istikametinde ilerlerken Kuhistan'da rastladığı bir "Heyâtıla" birliği ile savaşıp yeniyor.⁴⁸ Bu Haytallar, İslam kaynaklarında Eftalitlere, Akhunlara verilen isimdir. Ondan da önce, habere güvenirsek, Ahnef daha Merv'er-Rud'u alırken yerli direnişçilerin arasında Türkler de bulunuyordu.⁴⁹

⁴⁷ Konukçu, "Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek", s.306.

⁴⁸ Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.585. Bunlar kolay boyun eğmemişe benziyor ki daha sonra Ziyad bin Ebihi'nin Horasan valisi atadığı Rabi' bin Ziyad da Türklerle savaşıp Kuhistan'ı fethediyor: İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi III*, s.491.

⁴⁹ Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.590. Sasanî şahı Firuz da (456-484) Eftalitlerle savaşında Merv'er-Rud yakınında öldürülmüştür (Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*, s.155).

Akhunlar 350 senesinde ilk kez İran'a doğudan saldırmış ve Toharistan'a akmışlardı. 360'lar itibariyle Sasanîlere bağlı olan yerel özerk yönetimlerin son bulduğu ve Akhunların idareyi tam ele aldığı anlaşıyor.⁵⁰ Hatta bir yoruma göre, Soğdiana kentlerini kendi başına bırakırken Toharistan'ı yerleşmek için fethetmişlerdi.⁵¹ Bunlar Sasanî Dönemi'nde çoğunlukla bağımsız durumdaydılar ve hatta en geniş döneminde Göktürk idaresi Seyhun'un güneyine, Afganistan'ın kuzeyine kadar sarmıştı. Örneğin IV. Hürmüz'ün (579-590) komutanı Behram Çubin, Herat yakınlarında bir Eftalit-Türk ordusuyla savaşmış ve orduyu yenmişti.⁵² Hatta Eftalitler 557 senesinde İstemi Kağan idaresindeki Göktürklerle o anlık doğal müttefikleri olan, kağanın damadı I. Hüsrev Anuşirvan (531-579) idaresindeki Sasanîlere yenildikten sonra da Ceyhun'un güneyindeki bölgede yönetimlerini sürdürmüşse benziyorlar.⁵³

Edebiyatta neredeyse istisnasız olarak Akhun Devleti, İranlılarla Göktürkler arasında paylaşıldığında Hüsrev'in Ceyhun'un güneyini tamamen aldığına inanılır.⁵⁴ Mesûdî'deki o paylaşım günlerini anlattığı açık olan kayda göre, Hüsrev Anuşirvan fırsat elde, dedesi Firuz'un (Perviz, 459-484) öcünü almak için nehri geçerek Huttal ülkesinde Eftalitlerin önderi Ahşunvaz ile savaşıp öldürmüş ve toprak-

⁵⁰ Bivar, "The History of Eastern Iran", s.211-212.

⁵¹ Aydınlı, *Semerkanî Tarihi*, s.162.

⁵² Frye, *Orta Asya Mirası*, s.189, 192.

⁵³ Frye, *Orta Asya Mirası*, s.191.

⁵⁴ İki örnek: Gumilëv, *Eski Türkler*, s.67; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.53-54. Hatta Tirmizî'nin kuzeyinde kalan Çağaniyan'ın yöneticileri de güya İran'a bağlanmak için Hüsrev'e başvuruda bulunmuşlardır (Gumilëv, *Eski Türkler*, s.59).

larını ele geçirmiştir.⁵⁵ Buna karşılık bölge ilerleyen yıllarda el değiştirmiş ve yine Mesûdî'ye göre, Hüsrev Anuşirvan'ın halefi, annesi Türk olan Hürmüz zamanında Göktürk hükümdarı büyük bir orduyla yürüyerek Herat bölgesiyle Bagdis ve Buşenc çevresini ele geçirmiştir.⁵⁶ 589 senesinde Behram Çubin'in yönettiği İran ordusu Herat çevresini işgal eden Göktürk ordusunu yenerek ırmağın güneyini tekrar almıştır.⁵⁷ 603 senesinde İranlılara bağlı olan Eftalit unsurları isyan ettiler ve ardından Göktürklerden yardım istediler. Göktürk orduları Rey ve İsfahan yakınlarına kadar gelip sonra geri çekildiler. Muhtemelen Tardu Kağan'ın zor durumu ileri harekâtı engellemişti. Fırsattan faydalanan İran birlikleri Belh'e kadar ilerledilerse de Toharistan'a giremediler.⁵⁸

Kendilerinin 603 senesinden itibaren Bizanslılarla kesintisiz bir savaşa başlamasının tesiriyle olsa gerek, İranlıların Toharistan'da sıkı bir hâkimiyet kuramadıkları anlaşılıyor. 620'lere geldiğinde burası tam denetim altında bir Göktürk vilayeti idi ve bir yabgu yönetiyordu. Çinli hacı Xuan Zang burası için "Bu ülkede yüzlerce yıl geçip hanedan soyu tükenince, birçok kabile önderi doğal sınırlara göre kendi bağımsız beyliğini kurmuş, 27 beyliğe bölünmüşlerdir. Hepsi Türklere bağlı kalmıştır."⁵⁹ demektedir. Burada "hanedan soyu" kelimesinin Eftalitleri kastettiğini düşünmeliyiz. Onların tamamının olmasa da önemli bir kısmının kâh Göktürk kah Sasanîlerce bertaraf edilmelerinin ardından, bölgede

⁵⁵ Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*, s.159. Dineverî'ye göre Hüsrev Akhun mülküne seferdeyken Göktürk kağanı gelip fırsattan istifade kalan yerleri alır: Dineverî, *El-Ahbâr'ut-Tivâl*, s.122.

⁵⁶ Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*, s.163; Dineverî, *El-Ahbâr'ut-Tivâl*, s.133.

⁵⁷ Dineverî, *El-Ahbâr'ut-Tivâl*, s.135-136; Gumilëv, *Eski Türkler*, s.165-170.

⁵⁸ Gumilëv, *Eski Türkler*, s.171-172.

⁵⁹ Kırilen, *Xuan Zang Seyahatnamesi*, s.71.

Göktürklerle itaat arzı ile kendi yönetimine kavuşan bir kabile toplumu yapısının öne çıktığı anlaşılıyor.

Ama Göktürkler çöktükten sonra, özellikle III. Yezdigerd'in 632'den sonra durumu toparlamasıyla, tıpkı Azerbaycan gibi bu bölgelerin de en azında ismen Sasanî idaresi altına girdiği anlaşılıyor ki son günlerinde Yezdigerd'in Tarhan Nizek'e davranışı bunu imliyor. Yukarıda geçtiği gibi, Yezdigerd Müslümanlara yenilip doğuya kaçtığında Nizek Tarhan ona yardım eder ve karşılığında kızını ister. Şah ona hakaret ederek "Sen benim kölemsin; bunu istemeye nasıl cüret edersin?"⁶⁰ der. Bundan Akhun bakiyelerinin o günlerde tartışmasız İran'a bağlılığı sonucunu çıkarmak zor değildir.

Nizek'in kendi adına para bastırdığından hareket eden Konukçu ise, başka da bir kayıt bulunmadığından hareketle onun tam bağımsız olduğuna inanır.⁶¹ Ancak biz, o dönemdeki genel yapı ve Yezdigerd'in alıntıladığımız sözlerinden hareketle, bunun yüksek özerklik içeren bir yönetim olduğuna inanıyoruz. Sasanîlerin kovulduğu zamanlarda ise üst yönetim Göktürklerle geçmiştir.

Emel Esin Göktürk hâkimiyetinin, dolayısıyla Belh merkezli Toharistan Yabguluğu'nun başlangıcını 6. yy. sonlarına koyar ve 758 yılına kadar sürdüğünü kaydeder.⁶² Göktürk Devleti çöktükten sonra arkasız ve ordusuz kalan yabgunun etkisizleştiğini, kendi birlikleri olan Eftalit ve Afgan derebeylerin etkinleştiğini tahmin etmek zor değil. Öte yandan Kuteybe ve Nasr gibi güçlü Emevî valilerinin dahi bu ismi kalan Göktürk mirasını ortadan kaldıramadıkları görülüyor

⁶⁰ Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.452-453.

⁶¹ "Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek", s.305.

⁶² Esin, "Tohâristan Yabgu'ları, Türk-Şâhîler, Şûl (Çöl) Türkleri Devletleri", s.205.

ki T'ang kayıtlarına göre 718 ve 748 arasında da Toharistan Yabguluğu'ndan Çin sarayına hediyeler eşliğindeki elçiler gidip durmuştur.⁶³ Yabgunun Buda inacında olduğu anlaşıyor.⁶⁴

Türk reisler Afganistan'ın dağlık bölgelerine kadar sızmışlardı.⁶⁵ Hatta Afganistan'ın güney kesiminde, sonradan Gazne Devleti'nin yükseleceği bölge olan Kabil merkezli Zabulistan'da da Rutbil⁶⁶ adında Türk asıllı bir hükümdar bulunuyordu ve Arapların başını çok ağrıtacaktı.⁶⁷ Ondan önce, Hint kaynaklarına göre 5. ve 6. yy.larda "Huna" denen halk Pencap'a kadar akınlar düzenliyordu ki sonraki Zabul hükümdarları onlardan inmiş gözükmüyor.⁶⁸ E. Esin ise onların Göktürklerden indiğine inanır ve Kabil merkezli olarak hâkimiyetlerini 963 yılına, yani Gazneli hâkimiyetinin başlangıcına kadar sürdürmüşlerdir.⁶⁹

Fakat sonuçta Ceyhun'un güneyi, yani bugünkü Afganistan arazisi esas nüfusunu İranî toplulukların oluşturduğu bir yerdi ve Türkler sadece yönetici azınlıktı. Buranın Belh merkezli batıya doğru uzanan kısmına eski zamanlarda Baktriya

⁶³ Liu, "A Silk Road Legacy: The Spread of Buddhism and Islam", s.67.

⁶⁴ Esin, "Türklerin İslâm'a Girişi İlk Devir: VIII-X. Yüzyıllar", s.149.

⁶⁵ Frye, *Orta Asya Mirası*, s.193.

⁶⁶ Dineverî, *El-Ahbâr'ut-Tivâl*, s.383, onu "Türklerin hükümdarı" olarak niteler.

⁶⁷ Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s.58. Bu muhtemelen İranlıların "şâh"ına denk bir unvandı (Taberî, *Tarih-i Taberî III*, s.509) ve muhtemelen sonrasının Gazneli hükümdarları gibi, küçük bir Türk birliğine sahip olarak bölgeyi yöneten bir hükümdardı (İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.435). Esin, "Tohâristan Yabgu'ları, Türk-Şâhiler, Şûl (Çöl) Türkleri Devletleri", s.206, bunu ilteber karşılığı bir san kabul eder.

⁶⁸ Bivar, "The History of Eastern Iran", s.214.

⁶⁹ Gazne nüfusunun üçte birinin Türk olduğunu ilave etmeyi de unutmaz: Esin, "Tohâristan Yabgu'ları, Türk-Şâhiler, Şûl (Çöl) Türkleri Devletleri", s.206, 212; "Türklerin İslâm'a Girişi İlk Devir: VIII-X. Yüzyıllar", s.148-149.

denilirdi. İskender'in ölümünden sonra bu bölgede kalan askerleri bir Helen devleti kurmuşlar, dünyada uzaklarda kurulmuş tek Yunan devleti olan Baktriya Krallığı, doğudan Hunların kovaladığı Yüe-chih denen halkın da katıldığı bir istila ile MÖ 124 yılı civarında yıkılmıştır.⁷⁰ İslam döneminde bu bölge Horasan içinde anılmaya başlanmıştır.

Yine Belh merkezli olup daha doğudaki uzantısına, yani Kuzey Afganistan'a ise İslam kaynakları Toharistan adını verir. Bu ismin bölgeye gelen Yüe-chih'lere istinaden verildiğine inanılır.⁷¹ Baktriya Krallığı Dönemi'nde Baktriya ve onun güneyindeki Sistan gibi yerlerde Farsçanın bildiğimiz en eski biçimi olan Avesta dilinin konuşulduğu düşünülür.⁷² Bölgede bugün de Özbek Türkçesiyle birlikte Farsça hâkimdir. Eski çağlardan beri Afganistan'ın kuzeyinin merkezi olan Belh, Budacılığın kabesi olarak bilinirdi ve bu inancın bölgede daha Kuşan zamanında kökleştğine inanılır.⁷³

Arapların Maveräünnehr (Nehrin Ötesindeki) adını verecekleri Ceyhun'un kuzeyindeki topraklarda ise yine Göktürk bakiyesi yönetim, dolayısıyla Türk nüfus kalıntıları ile birlikte İranî bir dil konuşan Soğd asıllı tüccar ve tarımcı yoğun bir nüfus yaşamaktaydı ve dinleri büyük ölçüde Budacılık veya Maniheycilik idi.⁷⁴ Afganistan ile Doğu Türkistan'da Budacılık daha başarılı olurken Maveräünnehr'de fazla tutunamadığı, Soğdların genel olarak bu dine yanaşmadığı görü-

⁷⁰ Bivar, "The History of Eastern Iran", s.191-197; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s.73.

⁷¹ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.67.

⁷² Harmatta, "Languages and Scripts in Graeco-Bactria", s.394.

⁷³ Liu, "A Silk Road Legacy: The Spread of Buddhism and Islam", s.60; Bivar, "The History of Eastern Iran", s.204 vd.

⁷⁴ Soğdlar hakkında Türkçe özet bir bilgi şunlardan okunabilir: Compareti, "Sogdiyana Tarihine Giriş", s.157-169; Eker, "Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdca", s.77-92.

luyor.⁷⁵ Yerel Zerdüştlüğün ve Nestûrî Hristiyanlığın yanında, birçok dine karşı hoşgörünün hâkim olduğu bir ortam vardı.⁷⁶ Hatta İpek Yolu boyunca özellikle Türkler arasında Maniheycilik, Budacılık ve Nestûrîliğin yayılmasını da sağlamışlardı.⁷⁷ Soğdlar arasındaki İslamlaşma Manihey inancını yontarak ilerledi, birden bire ortadan kalkmadı. Birûnî kendi zamanında Manihey inancından yalnızca Semerkant'ta Sabii adında bir cemaatin kaldığını söyler.⁷⁸

Soğdlarda toplum üç sınıfa ayrılmıştı: Soylular, tüccarlar ve çalışanlar/sıradan insanlar.⁷⁹ Halk daha çok ticaret ve za-naate yönelmişti ve Harezm de dâhil bu bölge, tarımın ağırlıkta olduğu Toharistan'a göre daha kentleşmişti.⁸⁰ Soğdların ana yurdu Zerefşan Vadisi idi ve ilk yerleşimler Buhara Vahası'nda kurulmuştu. İlk zamanlardan beri Soğdların en önemli kenti ise Marakanda, yani şimdiki Semerkant idi.⁸¹ Daha doğudaki Fergana vadisini ise Soğdlar ticaretin başlamasıyla kolonileştirdiler.⁸² Hatta Soğdların doğuya doğru yayılmasının Birinci Göktürk çağında olduğu düşünülür.⁸³ 10. yy. ortasında yazan Mesûdî "Huttelan sakinleri olan

⁷⁵ Frye, *Orta Asya Mirası*, s.173, 205; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.497 vd.; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.219 vd.

⁷⁶ Frye, *Orta Asya Mirası*, s.202. Hatta 6. ve 8. yy.larda, yani bölgeye İslam'ın girişinin arifesinde ve ilk asrı boyunca Soğdiyana'da Zerdüş inancının canlandığı müşahede ediliyordu: Klimkeit, "Manichaeism and Nestorian Christianity", s.75, 79.

⁷⁷ Klimkeit, "Manichaeism and Nestorian Christianity", s.72. Soğdların bu konudaki becerileri ve burun soktukları işler sınır tanımıyordu. Sankritçe Budacı metinlerini Çinceye çevirmek gibi: Liu, "A Silk Road Legacy: The Spread of Buddhism and Islam", s.58.

⁷⁸ Birûnî, *Maziden Kalanlar*, s.183.

⁷⁹ Frye, *Orta Asya Mirası*, s.209.

⁸⁰ Frye, *Orta Asya Mirası*, s.199.

⁸¹ Frye, *Orta Asya Mirası*, s.24

⁸² Frye, *Orta Asya Mirası*, s.25.

⁸³ Marşak, "Türkler ve Soğdlular", s.172.

Hutteller, Rûsân, Usruşânalılar, Buhara ve Semerkant arasında yaşayan Soğdlar, Ferganalılar, Şaş (Taşkent), İsbicab ve Fârâb halkını” Türklerden ayırarak Soğd soylu olarak in-celer.⁸⁴

İpek Yolu’nun sayesinde uluslararası ticaret 600’lerde bir sıçramadaydı ve Soğdlar bunun tam merkezindeydi.⁸⁵ Soğdlarda yerel yönetici yerel soylular içinde eşitler arasındaki birinci kişiydi. Maverâennehr bölgesindeki kentlerin her birini belki ayrı bir ülke olarak görmek gerekir ki⁸⁶ yöneticileri için ayrı unvanlar kullanılmıştır. Birûnî’nin listesine bakılırsa, Buhara hükümdarlarına “buharhudat”,⁸⁷ Cürcan krallarına “anahpad”, Dehistan krallarına “sul”, Semerkant’a “tarhun”, Taşkent’e “tudun”, Usruşâna’ya “afşin”, Fergana’ya “ihşid” deniyordu.⁸⁸ Bunlardan sul ve tarhun aşağıda karşımıza çıka-caktır.

Görüldüğü gibi, buralar o dönemde bölünmüş bir yapı arz ediyordu ve şehir devletlerinin çıkara dayalı zayıf bir birli-ğinden öte bir şey gözükmüyordu.⁸⁹ Bu devletleri yöneten kişiler arasında yerel güç sahipleri, derebeyleri arasında, yani

⁸⁴ Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*, s.40.

⁸⁵ Frye, *Orta Asya Mirası*, s.201.

⁸⁶ 629 senesinde bölgeden geçen Çinli hacı Xuan Zang sadece Taşkent çevresinde bile kendi yönetimine sahip onlarca kent bulunduğunu bildirir (Kırılan, *Xuan Zang Seyahatnamesi*, s.66). Anlaşılan bunlar itaat ve ver-giyi gözlemleyen Türk idarecilerin varlığında, kendi işlerinde tamamen hür yapıları. Birbirlerine bağlı oluşları da söz konusu gözükmüyor (aynı eser, s.59).

⁸⁷ Buhar Hudat aslen bir kişi ismi olup sonraki dönemde unvan halini al-mış gözükmüyor: Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s.11.

⁸⁸ Birûnî, *Maziden Kalanlar*, s.148.

⁸⁹ Kurt, *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci*, s.38-39, 107; Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s.43-44; Gibb, *Orta Asya’da Arap Fetihleri*, s.19-25; Kurat, “Kuteybe bin Müslim’in Hvârizm ve Semerkand’ı Zaptı”, s.391.

eşitler arasında birinciler idi.⁹⁰ Göktürkler bu bölgeyi aldıklarında yerli yöneticilere ve hâkim tabakaya hiç dokunmamışlar, sadece tudunlar vasıtasıyla vergi toplayıp, bu arada tebalarını gözlemişlerdir.⁹¹ Dolayısıyla, Barthold'un ifadesiyle Araplar Türkistan'a geldiklerinde karşılaştıkları şey sürekli birbirleriyle savaşan küçük emirlikler ve cesur fakat tamamen teşkilatsız bir silahşörler sınıfıydı⁹² ve sonucun ne olacağı baştan belliydi.⁹³ Golden da bölgeyi Sasanîleri daha yeni çığnemiş Arap orduları için "doğal hedef" olarak nitelemektedir.⁹⁴

Görünen o ki Arapların ilk üç kuşakta muhatap oldukları Orta Asyalıların kimliğiyle ilgili bir orta yol tespit etmemiz gerekiyor. Bazı Batılı yazarların Türk varlığını hiç yok saymaları ifrat olduğu gibi, ülkemizdeki avam bilgisiyle veya günümüzdeki etnik yapıya bakarak (Türkmenistan ve Özbekistan'ın durumu) Horasan ve Maveraünnehr'i o dönemde Türk yurtları olarak görmek de tefrittir. Bu meyanda örneğin Gibb'in Ceyhun'un güneyindeki Türk varlığını ayrıntılı anlatmakla birlikte kuzeyde bunu küçümsemesi ve Araplara direnişin "şerefini" kent devletlerinin nüfusunun "İranlılık onuruna" vermesi gereksiz bir kayıt olarak duruyor.⁹⁵ Birle-

⁹⁰ Kurat, "Kuteybe bin Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'ı Zaptı", s.391.

⁹¹ Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s.169-170.

⁹² Barthold bu cesur nitelemesi için Xuan Zang'ın Semerkant hâkimi için anlattığı özel birliklerden (Çakirler; Kırilen, *Xuan Zang Seyahatnamesi*, s.68) ilham almış olabilir ama aynı kaynak, tarihin hiçbir döneminde savaşmayı sevmeyen, bilmeyen ve beceremeyen bu bölge halkını güzel tarif eder: "Soğdlar fiziksel olarak yapılı olmalarına rağmen, karakter olarak korkak ve zayıftırlar." (aynı eser, s.63).

⁹³ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.197. Barthold bu bölgede Türk varlığına Gibb kadar dahi imkân tanımaz ve bölgenin ancak 12. yy.la birlikte Türkleşmeye başladığına inanır (s.129).

⁹⁴ Golden, "Orta Asya'da İslâmiyetin ilk Dönemleri ve Karahanlılar", s.460.

⁹⁵ Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s.19-25.

şik Batı Göktürk yapısının çöktüğü 630 yılından sonra bile bu bölgede Göktürk erkinin devam ettiğini, özellikle Çağaniyan üzerinden kendisi anlatmaktadır (son kağan 659 yılında kaybolmuştur). Dolayısıyla, Maveräünnehr kentlerinde Türk asıllı idarecilerin hatta garnizonların bulunmasını garipsemeye, onların Türkçe isim ve unvanlarını Göktürlere öykünme ile açıklamaya gerek yoktur.

Öte yandan, örneğin Özaydın'ı okuyunca ortada neredeyse Araplar ve Türklerden başka kimse bulunmuyor ki⁹⁶ siyasi tarih yazımı etnik tarihi bu ölçüde ihmal etmemelidir. Kurt'un makalesinde de benzer şekilde Maveräünnehr, esaslı Türk nüfusu olan bir yer olarak görülüyor.⁹⁷ Bu makalesine temel teşkil eden kitabında, buna karşılık bölgedeki Türklerin sonradan geliş süreci açıklanıyor ve yerli ögelere vurgu yapılıyor.⁹⁸ Kutlu ise Maveräünnehr'i Türklerin ana yurdu olarak niteleyecek kadar ileri gider. Başka bir yerde bunun da ötesine geçip, tüm nüfusu kastederek "Taberistan'ın Cür-can ve Gilan bölgelerinde yaşayan Türkler" ifadesini kullanır ki⁹⁹ özellikle Gilan'ın böyle bir başlıkla ilişkilendirilmesine imkân yoktur. İlahiyat kökenli araştırmacıların genel tarih okumalarındaki zayıflıkları anlaşılabilir. Öte yandan tarihçi olan H. D. Yıldız etnik yapıya neredeyse hiç temas etmeyecek sadece askerlerin tarihini verir ve Türkler ile Arapları savaştırır.¹⁰⁰ Aydın'ın kitabında etnik yapıların tefrik edilmesi, Soğd nüfusun vurgulanması ve anlatılmasının yanında bölgeye Akhun çağından itibaren gelip konan Türk nüfusa da dikkat çekilmesi orantılı bir bakış sunuyor.¹⁰¹

⁹⁶ Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", s.239-262.

⁹⁷ Kurt, "Maveräünnehr'e İslam'ın Girişi", s.279-281.

⁹⁸ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, özl. s.101-104.

⁹⁹ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s.50, 63.

¹⁰⁰ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.7 vd.

¹⁰¹ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.479-482.

Hâlbuki bu tefrite düşen tarihçilerimizin kullandıkları kaynaklar etnik sınırları açık şekilde tarif ediyor. Örneğin bir coğrafya eseri yazmakla birlikte Horasan valilerini ve etkinliklerini de özetleyen Ya'kubî, 900 senesi civarında yazmasına rağmen Huttal'dan ötesini "Türk topraklarının sınırı" olarak verir. Buhara'da "Arap ve Acem karışımı bir halk vardır." der ve Soğdların yaşadığı Semerkant'tan ötesini yine Türk sınırı olarak görür. Biraz daha ötede Taşkent'i de bunlara katar: "Burası Türklerle savaşılan bölgedir. Aynı zamanda Semerkant'ın son arazisidir. İşte buralar, Toharistan, Soğd, Semerkant, Taşkent ve Fergana şehirlerinden oluşan ve düz bir hat üzere bulunan Maverâünnehr'dir. Buraların ötesinde şirk beldeleri yer alır. Bunların hepsi Türk beldele-ridir."¹⁰² İbn Fazlan da 921 senesi itibariyle Harezm bölgesinde Türk bulundurmaz ve Türk ülkelerini Aral'dan kuzeye koyar.¹⁰³ Birûnî'nin "büyük Pers ağacının bir dalı" olarak niteliği Harezmîliler de İranî bir dilde konuşuyorlardı ancak dilleri Soğdçadan farklıydı.¹⁰⁴ Harezm'in batısındaki saha, yani Hazar'ın doğu sahili Cürcan'a kadar Türklerin yaşam alanıydı. Cürcan'dan öte Türk hududu başlardı.¹⁰⁵

Bu dönemde Arapların Ceyhun kuzeyinde Türk orduları veya nüfusuyla karşılaşması nadirattandı, ilişkileri çoğunlukla İranî nüfus ileydi ama bu yerleşik bölgelerin de azınlıkta bulunan Türk asıllı kimselerce yönetildiğini gözden kaçırmamak gerekiyor. Hatta Togan bu dönem için tam tersi bir etnik süreç öngörür ve Türk nüfusun Maverâünnehr ve Toharistan gibi iyi yerleştiği yerlerden bile çıktığını ve böl-

¹⁰² Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, s.72-74.

¹⁰³ İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s.29. Barthold'a göre bu dönemde İslam toprakları ile Türk ülkeleri arasındaki sınır İranî halklarla Türk halkların ve tarımcılarla göçebelerin arasındaki sınıra uyuyordu (Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.46).

¹⁰⁴ Birûnî, *Maziden Kalanlar*, s.94.

¹⁰⁵ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.161, 171, 189.

geye Arap ve Fars nüfusun gelip yerleştiğini söyler.¹⁰⁶ Ancak 14. yy.da, Moğol idaresi altında bölge yeniden Türkleşecek ve Maveraiünnehr ve Harezmi'deki Türk dışı unsurlar, en başta da Arap muhacirler dillerini unutup Türkçe konuşmaya başlayacaklardır.¹⁰⁷ Frye ise Arapların erime sürecini daha erkene alır ve *Mevâlî* tabirinin kullanımdan kalkışı ile ölçer.¹⁰⁸

Barthold'a göre, süreç İslam'ın ilk asrında başlayıp günümüze kadar devam etmek üzere, Farsçanın yerel dilleri yutması, Türkçenin de Farsçayı süpürmesi şeklinde işlemiştir.¹⁰⁹ Başta Soğdça olmak üzere yerel dillerin ortadan kalkıp yerlerini Farsçaya bırakmasını Frye, öncelikle Arapların bu bölgede İran'a nazaran daha fazla ölüm ve yıkım yapmalarına bağlar.¹¹⁰ Gerçekten de kolayca düşen ve çoğu bölgesi hiç savaşız teslim olan İran, etnik karışma süreçlerinden etkileneceği söz konusu olmayan Deylem ve Taberistan haricinde ne savaşlara ne de büyük isyanlara sahne olmuştur ve genel kargaşadan azade kalmış gözükmektedir.

Bir diğer konu da erken İslam kaynaklarındaki "Türk" kelimesinin bağlamının iyi anlaşılmasıdır. Öbür türlü, bu kaynaklara kalırsa Arapların daha dün Sasanilerden aldıkları Horasan'ın başkenti Belh Türklerin başkenti olarak görülmektedir.¹¹¹ Belh'in bir Göktürk eyaleti olarak yabguluk merkezi olması başka, Türklerin merkezi olması başkadır. Ve aynı kaynaklar siyasi tarih bağlamında İran'ın ötesindeki tüm yerli halktan Türkler diye bahsetmektedir.¹¹²

¹⁰⁶ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.74-75.

¹⁰⁷ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.82.

¹⁰⁸ Frye, *Orta Asya Mirası*, s.239

¹⁰⁹ Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.34.

¹¹⁰ Frye, *Orta Asya Mirası*, s.233.

¹¹¹ Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s.23.

¹¹² Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s.47. Taberî'nin, aslında Belamî'nin Farsça çeviri/telifinin Türkçe (Osmanlıca) çevirisi bu bapta dik-

Ancak ayrıntılarda kaynaklar halk ile yöneticileri açık şekilde ayırırlar. Örneğin İbn'ül-Esir'e göre Semerkant'ın Tarhun sanlı yöneticisi Türk iken, halkından Soğd diye bahseder.¹¹³ Kendisi aslen Horasan yakınlarından olan ve hem halkları hem de eski tarihi iyi bilen Taberî'de ise etnik tanımlamadaki kafa karışıklığı zirveye çıkıyor: "Kuteybe'nin ardından Soğd kavmi ile Fergana tائفesi baskın yaptılar. Abdurrahman bin Müslim el-Bahilî askerinin arasındaydı. Türkler onunla savaşa tutuştular."¹¹⁴ Yerinde otururken Türk olmayanları cepheye gelince Türk olarak görüyoruz. Benzer çelişkiler bir cümle arayla da görülür: "Kuteybe Türk meliki Tarhun ile barış yaptı. Bu barış şundan ötürü idi ki, Buhara Türklerinin başına gelen hali görmüşler, ondan heybet duymuşlardı. Bu tarhun Soğd meliki idi..."¹¹⁵ Buhara'nın tarihini yazan Narşahî noktayı koyuyor: "Buhara halkı Soğd idi."¹¹⁶

katli okunmalıdır. En başta Türkiye Türkçesine aktaran kişi büyük okuma hataları yapmıştır. Örneğin Toharistan kelimesi Tataristan olarak okunmuş ya da düzeltilmemiş. Taberî'nin bu çevirisinde Soğd vb. ayrıntılar hiç geçmez ve Horasan'dan itibaren herkes Türk'tür. Muaviye'nin valisi Ziyad bin Ebu Süfyan ile oğlu Ubeydullah kısaca Ceyhun'u geçeler ve Türklerle gaza ederler ve iyi ganimet toplarlar (Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.89-90). Zakir Kadiri Ugan ve Ahmet Temir'in Taberî'nin asıl kitabından yaptıkları çeviri Hicri 11. yılda kaldığı için, sonraki dönem için maalesef istifade etmek mümkün olmuyor. Bu eksiğin bir an evvel giderilmesi gerekmektedir.

¹¹³ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.454, 457.

¹¹⁴ Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.245. Aslında Soğd asıllı olan Ferganalılar, İslam tarihçilerince ayrı bir halk olarak görülürler ama Türklerden de kesin şekilde farklıdır. Örneğin halifenin hassa birliğindeki Türk savaşçılar için Samarra şehri kurulduğunda Arap ve Farslarla temaslarına izin verilmiyordu ve komşuluklarında sadece Ferganalılar vardı (Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, s.41).

¹¹⁵ Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.248.

¹¹⁶ Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s.10.

“SUL” CÜRCAN’IN IRMAKLARI

Bir diğer örnek ve çok konuşulan konu olarak Cürcan’a değinmeliyiz. Burası bugün de İran sınırları içerisinde kalan, Hazar’ın güneydoğu köşesinde bir kenttir. Halkı Farisi’dir ve “Türklerden korunmak için” şehri büyük surlarla çevirmişlerdir.¹¹⁷ Anlaşılan serazad Türk toplulukları o dönemde İran topraklarında akın amaçlı dolaşıyorlardı ki, Yezid bin Mühelleb 716 yılında Cürcan’ı almaya gittiğinde, yöneticileri Sûl adını, bizce unvanını taşıyan Türklerle karşılaştı ve savaştı, sonra da barıştılar.¹¹⁸

Taberî’deki bir kayıt Sûl’un o bölgeye yakın zamanlarda geldiğini göstermektedir zira Yezid Cürcan’ı fethetmeye gittiğinde bir köy görür ve ahvalini sorduğunda “Burası bir şehirdi. Sûl adında bir Türk geldi. Bu şehri viran etti, halkını kırdı. Bu köy o kırılan halktan geri kalandır.” cevabını alır.¹¹⁹ İbn’ül-Esir’deki haber de Sûl’un bölgeye yeni geldiğini imliyor: “Sûl et-Türkî Kuhistan ve buraya beş fersah uzaklıkta Buheyre Adası’na yerleşir. Buralar Cürcan’ın Harezm bölgesi-

¹¹⁷ Kudame bin Cafer’in haberi: Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.189; Esin, “Sûlî’ler. İslâm İle Karşılaşan İlk Türkler”, s.44. Bölgedeki esas surların Hüsrev Anuşirvan (531-579) tarafından Akhun/Eftalitlere karşı yapıldığı düşünülür (Bivar, “The History of Eastern Iran”, s.214-215).

¹¹⁸ Belâzurî, *Fütûhu’l-Buldân*, s.483.

¹¹⁹ Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.304-305.

ne yakındır.”¹²⁰ Aynı şekilde Kudâme, hemen kuzeydeki bozkır bölgeden gelmek üzere, zaman vermeksizin Sûl adındaki Türk’ün Cürcan’daki seddi ele geçirdiğini belirtir.¹²¹ İbn Hallikân’ın onun “tigin” sanına sahip olduğunu belirtmesi¹²² muhtemelen Göktürk yönetici sülalesinden indiğini ve devletsiz ortamda kendine bağlı ufak bir toplulukla bahtını arayan bir maceracı olduğunu göstermektedir. Göktürk asıllı olması Kuhistan bölgesinin yerlisi ve eskisi olmadığı anlamına gelecektir. Bununla birlikte Sûllar konusuna çok emek harcayan E. Esin, Dihistan ve Cürcan’ı “Türk-İslam medeniyetinin beşiği” olarak nitelemekten geri kalmamıştır.¹²³

Sûl ismi çok sorunludur. Aslı “çor” veya “çöl” olarak önerilmektedir ama bunda da sıkıntı vardır. Türkçe veya Farsça “ç”nin Arapçada düzenli olarak “ş” olması beklenir. Burada böyle bir durum yok. Sondaki “l”nin Arapçada “r”den muharref olması mümkündür ama bu isim aşağıda görüldüğü gibi değişik kaynaklarda değişik kimselerin isimlerinde de geçtiğinden ve hep aynı yazıldığından kitabi olarak bu ihtimal de zor gözüküyor. Öte yandan aşağıda geçecek olan Türgiş reisi Köli Çor’un adı Arapça kaynaklarda “Kürsul” olarak yazılıyor. Derbent’in Türkçe adı olan ve Ermeni kaynaklarınca bize aktarılan Çor’un ismi örneğin Taberî’de “Sol” olarak geçiyor.¹²⁴ Biz aslı “Çor” biçiminin daha makul olacağını düşünüyoruz.

¹²⁰ İbn’ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.34.

¹²¹ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.189; Esin, “Sûlî’ler. İslâm İle Karşılaşan İlk Türkler”, s.44.

¹²² Esin, “Sûlî’ler. İslâm İle Karşılaşan İlk Türkler”, s.47.

¹²³ Esin, “Türklerin İslâm’a Girişi İlk Devir: VIII-X. Yüzyıllar”, s.144, 147.

¹²⁴ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi III*, s.1056-1057. Çor geçidi ve şehri için bkz. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.162-163.

“Sul” veya “sol” biçiminde bir kişi veya uruk ismi düşünelebilir. Sonraki isimlerde “Sûlî” nispeti kullanıldığından uruk ismi muhtemel gözüküyor lakin kaynaklar da bunu Yezid’in rakibinin ismi olarak veriyor. Türgişlerin aynı sene ortaya çıkan ünlü kağanı Su-lu’nun ismi ile benzerliği dikkat çekicidir.¹²⁵ Sondaki “l” ünsüzü, Çince kapalı heceyle bitemeyeceği için yanına ünlü harf almış olabilir ama burada da Çincenin kurallarına göre “u” ünlüsü kuşkulu duruyor.¹²⁶

Sûl hanedanını ayrıntılı inceleyen Asadov, onların Arapların İran’ı işgali sırasında kırılan savunmadan faydalanarak bölgeye geldiklerini ve bölgeyi işgal ettiklerini belirtir.¹²⁷ Atfın Yezid’in valiliğine yakın bir zamana, 716’dan hemen öncelere gitmesi, Sûl’un bu bölgeye gelişinin de yeni olduğunu gösterir. Öte yandan 705-715 yılları arasında vali olan Kuteybe’nin döneminde böyle bir Türk işgaline imkân gözüküyor. Kuteybe’nin Cürcan’a sefer yapmak istediği ama onun valilik üstü Haccac tarafından gözünün korkutulduğu belirtiliyor. Hatta Kuteybe’nin fetihlerini küçük gören Yezid, “Kolaysa Cürcan’ı alsın!” dermiş.¹²⁸ 650’lerden itibaren savaşsız olarak Araplara itaat eden ve düzenli düzensiz vergisini veren bölgenin Sûl tarafından işgali Kuteybe’den hemen öncesindeki kargaşa döneminde gerçekleşmiş olabilir.

Buna karşılık E. Esin onların 5 yy.dan beri Dihistan’da olduklarına ve Hunların soyundan indiklerine inanır.¹²⁹ Cür-

¹²⁵ Ancak Kurt’un önerdiği şekilde (*Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci*, s.174) onun Türgiş kağanı ile aynı kimse olması düşünülemez.

¹²⁶ Yardımı için Doç. Dr. Kürşat Yıldırım’a teşekkür ile.

¹²⁷ Asadov, “VII-IX. Yüzyıllarda Güney Hazar Bölgesinde Hükümlerlik Süren Türk Sulî Hanedanı”, s.312.

¹²⁸ Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.304; İbn’ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.32.

¹²⁹ Esin, “Sûlî’ler. İslâm İle Karşılaşan İlk Türkler”, s.33, 40-41; “Tohâristan Yabgu’ları, Türk-Şâhîler, Şûl (Çöl) Türkleri Devletleri”, s.207; “Türklerin İslâm’a Girişi İlk Devir: VIII-X. Yüzyıllar”, s.144-145.

can'ın kuzeyindeki saha korunaksız ve bozkıra açık olduğundan, Hunlardan veya başka Türk topluluklarından birilerinin buralara gelmesi tabiidir. Ancak Esin, onları Hunlardan bir Oğuz kavmi olarak görmekle bir zaman uyuşmazlığına yol açıyor.¹³⁰ Şimdi bölgede yaşayan Türkmenlerin Sûl bakiyelerini içermesi de mümkündür elbette, lakin bu onları köken itibariyle Oğuz yapmaz. Oğuzluk daha sonra, 8. yy.ın ardından gelişmiş bir kimliktir ve Türkistan'ın batı kenarındaki Türkleri içine alarak büyümüş ve şekillenmiştir. Öte yandan, sonradan yazılan kaynaklarda bilinen bir halkın isminin çok daha erken dönemler için zikredilmesi (örn. 6. yy. öncesinde Kafkaslardaki Hazarlar) haberin doğruluğu anlamına gelmez. Burada da 8. yy. başından itibaren bilinen Sûl-ların daha erken ve çağdaş kaynaklar olmadıkça, 10. yy. ve sonrasındaki kaynaklarda erken devirlerdeki olaylar münasebetiyle anılması eski eserlerde çok görülen zaman uyuşmazlığının bir örneğidir. Etnik süreğenlik başkadır, kimlik bambaşka bir şeydir.

Geniş zamanlı baktığımızda, Arapların daha önce Cür-can'la tam bir ömür süren sıkıntı ve sorunlarının olduğunu görüyoruz. Nihavend'i takip eden yıllarda İran'ın yaklaşık tamamı alındıktan sonra, 650 senesinde Said bin el-Asî Taberistan'a yürüdü; düzlükleri nispeten kolay ele geçirdi ve dağlık yerleri de anlaşılarak vergiye bağladı.¹³¹ Taberistan'a komşu olan Cür-can da Said tarafından vergiye bağlanmış ve barışa dâhil olmuştu. Ancak İslam orduları çekilince vergileri aksatıp ardından isyan ettiler ve Hz. Ali ile Muaviye ara-

¹³⁰ Dolayısıyla ilk Müslüman Türkler olarak Oğuzları sıralar: Esin, "Türklerin İslâm'a Girişi İlk Devir: VIII-X. Yüzyıllar", s.147. Benzer bir zaman uyuşmazlığını 639 tarihinde, Nihavend'den üç yıl önce, Sahmî'den alıntı ile Süveyd bin Makarrin'in Cür-can'a gelişini anlatarak yapıyor gözükmekte: Esin, "Sûlî'ler. İslâm İle Karşılaşan İlk Türkler", s.45.

¹³¹ Belâzuri, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.480.

sındaki hilafet mücadelesi yüzünden, uzunca bir süre denetime alınamadılar.¹³² Muaviye işleri oturttuğunda, Maskale bin Hübeyre'yi Taberistan'ı ele geçirmek için görevlendirdi ise de beklenmeyen direnişte Arap ordusu tamamen yok oldu.¹³³

Bundan dolayı Cürcan'ın bir korku efsanesine dönüştüğü ve uzak Afganistan'ın dağlarındaki isyancıları ve düşmanları bile tek bir sözüyle dize getiren korkunç Haccac ve becerikli adamı Kuteybe'nin Cürcan'ı gündeme bile almadıkları anlaşılıyor. Yezid bin el-Mühelleb bu konuda Kuteybe ile dalga geçmekte haksız gözüküyor ancak kendisinin Cürcan macerası da hiç hesapta yokken başlamış gözüküyor. Zira, aşağıda göreceğimiz üzere, yeni halife olan Süleyman (715-717) kendisine isyan eden Kuteybe'nin üzerine 715 senesinde Yezid'i gönderiyor; Yezid giderken Sûl el-Türkî yolunu kesiyor ve çatışma burada başlıyor.¹³⁴ Merv'e gitmek için Cürcan'a uğramak veya yanına gitmek gerekmediğinden, Sûl'un o günlerde geniş bir alanda faaliyet gösteren bir maceracı savaş beyi olduğunu anlıyoruz. Sonuçta Sûl ve yanındaki Türklerin sonuçsuz bir çatışmanın ardından gelen barışla bir kenara konması, yani bertaraf edilmesi Yezid'in işini kolaylaştırıyor ve o fırsatta tüm gücüyle Cürcan'a yükleniyor. Mevâlî ve gönüllüler hariç, 100 bin kişilik bir orduyla yürüyor.¹³⁵

Belâzurî'ye göre, Araplar ancak bu Türklerle barışıp başlarından savdıktan sonra Cürcan'ı almışlar ve şehir halkını

¹³² İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi III*, s.115.

¹³³ Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.481.

¹³⁴ Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.482. İbn'ül-Esir'e göre ise, *İslam Tarihi V*, s.32, Halife Süleyman'ın tek arzusu Cürcan'ın fethiydi ve bunu Yezid'den bekliyordu.

¹³⁵ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.32.

kıyımdan geçirmişlerdir.¹³⁶ Bir diğer rivayette Belâzurî, Türk yöneticinin kendisi ve adamlarına dokunulmaması teklifini Yezid'in kabul ettiğini ve sözünde durduğunu belirttikten sonra, şehir halkından 14.000 Türk'ü, doğrusu Fars asıllı sakinleri öldürdüğünü söyler.¹³⁷ İbn'ül-Esir'e göre ise Süveyd bin Mukarrin Cürcan'ı Zernan Sul adlı kimseden savaşız teslim almış, surları onardıktan sonra "Dehistan Türklerinin" korumasına emanet etmiştir.¹³⁸ Bu Türk asıllı yönetici halifenin yanına giderek Müslüman olmuş, oradan Mekke ve Medine'ye gitmiş, Emevî yöneticilerini de insanları İslam'dan soğuttukları için eleştirmiştir.¹³⁹

Kendi memleketine yakın olan Cürcan'daki savaşı Taberî anlaşılmaz ve karmaşa ve abartıyla anlatır. Sûl'un 200.000, Yezid'in 100.000 askeri vardır. Savaş uzayıp gidince ve "Türkler" 14.000 kayıp verince Sûl barış ister ve şehri teslim eder. Söz verildiği gibi ona dokunulmaz ama şehirdeki herşey ganimet olarak alınır.¹⁴⁰ Taberî, kendi memleketi Taberistan'ın Yezid tarafından alınmasını anlatırken Cürcanlıların Taberistan hâkimi İsfanyed'e yardım etmesi üzerine cezalandırıldıklarını söyler. Bu kez Sûl ortada yoktur ve sadece Cürcan melikinden bahsedilir. Savaşta Yezid galip gelir ve yakında akan Enderhiz Nehri üzerinde şehri koruyan 12.000 kişiyi boğazlatır.¹⁴¹ Bu Yezid, kısa bir süre sonra Halife

¹³⁶ Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.485.

¹³⁷ Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.482.

¹³⁸ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi III*, s.30.

¹³⁹ Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", s.254; Esin, "Tohâristan Yabgu'ları, Türk-Şâhiler, Şûl (Çöl) Türkleri Devletleri", s.207; "Sûlî"ler. İslâm İle Karşılaşan İlk Türkler", s.49.

¹⁴⁰ Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.305-306. Kurat, "Kuteybe bin Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'ı Zaptı", s.387, Taberî'deki bilgileri dikkatli kullanmak konusunda uyarıda bulunur.

¹⁴¹ Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.309-310.

Ömer bin Abdülaziz (717-720) tarafından yolsuzluk gerek-
çesiyle zindana atılmıştır.¹⁴²

İbn Hayyât'ın haberine göre de Yezid Cürcan'ı aldıktan sonra Buheyre Kalesi'ne gidip orada üslenen Sûl ile savaştı, yenilemeyince de buradan ayrıldı. Ertesi yıl Cürcanlılar Müslümanlara ihanet edip başlarına atanan emiri öldürünce oraya yürüdü, zorlu bir savaştan sonra aldı ve 12.000 kişiyi adı geçen nehir kenarında boğazlattı.¹⁴³

İbn'ül-Esir'de aynı olaylar mekân değişikliğiyle anlatılır. Yezid, Türk saldırılarından müşteki ama kendileri de Hira'nın yolunda eşkıyalık yapan İranlıların yaşadığı Cürcan'dan önce, Türklerin bulunduğu Kuhistan'a gelir; 4.000 kadar Türk askerin bulunduğu bu yeri kuşatsa da bir türlü alamaz ve hatta Türkler hep galip gelir. Ancak savaş yorucudur ve Türklerin reisi Sûl barış ister. O ve yanındakilere aman verilir. Yezid sözünü tutar. Ancak nerede, nasıl ve kiminle olduğu belli olmayan müteakip savaşta da (katliam yok, sözün tutulduğu barışın ardından bir savaş var) 14.000 "Türk"ü öldürür.¹⁴⁴ Birkaç sayfa sonra bunu açıklar: Direnmeye çalışan 14.000 Türk öldürülmüştür.¹⁴⁵

Buna karşılık Yezid sürekli yol kesen ve Said bin Osman zamanından beri haraç ödemeyen Cürcanlılarla hiç çatışma olmaksızın haraca devam şartıyla barış yapar ve Taberistan'a doğru ilerler.¹⁴⁶ Birkaç sayfa sonra ise İbn'ül-Esir hadiseyi tersine çevirerek, Sûl ile barış yapan Yezid'i Cürcan'a yürütür. Zorlu ve uzun süren bir kuşatmadan sonra "kale"yi alır (daha önce burada şehir yokmuş, Cürcan kentini Yezid kur-

¹⁴² Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.327-328.

¹⁴³ Halife bin Hayyât, *Tarih*, s.386-388.

¹⁴⁴ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.33.

¹⁴⁵ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.35.

¹⁴⁶ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.33.

duracaktır!) ve kadın ve çocukları ayırdıktan sonra 12.000 kişiyi vadi boyunca dizip öldürterek kanlarıyla değirmeni döndürüp un öğüttürür ve onunla ekmek yapıp yer.¹⁴⁷

Şehrin olmadığı bir yerde bir kaleye en az 60 bin kişilik bir nüfusun sığdırılması (o dönemki Semerkant ve Buha-ra'dan fazladır) gibi çelişkiler bir tarafa,¹⁴⁸ daha önce en ko-yu İranlılardan oluşan ve Sûl'un saldırısına uğrayan Cürcan nüfusunun konu Yezid'in seferi olunca birdenbire Türk hali-ne gelmesi düşündürücüdür. Üstelik eski yazarlar bir katli-amdan bahsederken İbn'ül-Esir, bunu ikiye çıkartır.

Dolayısıyla, bu haberlerin içeriğine baktığımızda, Cür-can'da Türklerle karşılaşılması başkadır, buranın Türk yurdu olarak değerlendirilmesi başka. Görünen şey, müstahkem Cürcan'ın kuzeyine muhtemelen Kuteybe'den önceki karışık günlerde bir Türk topluluğunun geldiği ve Müslümanlarla hiç temas olmaksızın Cürcan ve Taberistan üzerine akınlar yaptığıdır. Araplara 60 yıldır direndiği hâlde, Türk saldırıları karşısında edilgen kalan bölgenin bu durumu da Arapları ce-saretlendirmiş olabilir. Sonuçta Yezid'in karşısında iki düş-man vardır: yeni gelmiş ve kuzeye yerleşmiş olan Sûl ve or-dusu ile uzun süredir direnen ve Horasan yolunu kapatan

¹⁴⁷ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.36.

¹⁴⁸ Sûl Tigin'in başkenti olduğu düşünülen kale, her bir kenarı 600 m. uzunluğunda bir beşgen biçimindeydi ki, çeyrek km² kadar olan iç saha-ya ancak büyükçe bir köy sığdırılabilirdi (Esin, "Sûlî'ler. İslâm İle Karşı-laşan İlk Türkler", s.55). Krş. Erken İslam döneminde Semerkant'ın kent sahasının büyüklüğü, bağ ve bahçelerin bulunduğu varoşlar da dâhil 15.000 cerîb, yani yaklaşık 20 km² idi (Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s.104). Sâ mânî dönemi ve sonrasında nüfus hızla artmış, Moğol istilası öncesinde 100.000 haneye ulaşmıştır ama bu dönemde tek başına bir ku-şatma ordusuna dayanabilecek çok büyük bir şehir olduğu söylenemez. Cürcan'daki herhangi bir yerleşim kuşkusuz ondan kat kat küçüktü.

Cürcanlılar. Yezid birincisi ile çatıştıktan sonra anlaşıyor ve onu kenara koyduktan sonra Cürcan'ı hâlle ediyor.

Sûl Tigin'in kendisi ve yakınlarının hayatını kurtarmış olarak Müslüman olması bir tarafa, mevkinin ve hatta gücünü koruduğuna dair bir emare vardır ki Ömer bin Abdülaziz'in hışmına uğrayan Yezid bin Mühelleb kalan dört yılını hapis ve kaçışlarla geçirirken, 720 senesinde isyan ettiğinde Sûl'u yardıma çağırmıştır.¹⁴⁹ Bütün halkı öldürülmüş ve kendi başına kalmış birinin bu şekilde yardıma çağırılması herhâlde sözkonusu olmazdı.

Asadov'un dikkat çektiği bir ayrıntı, Sûl ailesinin bölgede 830'lara kadar hâkimiyeti sürdürdüğüne işaret ediyor. Bunlar başlangıçta Hürremî isyancı Babek'e meyil göstermişler, daha sonra yeniden halifeye dönmüşlerdir.¹⁵⁰ Durum böyle ise Yezid'in Cürcan istilasının Sûl ve ordusunu fazla etkilemediğini, oradaki küçük bir Türk topluluğunun hâkimiyetleri tanınmış olarak varlığını sürdürdüğünü düşünebiliriz. Nitekim ilk Sûl'un oğlu olduğu anlaşılan Süleyman bin Sûl 740'larda Cürcan beyi olarak geçer.¹⁵¹ H. D. Yıldız, Taberî'deki bilgiye dayanarak onu 740 yılında Nasr bin Seyyar'ın mutemetleri arasına koyar; babası Sûl'u ise Yezid'in mevlası olarak niteler.¹⁵²

Sûl hanedanının Abbasî Dönemi'nde de iktidarını sürdürmesi, diğer bir kardeş olduğunu tahmin ettiğimiz Muhammed bin Sûl'un Ebû Müslim'in ordusunda kilit bir noktada bulunarak ihtilalde kazanan tarafa oynamaları sayesinde

¹⁴⁹ Esin, "Sûlî'ler. İslâm İle Karşılaşan İlk Türkler", s.49.

¹⁵⁰ Asadov, "VII-IX. Yüzyıllarda Güney Hazar Bölgesinde Hükümlerlik Süren Türk Sulî Hanedanı", s.313.

¹⁵¹ Cāhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, s.28.

¹⁵² Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.47.

gözüküyor.¹⁵³ İlk Abbasî Halifesi Ebû'l-Abbas Seffah'ın (750-754) yakınında bulunan bu kimse, onun emriyle Azerbaycan bölgesine sefer edip Emevî kalıntılarını temizlemiştir.¹⁵⁴ Bu aileden gelen kişiler, 830'lardan sonra bölgedeki valiliği kaybetseler de daha sonraki dönemlerde de etkili olmuşlar ve aralarından saray kâtipliğinin yanında yazar ve şairler de çıkmıştır.¹⁵⁵

¹⁵³ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.52-54.

¹⁵⁴ Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.409.

¹⁵⁵ Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, s.47. Ayrıntılı bir bahis için bkz. Esin, "Sûlî"ler. İslâm İle Karşılaşan İlk Türkler", s.49-51.

MAVERAÜNNEHR: KENTİ KENTİNE

Maveraünnehr kelimesi belirttiğimiz gibi Arapçada “neh-rin ötesinde olan” anlamına gelir ve etkileşimin sonucu mu-dur bilemeyiz ama eski Yunan coğrafyasında kullanılan Transoxiana “Oxus (Ceyhun) Ötesi” tabirinin aynıdır.¹⁵⁶ Bu-gün tarihçilikte daha çok merkez (Soğd) bölgesini anlamak-tayız ama Maveräünnehr anlam itibarıyla daha geniştir ve beş bölgeye ayrılır: Buhara ve Semerkant gibi önemli kentle-rin olduğu Soğd bölgesi, kuzeybatıdaki Harezm sahası, tarihi Çağaniyan ve Huttal bölgelerini içeren güney bölümü, doğu-daki, Ceyhun’un yukarı boylarındaki dağlık Bedehşan ve Vahan sahaları ve onun kuzeyinde olup Orta Asya bozkırları ile coğrafi bağlantısı daha güçlü olan Fergana bölgesi.¹⁵⁷ Sıklıkla bunun müradifi olarak kullandığımız Soğdiyana ise kısaca Harezm’siz bir Maveräünnehr olarak görülebilir.¹⁵⁸

Arapların Ceyhun Nehri’ni kuzeye ilk geçişleri Hora-san’daki uç birimlerin komutanı olan Hakem bin Ömer’in 667 yılındaki seferi olarak görülür. Bildiğimiz ilk savaş 680-

¹⁵⁶ Frye, *Orta Asya Mirası*, s.263. Araplar için Ceyhun’un berisi tama-men Horasan, ötesi Maveräünnehr idi.

¹⁵⁷ Kurt, Kurt, *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci*, s.27-28; “Mavera-ünnehr’e İslam’ın Girişi”, s.279.

¹⁵⁸ Bu dönemdeki Soğdiyana’nın sınırları ve coğrafyası için bkz. Kurt, *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci*, s.195-197; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s.44-54.

681'de Hocend'e gönderilen birliklerin Türklerce yenilmesi-
dir.¹⁵⁹ Bunlara geleceğiz. Ancak bir taraftan Horasan'a yer-
leştirilen Arapların veya vali ve komutanların isyanları, bir
taraftan da ileri harekâtın şimdiki Afganistan arazisine yo-
ğunlaşması sebebiyle Ceyhun'un kuzeyinde bu ilk kuşak bo-
yunca ciddi bir faaliyet gözüküyor. Faaliyetler Semerkant
ve Buhara gibi önemli merkezlerin idarecilerinin haraçgüzar
kılınmasından ibaret gözüküyor.¹⁶⁰ Bu yüzden değişik kay-
naklar bu kentlerin değişik zamanlarda Müslümanlarca fet-
hini anlatır. Sorun Emevî Dönemi'nin ikinci yarısına kadar
istikrarlı bir hâkimiyetin kurulamamasıdır.

Konunun Türklerle ilgili boyutu, yani nadirattan dediği-
miz vakalarda Türk ve Arap ordularının karşılaşması hemen
tamamen Soğd nüfuslu şehir devletlerinin bozkırdaki Türk
birliklerinden yardım istemesiyle alakalıdır. Yukarıda Ahnef
bin Kays'ın savaşı savaşına değinmiştik. Bu ilk yıllarda
Türklerin dâhil olduğu en önemli gelişme Kabac Hatun yö-
netimindeki Buhara'nın direnişte Türk yardımına başvurma-
sıdır.¹⁶¹

Soğdlar İslam'dan önce de gerektiğinde Türklerden yar-
dım isterlerdi. Narşahi'deki bir örnekte erken Göktürk ça-
ğında Buhara'ya hâkim olan bir zalim yöneticiye karşı Türk
kağanından medet aranır.¹⁶² Bu halk Türkler için tarih bo-
yunca düşman ve daima yağmalanacak, köleleştirilecek bir
topluluk olarak görülmemiş; aksine bozkır ekonomisinin bü-
tünler bir parçası olan Soğdiyana'nın tarım ve zanaat ürünle-
ri üzerinden oluşan bir ortak yaşamın diğer tarafını temsil

¹⁵⁹ Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.601.

¹⁶⁰ Apak, "Emeviler Dönemi Türk-Arap İlişkileri", s.325; Yıldız, *İslâmi-
yet ve Türkler*, s.11-12; Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s.42 vd.
Narşahi, *Târîh-i Buhârâ*, s.55-67'de bugünleri ayrıntılı olarak anlatır.

¹⁶¹ Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.596-597.

¹⁶² Narşahi, *Târîh-i Buhârâ*, s.10.

etmiştir. Tarihin hiçbir döneminde Türklerin Soğdlara Araplar gibi davranmaları vaki olmadığı gibi, Kaşgarlı Mahmud'un naklettiği "Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas" (Soğdsuz Türk olmaz, başsız börk olmaz) sözünde bunu en samimi ifadeleriyle buluruz.¹⁶³

Ancak Türk yardımının da kalıcılığı ve istikrarı yoktu. Bazen Türkler öfke ve istihzalarını yerlilere yöneltmekteydiler. Örneğin Maverâünnehr'in kapısı olan Tirmiz Araplarca kolay bir şekilde fethedilince Türklerden yardım istediklerinde aldıkları cevap, "Bir adam yüz kişiyle gelip de sizi kovup şehrinizi aldıysa size lanet olsun!" şeklindedir.¹⁶⁴

Arapların bölgedeki başarılarında tarımcı, zanaatçı ve tüccar yerli nüfusun, dolayısıyla bunlardan devşirilen birliklerin savaşıcılığının olmaması da etken gözükmüyor.¹⁶⁵ Buna yukarıda değinmiştik. Örneğin Tirmiz'i 100 kişiyle ele geçiren, Horasan'ın Arap yöneticileriyle de arası bozuk olan Musa isimli maceracı 700 kişiyle Kiş'e saldırıyor, oranın hâkimi de Semerkant tarhunundan yardım istiyor. Semerkant'la birlikte Buhara, Necef ve Kiş'ten 80.000 kişilik bir ordu toplanıyor, fakat toplamda 800 askeri olan Musa onları yeniyor.¹⁶⁶

¹⁶³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti-t-Türk*, s.317.

¹⁶⁴ Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.608. Tirmiz'in başıboş bir Arap maceracı (aslında Hicaz'da Emevîlere karşı hilafet iddiasında bulunan ve doğudan iyi destek kazanan Abdullah bin Zübeyr'in Horasan'a atadığı, lakin sonradan öldürülen valinin oğlu) olan Musa tarafından bu şekilde alınması bir hile ilemdir (Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.598; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.455). Benzer bir tahkir, yardım istemek için Çin'e gönderilen Yezdigerd'in elçisine imparator tarafından yapılmış, sayıları çok az olan Arapların İranlıları rahat yenmelerinin onların "hayırlı bir kavim" olduğu anlamına geldiği söylenmiştir (İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi III*, s.42). Taberî'ye göre de Çin imparatoru elçiye Arapları durdurmanın "imkânsız" olduğunu söylemiştir (Taberî, *Tarih-i Taberî III*, s.502).

¹⁶⁵ Kırılan, *Xuan Zang Seyahatnamesi*, s.63.

¹⁶⁶ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.454, 458. 704 senesinde nihayet Horasan valisi Musa'yı yenip öldürüyor ama tarhunun yardımıyla (Belâzurî,

Burada müttefik kuvvetlerin sayısının büyük abartı içerdiğini kabul etmeliyiz ama her hâlükârda Araplardan sayı üstünlüğüne sahiptiler.

Öte yandan, o dönemde Orta Asya'nın güney kuşağındaki kent devletçiklerinin yardım isteyebileceği ciddi bir Türk devleti de bulunmuyordu. Batı Göktürk Kağanlığı son görkemli kağan T'ung Yabgu'nun 630 yılında öldürülmesinden sonra bir daha toparlanamamıştı ve 659 yılından sonra artık kağan bulunmuyordu. Mirası sürdürmeye çalışan On Ok Birliği kendi içinde ikiye ayrılmıştı ve birbiriyle mücadele hâlindeydi. Bu ortamda, 658 yılında son Göktürk direnişi de kırılınca Soğd kentleri Çin himayesine girmişti.¹⁶⁷

Bu on boydan biri olan Türgişler 7. yy. sonlarında yüksek kağanlık sanını kullanmaya başladılar ama bu kez de doğuda 681'den itibaren yükselen İkinci Göktürk Devleti hâkimiyetini Batı Türkistan'a genişletmeye çalışınca Türgişler onlarla mücadeleye daldılar. Arapların Orta Asya'daki en meşhur komutanı Kuteybe 705'ten itibaren Ceyhun'un kuzeyinde ciddi fetih hareketleriyle meşgulken, Göktürklerle Türgişler ölümüne bir mücadele hâlindeydiler ve ağır darbeler yiyen Türgişlerin hemen güneylerindeki Arap faaliyetleriyle ilgilenme imkânları kalmamıştı.¹⁶⁸ O kadar ki örneğin Kuteybe'nin 714 yılında hayli kuzeyde bulunan Taşkent'e saldırması üzerine, bu kentin hükümdarı hemen yanı başında

Fütûh'ul-Buldân, s.610; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.459-460). Musa'nın ismi bölgede daha sonra destanlara konu olmuştur (Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.13).

¹⁶⁷ Marşak, "Türkler ve Soğdlular", s.174.

¹⁶⁸ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.143-155. Vakıa, Arapların Ceyhun kıyısına geldiği dönemde de bozkırdaki Türk toplulukları, en önemli temsilcileri Türgişler olan On Oklar, Çin hâkimiyetine karşı mücadele veriyorlardı ve güneyle meşgul olacak durumda değillerdi (Salman, "Türgişler", s.413).

bulunan Türgişlerden değil, Çin'den yardım istemek zorunda kalmıştı.¹⁶⁹

Ancak ve ancak Göktürk Devleti Kapgan Kağan'ın (691-716) son günlerinden itibaren sürekli ve kapsamlı iç isyanlarla çalkalanırken Türgişlerin rahatladığını görüyoruz ve Araplarla ciddi karşılaşmaları bundan sonradır. Kaldı ki 715'te Kuteybe'nin ölümüyle Arap cenahı da büyük sarsıntı geçirmiş, Orta Asya genel olarak rahatlamıştır.

Bu bağlamda, Türk tarihiyle ilgili katılmadığımız bir yaklaşımı kısaca irdelememiz gerekiyor. Kitaplarımızda tarihimizi devletler çerçevesinde incelemek âdetinden kurtulamıyoruz. Fakat sıraladıklarımız ya kağanlıklar/imparatorluk yapılarıdır ya da hanedanlardır. Hun, Göktürk, Uygur diyerek imparatorluk yapılarını incelememiz ve bunları kendi doğası içinde (kısa ömürlü, iz bırakmadan kaybolabilen, çabuk bölünen vb.) görmemiz anlaşılır. Bunlar kıtasal veya bazen küresel ölçekte siyasetlerin içinde bulunduğu en ayrıntılı incelemeleri hak ediyor. Ama bunlar devlet değil, imparatorluktur. Öte yandan İhşidler veya Tolunlular gibi devletliliği pek söz konusu olmayacak yapıları da kitaplarımızda aynı tasnifte inceliyoruz.

Gerçekte ise gerçek devletleri gözden geçiriyoruz. Tarihî Türk sosyolojisinde budun olarak nitelediğimiz yapılar kökünde birer etnik oluşum değil, birer boy birliğidir, birer siyasi yapılanmadır. Budunlar eski Türk tarihinin devletleridir. Devletten etnosa daima sabit ve neredeyse tek yönlü bir yol bulunduğundan, biz sondan başa doğru bakarak etnik kimliği

¹⁶⁹ Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s.68. Çin kaynakları, Toharistan, Semerkant ve Taşkent yöneticilerinin yardım isteklerine imparatorun cevabını "Göğün oğlu cevap vermedi." diye özetleyerek basitçe anlatmaktadır. Kaynaklarda bu yöneticilerin Çin imparatoruna mektupları da tam metin olarak verilir (Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.187, 194, 263, 265-266).

öne çıkartıyoruz. Budunlar uzun ömürlüdür ve varlıkları hanelardan ile kaim olmak zorunda da değildir. Belki de bir budun tarihten silindikten sonra, başka oluşumlar içinde kalan öğelerini sosyoloji ve etnolojinin konusu yapmalıyız. Budunlar çoğunlukla küresel ölçekli gelişmelere cevap üretecek kabiliyette olmadığından ve enerjilerini genellikle birbirlerine veya imparatorluk yolunu zorlayan buduna karşı mücadelelerde tükettiklerinden tarihî önemlerini az görüyor olabiliriz.

Konumuzla ilgili bir inceleme bu çerçevede sırasıyla Türgiş, Karluk ve Oğuz budunlarını devlet tavrı ve tanımı içinde gösterecektir. Bu yüzden bu eserde sık kullandığımız devletsizlik tabiri imparatorluk yapısının (burada -Batı- Gök-türk) çöktüğü ama boşluğu dolduracak budunların da henüz kemikleşmiş siyasi yapılar olarak varlık sergilemedikleri dönemleri imliyor olacaktır. Belki de devletsizlikten değil de fetret dönemlerinden bahsetmek gerekiyor. İşte, İslam orduları Türkistan sınırlarına ulaştığında Türk tarihi böyle bir safhada işliyordu.

Harita 2: İslam'ın çıkış döneminde Orta Asya'nın batısı

Kaldığımız yerden devam edersek, Ziyad bin Ebîhi ölünce oğlu Ubeydullah bin Ziyad 25 yaşında iken, 673 senesinde Muaviye tarafından vali tayin edildi. Babasının Horasan'da kurduğu sıkı düzen ve özellikle bölgeye yerleştirdiği Arap nüfustan toplanan birlikler onun rahat bir şekilde ötelerle ilgilenmesine imkân tanıdı. İlk iş olarak 24 bin askerle nehri geçip Beykent'e yürüdü. Burası Buhara'ya bağlı, ticaret ile son derece zenginleşmiş önemli bir kenti.¹⁷⁰ O günlerde Buhara'yı Kabac Hatun adlı Türk asıllı olduğu düşünülen güzel ve güçlü bir kadın yönetiyordu. Kocasını öldüğü ve oğlu henüz süt çağında olduğu için taht ona kalmıştı.¹⁷¹

Buhara sonuçta bir şehir devletiydi ve Ubeydullah aniden nehri geçip saldırdığında ona direnecek askerî gücü bulunmuyordu. Bunun üzerine hatun bir taraftan etrafa yardım çağrıları gönderdi, bir taraftan da Ubeydullah'ı oyalayacak barış görüşmelerine girişti. Yardım kuvvetleri ulaştığı anda Müslümanlara saldırdılar ancak ittifak bu savaşta ağır bir yenilgiye uğradı. Hatun geri çekilip Buhara'nın hisarına sığındıysa da şiddetli kuşatmaya dayanamadı ve ağır bir meblağ karşılığında teslim oldu. Ubeydullah barış içinde Buhara'ya girdi. Dönüşte yanında 2000 kişiyi Basra'ya getirdi.¹⁷² İslam orduları geri çekildiği için bu, sonuçta bir fetih değildi ve Hatun kendi ülkesinde bağımsız kalmıştı ama kayıplar çok fazlaydı.

Ubeydullah'ın ardından Muaviye tarafından bir başka Emevî, Hz. Osman'ın oğlu olan Said bin Osman Horasan valisi tayin edildi. Buhara'nın antlaşmada belirlenmiş haracı

¹⁷⁰ Bu kentin özellikleri için bkz. Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.83-86.

¹⁷¹ Göksu, "Buhara Melikesi Kabac Hâtûn", s.266.

¹⁷² Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.597; Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, s.55-58; Göksu, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", s.557; "Buhara Melikesi Kabac Hâtûn", s.269-270; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.144-146.

vermemesi üzerine 676 yılında o da sefere çıktı. Askerî gücü bulunmayan Hatun vergiyi gönderip barış istedi ama bu kez çevredeki Soğd şehirlerinden toplanan 120 bin kişilik bir ordu ondan habersiz olarak çıkageldi. Pişman olan Hatun antlaşmayı bozdu lakin savaşta yine Müslümanlar galip geldi. daha doğrusu doğru dürüst bir çatışma olmadan bu Soğd birliği dağılıp gitti. Bunun üzerine Kabac Hatun bu kez (güzelliğinden etkilenip ona âşık olan) Said ile benzer bir sulh yaptı.¹⁷³

Said şehre girmemişti. Hatun'a Semerkant üzerine yürüyeceğini, kendisini arkadan vurmaması için teminat olarak rehine istediğini bildiren bir haber gönderdi. Kentin asilzadelerinden 80 kişi sefer dönüşü serbest bırakılmak üzere ona teslim edildi. Bir kayıtta bu kimselerin Hatun'a karşı siyasi komploda bulunanlardan olduğu yazar.¹⁷⁴ Böylece onun akıllı bir hareketle iki işi birden hallettiğini, hem muhalefetten hem de düşmandan kurtulduğunu görüyoruz. Buhara'dan rehinelere birlikte rehber de alan Said, Semerkant'a yürüdü. Şiddetli muhasaralar oldu ve kent teslim oldu.¹⁷⁵ Fakat sadece bağlılık bildirmek üzere teslim olduğundan, açıkçası şartlar elvermediğinden, burada Arap idaresi kurulmadı. Bir rivayete göre "padişahı bulunmayan" Semerkant'tan 30.000 kişiyi esir alan ve köle yapan Said,¹⁷⁶ mukabil bir antlaşmadan sonra dönüş yoluna koyuldu.¹⁷⁷

Bu esnada Said Maverâünnehr'i o dönem için İslam'dan soğutan en kötü işlerden birini yaptı. Söz vermiş olmasına

¹⁷³ Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.597; Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s.58-59; Göksu, "Buhara Melikesi Kabac Hâtûn", s.271-272; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.146-149.

¹⁷⁴ Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s.60.

¹⁷⁵ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.185-189.

¹⁷⁶ Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s.62.

¹⁷⁷ Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.597-599.

rağmen Buharalı rehineleri bırakmadı ve hep bir sonraki şehirde bırakacağını söyleyerek Medine'ye kadar gitti. Kabac Hatun'un kendi insanların davacısı olduğu ve bıraktırmak için Medine'ye kadar elçi gönderdiği görülüyor. Nitekim Medine'de dahi onları bırakmadı. Elbiselerini çıkarttırıp köle giysileri giydirdi ve tarlada çalışmaya sürdü. Bu şekilde aşagılanan Buhara asilzadeleri de toplanıp Said'i öldürdüler.¹⁷⁸

Yeni halife olan Muaviye'nin oğlu Yezid (680-683), ölen Said'in yerine önceki vali Ubeydullah'ın kardeşi Selim bin Ziyad'ı vali atadı. Beri tarafta ise Maverâünnahr yöneticileri kendi aralarında birleşmişlerdi ve bunda başı çektiği anlaşılan Kabac Hatun Araplara açık bir tavır koymuştu. Bunun üzerine mümkün olduğunca büyük bir ordu hazırlayan Selim, Seyhun'u geçip Buhara üzerine yürüdü. Hatun da tedbir olarak Semerkant'ı yöneten Tarhun'a haber göndererek kendisiyle evleneceğini ve Buhara idaresini vereceğini söyleyerek yardım istedi. Araplar daha erken gelince, yardımı bekleyen Hatun, yine oyalama taktiklerine başladı. Sonuçta Buhara dışında Semerkant birlikleri ile Arapların savaşını yine Araplar kazandı ve Tarhun cepheye öldü (681).¹⁷⁹

Buradan Semerkant'a yürüyen Selim, kenti kendi şartlarında bir barışa razı etti.¹⁸⁰ Bir rivayete göre sefer esnasında Selim'in yanında karısı da vardı. Semerkant'ta barış yapıldığında karısı Soğd yöneticisinin eşinin mücevherlerini ödünç almıştı. Fakat iade etmeyip yanında götürdü.¹⁸¹ Semerkant

¹⁷⁸ Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.599-600; Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, s.62-63; Göksu, "Buhara Melikesi Kabac Hâtûn", s.273.

¹⁷⁹ Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, s.64-66; Göksu, "Buhara Melikesi Kabac Hâtûn", s.275-277; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.149-152.

¹⁸⁰ Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s.190.

¹⁸¹ Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.600-601; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.97.

zaferinden sonra hızını alamayan Selm Hocend üzerine bir ordu gönderdiyse de yenildi.¹⁸²

Ancak Şam ile Mekke arasındaki çekişmelerin eyaletlere yansması olarak, Selm'in kurduğu düzen 684 senesinden itibaren bozuldu ve kargaşa başladı. Emevîlere karşı halifeliliğini ilan eden Abdullah bin Zübeyr (683-692) Irak ve Horasan'da destek bulmuştu ve Abdullah bin Hazim'i Horasan'a vali tayin etti. Daha doğrusu bölgedeki Arap kabile şeyhi İbn Hazim, halife olarak onu tanıdı.¹⁸³ Durum bu şekilde devam ederken Emevîler yavaş yavaş öne çıktılar ve onun vekili iken Halife Abdülmelik'e (685-705) biat eden ve Horasan'a vali atanan Bükeyr bin Vişah duruma el koyarak Horasan'dan kaçırttı. Sonra da öldürüldü (692).¹⁸⁴ Onun öldürülmesi Horasan'da karışıklığa sebep oldu. Ümeyye bin Abdullah Horasan, Bükeyr ise Toharistan valisi yapıldı. Bu iki vali birbiriyle çatışınca ve Bükeyr öldürülünce de diğer bir isyancı olan Abdullah bin Hazim'in oğlu ünlü Musa rahatladı.¹⁸⁵

Musa'ya yukarıda değinmiştik. Babasının öldürülmesinden sonra Semerkant ve Kiş meliklerine sığınan Musa, oralarda tutunamayınca Tirmiz'e geldi. Şehrin hâkimi onu misafir etmişken o, şehre el koydu ve 100 kişi ile kaleye hâkim oldu ve şehri geri almak isteyenlere karşı Semerkant hâkimi Tarhun'un yardımını aldı.¹⁸⁶ Ancak Tarhun'un yardımını sağlamakta vesile olan Musa'nın adamlarından Sabit bin Kutbe daha sonra ona karşı döndü ve Soğd kentleri Buhara,

¹⁸² Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.601; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.97.

¹⁸³ Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.602; Dineverî, *El-Ahbâr 'ut-Tivâl*, s.353 vd.; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.194; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.143, 153.

¹⁸⁴ Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.604; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.313.

¹⁸⁵ Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.606; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.399-402.

¹⁸⁶ Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.608; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.454-455.

Necef, Kiş ve Semerkant'tan yardım alarak onu Tirmiz'de kuşattı. Musa bundan da kurtulmayı başardı, Sabit'i cinayetle öldürtüp Soğdları kovaladı.¹⁸⁷ Bu şekilde uzun bir süre bir derebeyi olarak Tirmiz'i elinde tutan Musa ile ancak Haccac bin Yusuf'un adamları başa çıkabildi ama dokuz yıl uğraşmaları gerekti. Haccac'ın atadığı Yezid bin Mühelleb azledilip yerine Mufaddal bin Mühelleb vali olunca, Horasan askeriyle Musa'nın üzerine yürüdü ve Tarhun'un da yardımıyla onu yenip öldürdüler (704).¹⁸⁸

Bu şekilde Horasan 20 yıl kadar kargaşa içinde kalmış, Soğd bölgeleri tam bağımsız olmuş, ancak ortada güçlü bir iradenin olmaması ve Arapların Horasan'a iyi yerleşmeleri sebebiyle hâkimiyette değişme olmamıştı.¹⁸⁹

Haccac Basra valisi olunca daha önce atanmış olan Ümeyye bin Abdullah'ı azledip yerine Mühelleb bin Ebi Sufra'yı vali yaptı. Belh üzerinden Huttal bölgesine girip Kiş'i ele geçirdi ise de iki yıl orada kalmasına rağmen ileri gidemedi.¹⁹⁰ Haccac tarafından Afganistan'ın güneyindeki Rutbil üzerine sefere gönderilen Abdurrahman bin Muhammed'in isyan etmesi ve geri dönerek Basra'ya saldırmaması, hatta Haccac'ın birliklerini yenerek uzun süre duruma hâkim olması Horasan'daki Mühelleb'in de elini bağlamışa benzi-

¹⁸⁷ Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.609; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.457-459.

¹⁸⁸ Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.610; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.459-460; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.193-199; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.157-159.

¹⁸⁹ Göksu, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", s.559; Frye, *Orta Asya Mirası*, s.224.

¹⁹⁰ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.403, 407.

yor.¹⁹¹ Belâzurî'ye göre Hocend'i de ele geçirmiştir. Ancak valiliği uzun sürmedi, hastalanıp öldü (701).¹⁹²

Yerine ihtirashî oğlu Yezid bin Mühelleb vali oldu ama Haccac kendisine isyan edenlere müsamahalı davrandığı için ona kızarak azledip hapsedtirdi.¹⁹³ Ondan sonra kardeşi Mufaddal vali yapıldı. Halife Abdülmelik Mühelleb ve oğullarına güveniyordu ama Haccac'ın ısrarlarıyla o da görevden alındı ve halife yeni valiyi tamamen Basra valisi Haccac'ın takdirine bıraktı (705).¹⁹⁴ Böylece Orta Asya tarihi için önemli bir dönem başlayacaktır.

60 yıllık bu döneme bakıldığında, Arapların hem cephe savaşlarında başarılı oldukları hem de kendi aralarındaki kargaşa ve isyanlarına rağmen mevkilerini korudukları görülmüyor. Onların (Horasan ve) Maverâünnehr'deki başarılarının sebeplerini sıralayan Frye, ilk sıraya Bedevilerin çöl kumlarına dayanma güçlerinin yüksekliğini koyar ve bunu bozkır göçebelerinden de öne geçirir. İkinci sırada Sasanî birliklerinin usta kalıntılarının Arap ordularına katılması vardır. Üçüncüsü ise Emevi çağındaki uygulama ne olursa olsun, sonuçta bu Arapların millî bir hareketi değil, diğer insanları da davet eden evrensel bir dine katılma çağrısı idi.¹⁹⁵

¹⁹¹ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.414 vd.

¹⁹² Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.606-607; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.427.

¹⁹³ Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.607; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.439.

¹⁹⁴ Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.610.

¹⁹⁵ Frye, *Orta Asya Mirası*, s.219.

KUTEYBE: SAVAŞ VE BARIŞ

Arap fütuhatının en geniş ve başarılı olduğu dönem Kuteybe'nin valiliği zamanıdır. Kurt'un ifadesiyle, ondan önceki dönemi ancak akınlar dönemi olarak niteleyebiliriz.¹⁹⁶ Ama bunu dikkatsizce yazılan kitaplarda olduğu gibi¹⁹⁷ hiçbir şekilde Türkistan'ın fethi gibi bir başlıkla değerlendirme imkânı bulunmamaktadır. Araplar Maverâünnehr kentlerini almışlar, kuzeyde Taşkent'e ve doğuda Fergana'ya doğru uzanmışlardı ama buralar sadece ve sadece Türkistan'ın güney sahilidir. Aynı yazarın "Araplar Türk ülkelerinde uzun mücadelelerden sonra siyasi ve askeri hâkimiyet sağlayabildiler"¹⁹⁸ ifadesi de tarihte vaki bir durumu belirtmez.

Aynı şekilde Özaydın'ın Emel Esin'den iktibas ile Arapların savaşçılığıyla temayüz etmiş Türkler karşısındaki askeri başarılarını tahlil etme çabası da olmayan bir meseleyle meşguliyet gibi gözüküyor.¹⁹⁹ Apak'ın makalesinde de konu daha 640'lardan itibaren "Horasan hâkimiyeti üzerinde Türk-Arap mücadelesi" olarak alınıyor ki²⁰⁰ gerçekte değil Horasan'da hâkimiyet, karşıda bir Türk tarafı bile bulunmuyordu. Büyük resimden bakınca, ortada ne Türkistan'ın fethi ne de

¹⁹⁶ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.143.

¹⁹⁷ Öm. Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s.47.

¹⁹⁸ Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s.58.

¹⁹⁹ Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", s.253.

²⁰⁰ Apak, "Emeviler Dönemi Türk-Arap İlişkileri", s.325.

Türklerin askerî olarak mağlubiyeti vardır. Bu yüzden, Kuteybe bahsini Maveraünnehr tarihinin kalan kısmı olarak anlatmamız gerekiyor.

Kuteybe'nin faaliyetlerine bu çalışmada daha geniş yer ayrılması beklenir ama maksadımız bir olaylar tarihi yazmak olmadığından ayrıntılar üzerinde fazla duramayacağız ve sadece temel gelişmeleri verip o yılların karakter tahlilini yapacağız. Kuteybe'yi ünlü Basra valisi Haccac bin Yusuf'tan ayrı göremeyiz ve onun bir ürünü olarak değerlendirmeliyiz. Bu zalim ama ilkeli Vali, Hicaz ve Irak'taki ayaklanmaları bastırdıktan sonra çevre ile ilgilenmeye başlıyor ve 697 senesinden itibaren Horasan ve Sicistan valilikleri de ona bağlanıyor.²⁰¹ İlk zamanları tamamen kendi denetimini kurmakla geçiyor ve birkaç vali harcıyor ve nihayet o güne kadar savaşçılığını ispatlamış ve Rey valiliğiyle iyi bir siyasi özgeçmişi bulunan sadık Kuteybe'yi yükselterek Horasan valisi yapıyor.²⁰²

Kuteybe 705 yılında 36 yaşında iken vali tayin edilince bölgedeki birbiriyle çekişen Arap kabilelerinin arasını bulduktan sonra²⁰³ ilk iş olarak, daha sonra hışmına uğrayacak olan Talkan'a geldi ve Belh bölgesinin dihanları onu karşıladı. Onlarla birlikte Ceyhun Nehri'ni geçti ve Orta Asya'nın Ceyhun'un kuzeyinde kalan en güney bölgesi olan Çağanıyan'ın hükümdarı onu buyur edip savaşız olarak ona tabi oldu. Ardından Kefyan ve takiben Cüzcan hükümdarları da tâbi oldular. Bu yoklamanın ardından Kuteybe has birlikleriyle başkenti Merv'e döndü.²⁰⁴ Ondan daha önde olan kardeşi Salih de bazılarını savaşla olmak üzere Aherun, Şuman,

²⁰¹ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.403; Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.207.

²⁰² Kuteybe hk. bkz. Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", s.490-491.

²⁰³ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.159.

²⁰⁴ Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.610-611; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.470.

Kâşân, Oreşt ve Ahsiket'i fethederek Fergana'ya doğru uzandı.²⁰⁵

Kuteybe'nin yerli yöneticilerle ilişkilerinde en önemli kişilik, aynı zamanda o dönemde Orta Asya'nın güneyinin en ünlü ismi, adı geçen Nizek Tarhan idi.²⁰⁶ Kendisi Bağdâs/Bâzegîs Kalesi'nin hâkimi ve bölgedeki Akhunların önderiydi. Yezdigerd'den kurtulunmasında büyük katkısı olmakla, en baştan Müslümanlara zarar vermeyen bir kişilik olarak belirmişti; nitekim uzun süren hükümdarlığında genellikle Müslümanlarla arayı iyi tuttu.

Ancak 700'lerde bölgeyi yöneten ve muhtemelen başka bir kimse olan Nizek, Haccac'ın Kuteybe'den önceki valileri ile çatıştı ve çetin ceviz olduğunu gösterdi.²⁰⁷ Kuteybe ise Merv'e yerleşmesinin ardından onunla temas kurdu ve barış yaptı. Bu barış onun Araplarla dost ve müttefik olmasını öngörüyordu. Nitekim Kuteybe hiç gecikmeden, birkaç ay sonra Tarhan Nizek'le birlikte Ceyhun'u geçerek daha önceki anlaşmayı bozan Beykent şehri üzerine yürüdü ve burayı zorlu bir savaş yoluyla ele geçirdi (706). Buradaki ganimetin

²⁰⁵ Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.611; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.470. Kentlerin isimleri gibi, bu ilk seferde hangi kentlerin ele geçirildiği veya tabi olduğu da kaynaklarda karışık listelenmiştir. Bunun ayrıntısı konumuz olmadığından, biz hepsini vermeyi uygun bulduk.

²⁰⁶ Ta Yezdigerd zamanında, 640'larda Nizek Tarhan'ın adının geçtiğini belirtmiştik. 710 gibi bir tarihte de aynı isim geçiyor. 640'larda olgun bir kişi olan Nizek, (zira Merv valisi onun damadıdır: Dineverî, *El-Ahbâr 'ut-Tivâl*, s.202), aynı kimse ise 70 yıl sonra en az 110 yaşına yaklaşmış olmalıdır. Hâlbuki burada böyle bir ihtiyardan bahsedilmiyor. Konukçu'nun tek bir kişiden bahsetmesi bu noktada çelişkili gözüküyor. Bu isim, Frye'in belirttiği gibi bir soyun ya da urugun adı olmalıdır (*Orta Asya Mirası*, s.226). Belki de unvan olarak görmeliyiz (Bivar, "The History of Eastern Iran", s.215).

²⁰⁷ Konukçu, "Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek", s.307.

büyükliğünün sonraki seferleri teşvik ettiğini düşünebiliriz.²⁰⁸

Ertesi yıl Kuteybe Numeşkes ve Ramisene üzerine sefer yaptı. Dönüşte “Türk” desteğini de almış olan Maverâünnehr ve Fergana’nın 200.000 kişilik ordusu (yine, kırılması gereken bir sayı!) ile savaştı ve Nizek’in de yardımıyla galip geldi ve Tirmiz üzerinden geri döndü.²⁰⁹ Çok erken bir dönemde yazan ve daha güvenilir olan Belâzurî sadece Soğd yardımından bahseder.²¹⁰ Bu yüzden İbn’ül-Esir’deki “Türk” kelimelerinin sonradan ilave olması konusunda haklı kuşkuya sahibiz. Narşahî’ye göre, Araplar yardıma gelen Semerkant hâkimi Tarhun’u Türklerin onun ülkesini de yağmalayacağını söyleyerek korkutuyor ve ona inanan Tarhun, Araplarla beraber düzenlediği bir hile ile yalan haber yayıp Türkleri savaşmadan geri gönderiyor.²¹¹ Burada Kuteybe’nin diplomatik başarısı öne çıkıyor.

Böylece rahatlamış olarak 708 senesinde Kiş ve Necef lilerin birleşik ordusunu yenip Buhara üzerine yürüdü, şehri kuşattı ama alamadı. Geri dönerek Merv’den durumu Haccac’a bildirdi. Haccac ona gerekli talimatları vererek Buhara’yı hedef gösterdi. Ertesi yıl kuşatma tekrarlandı ve yardı-

²⁰⁸ Belâzurî, *Fütûh’ul-Buldân*, s.611-612; Halife bin Hayyât, *Tarih*, s.370; Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.238-239; İbn’ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.470, 473-475; Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s.69-71; Kurt, *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci*, s.161-164. Taberî ve Narşahî’deki kayda göre Beykentlilerin çoğu kuşatma esnasında ticaret için uzaklarda bulunuyordu ve döndüklerinde şehirlerini harap, ailelerini esir hâlde bulmuşlardı. Narşahî Kuteybe’nin Beykent’teki eli silah tutan herkesi öldürdüğünü ekler.

²⁰⁹ Halife bin Hayyât, *Tarih*, s.371; İbn’ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.477-478.

²¹⁰ Belâzurî, *Fütûh’ul-Buldân*, s.611.

²¹¹ Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s.73; Kurt, *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci*, s.165-166; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s.203.

ma gelen Türk ve Soğd birlikleri “800 kişilik” bir öncü kuvvet tarafından dağıtıldı; hatta “kağan” ve oğlunun yaralandığı belirtilir. Böylece ümitsizliğe düşen kent teslim oldu, bir başka rivayete göre de hile ile alındı.²¹²

Fakat Kuteybe hep yanında bulunan ve sadakatini ispatlayan Nizek Tarhan’a duyduğu kuşkuları gizleyemeyince durumu sezen Nizek kaçtı ve Afganistan’daki yerli yöneticilere yazı yazıp birlikte isyan çağrısında bulundu. Kendisinden yukarıda bulunan ama etkisiz olduğu anlaşılan Toharistan yabgusunu da bağlayıp kendisine muhalefet etmemesini sağladı. Kuteybe ise daha erken davrandı ve Nizek’e destek veren Toharistan’ın en önemli kenti olan Talkan’a saldırdı ve şehir halkının büyük bir kısmını astı. Bunun ardından Farab ve Cüzcan şehirleri savaşırsız teslim oldu. Bir diğer rivayet Talkan hükümdarının da itaat ettiği ve hiç savaşın olmadığı şeklindedir ancak güçlü olan rivayet şehir halkının önemli bir kısmının yok edildiği yönündedir.²¹³ Bunun üzerine diğer Afgan kentleri itaat ediyor ve sonuçta yalnız kalan ve Afgan ve Soğd bölgelerinden destek bulamayan Nizek kaçtığı dağlık bir bölgede yakalanıp öldürülüyor.

Böylece Ceyhun’un güneyinde rahatlayan Kuteybe, kuzeye yönelip Harezm meselesini hallettikten sonra Soğdiya-na’daki en önemli kent olan Semerkant’a saldırdı. Tarhun’un yaşlı ve aciz oluşundan şikâyet eden halk, onun yerine Gurek adında birini geçirmişti.²¹⁴ Gurek’in başa geçmesini o gün-

²¹² Belâzurî, *Fütûh’ul-Buldân*, s.612; Halife bin Hayyât, *Tarih*, s.372; İbn’ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.479, 485-486; Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.246-248; Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, s.74; Kurt, *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci*, s.166-169.

²¹³ İbn’ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.487, 492; Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.249.

²¹⁴ Kurat, “Kuteybe bin Müslim’in Hvârizm ve Semerkand’ı Zaptı”, s.395; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.208.

lerde bölgeye kadar ilerleyen Göktürklerin kışkırttığı veya yaptırdığı fikirleri mevcuttur.²¹⁵ Gerçekten de Göktürkler o günlerde şimdiki Kazakistan'ın doğu parçasında yaşayan Türgişler üzerine sefer eylemişlerdi. Tonyukuk bunu "İnci (Seyhun) Irmağı'nı geçerek Tensi Oğlu denilen doruklu Ek Dağı'nı geçerek Demir Kapı'ya kadar ulaştık."²¹⁶ diye anlatır.

Lakin 20.000 kişiyle Ötüken'den çıkıp uzun bir yolculuktan sonra Türgişlerle zorlu bir meydan savaşı veren ordunun küçük bir kolu Köli Çor idaresinde güneye sarkmıştır: "Külü Çor... oradan batıya gidip İnci Irmağı'nı geçerek Demir Kapı'ya ve Tezik'e (Tacikler) kadar sefer edip kazandı."²¹⁷ Mağlup Türgişlerden bir kısmının onun yanına katıldığı gözükse ve ordu Afganistan sınırlarına ulaşsa da bunun Arap kaynaklarına yansımayacak kadar küçük bir akın olduğu görülüyor. Zaten Bilge Kağan bu seferi savaştık değil, düzene soktuk diyerek açıklıyor.²¹⁸ Ancak Türgişlerin tekrar isyan etmesi üzerine bu birlikler döner ve hep birlikte yine Türgişlere yüklenirler.²¹⁹

Kuteybe sonuçta hamisi olduğu Tarhun'un indirilip Gurek'in başa geçirilmesini bahane olarak kullandı ve güya dostunun davasını gütmek için yürüdü. 54.000 kişilik orduya ve Buhara ve Harezm'den antlaşma icabı katılan birliklere ilaveten, çok sayıda başıbozuk da bu kervana katılmıştı.²²⁰

²¹⁵ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.209-210, 232.

²¹⁶ Aydın, *Orhon Yazıtları*, s.115 (Tonyukuk-2, Batı 7-9).

²¹⁷ Mert, *Köli Çor Yazıtı*, s.76; Aydın, *Orhon Yazıtları*, s.146 (Köli Çor, Doğu 3-4).

²¹⁸ Aydın, *Orhon Yazıtları*, s.58 (Kül Tigin, Doğu 39).

²¹⁹ Aydın, *Orhon Yazıtları*, s.59 (Kül Tigin, Doğu 39-40). Bu seferin toplu bir değerlendirmesi için bkz. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.145-155.

²²⁰ Kurat, "Kuteybe bin Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'ı Zaptı", s.401-402; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.172; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.215.

Dolayısıyla, her ne kadar hareket anına kadar sefer gizli tutsa da, seferin yönü ve amacı çoktan anlaşılmıştı.

Kûfî, Belâzurî ve Taberî Semerkant'a sadece Taşkent'ten yardım geldiğini yazarken, İbn'ül-Esir buna Türkler ve Ferganalıları da ekler. Bu yardımcı kuvvetler İbn'ül-Esir'e göre 400, Kûfî ve Taberî'ye göre 700 kişilik Arap birliği tarafından yeniliyor(!). Kaynaklara göre bu küçük birlik keşif için değil, Taşkentlilerle savaşmak ve durdurmak için gönderilmiştir. Dolayısıyla gelen yardımı büyük rakamlarla telaffuz imkânı bulunmuyor, belki birkaç bin kişi idiler. Bir gece baskını ile Taşkent kuvvetleri imha edildikten sonra Semerkant kuşatılıyor ve mancınıklarla surda bir gedik açılması üzerine şehir sulh yoluyla teslim oluyor (712).²²¹

Böylece, ciddi bir savaş olmaksızın Semerkant teslim alınıyor (Bir rivayette kuşatmanın son günü şehir dışına çıkan Semerkantlılarla çatışma olmuştur).²²² Hatta kentin hile ile alındığı da söylenir.²²³ Barış akdinde Kuteybe'nin şehre girip, "bir bakıp çıkacağı" geçerken, içeride sözünden dönüyor ve bir ahitname yayınlayarak tüm şehri boşalttırıp her şeye el koyuyor. Hem barış akdinin hem de ahitnamenin maddeleri elimizde bulunuyor ve Kuteybe'nin davranış değişikliğini açık olarak gösteriyor.²²⁴

²²¹ Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.613; Halife bin Hayyât, *Tarih*, s.375; Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.258-260; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.514; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.217-219.

²²² Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.218-219.

²²³ Dineverî, *El-Ahbâr'ut-Tivâl*, s.389.

²²⁴ Kurat, "Kuteybe bin Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'ı Zaptı", s.406-411. Buna karşılık Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.221-225, barış şartlarını değerlendirmesinde Kuteybe'nin muzaffer taraf olarak haklı olduğu ve gerekeni yaptığı görüşündedir.

Sözünde durmayıp insanları evlerinden kovan ve şehre Arap ve Müslüman nüfus yerleştiren (ki bunu Buhara'da da yapmıştır)²²⁵ Kuteybe'nin bu tutumu, bundan beş yıl sonra halife olacak Ömer bin Abdülaziz nezdinde şikâyet konusu olsa da aşağıda işleyeceğimiz Türgiş üstünlüğü döneminde bütün Maverâünnehr ve Toharistan isyan etmişken ve Arapları kovmuşken, en ortadaki Semerkant'ın mevkinin koruması kent nüfusunun bu yeni terkihiyle ilgili gözüküyor.

Ardından Kuteybe Fergana yönünde ilerliyor, Hocend ve Kâşân'ı aldıktan sonra dönüyor ve ele geçirdiği Soğd kentlerinden topladığı büyük bir orduyla Taşkent'e yürüyüp ele geçiriyor.²²⁶ Ancak kent merkezini ele geçirdiğinin kesin olmadığı düşünceleri de vardır.²²⁷ Orta Asya'daki Arap fütuhatının en ileri aşaması budur.

Maverâünnehr bölgesinden nispeten kopuk ama Horasan'a komşu olan Harezm'deki gelişmeler burayı kendiliğinden Arap idaresine soktu. Kifayetsiz biri olduğu anlaşılan, İbn A'sam el-Kûfî'nin adını Cangân(?) olarak verdiği Harezm hükümdarı, kendisini kardeşi Hurzâd'dan (veya Hurrezâd) kurtarması için Kuteybe'ye yazdı ve karşılığında ülkesinin anahtarlarını önerdi. Gözü Semerkant üzerinde olan ve ona göre hazırlıklar yapan Kuteybe, oraya yardıma kardeşi Abdurrahman'ı gönderdi; kendisi de arkadan ulaştı. Sayısı 54.000 olarak verilen İslam ordusu Hurzâd'ı kolayca yendi ama bu kez halk isyan edip hain olarak gördüğü hükümdarı öldürdü. Kuteybe duruma el koyarak diğer kardeşi Ubeydullah'ı oraya vali tayin etti ve doğrudan yönetimine aldı. Böylece daha önce birkaç sefer gerçekleştirildiği hâlde sonuç

²²⁵ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.170-171.

²²⁶ Belâzurî, *Fütûh'ul-Buldân*, s.614-615; Halife bin Hayyât, *Tarih*, s.376; Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.261; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.522-523.

²²⁷ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.232.

alınamayan Harezm, kolaylıkla zaptedilmiş oldu (712).²²⁸ Bu olay yukarıda anlattığımız Semerkant'ın fethinden hemen öncedir ve zaten Kuteybe, Harezm'den büyük bir gizlilik içinde Semerkant'a yürüyecektir.

Yalnız bu kolaylık Harezmlilere büyük zorluk olarak yansıdı. İsyan bastırılıp ülke doğrudan yönetime alınınca, anlaşılan üst tabaka ortadan kaldırıldı. Birûnî'ye göre, Kuteybe “onların yazarlarını ortadan kaldırıp rahiplerini katlettirdikten ve kitaplarını yaktırdıktan sonra cahilleştiler (yani okuma yazmayı unuttular).”²²⁹ “Kuteybe Harezm yazısını yazıp okumayı bilen, ülkenin tarihine vakıf, halkın geleneklerinden haberdar olanların tamamını oraya buraya sürüp dağıttı.”²³⁰ Burada kültürel bir kırıma işaret vardır.

Adının daha çok savaşlarla anılması Kuteybe'nin siyasi kişiliğini gölgelemişe benziyor. Başarılarının büyük bir kısmını psikolojik harekâtın oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bir şekilde, dostlukla veya cebren yerli önderleri yanında tutmaya çalışmış ve büyük ölçüde başarmıştır. Kuşkusuz bölgeyi önceden de biliyordu. Ayrıca zamanında Ziyad bin Ebîhi'nin uyguladığı taktiğe başvurmuş ve ele geçirilen bölgelerdeki halkın arasına, hatta evlerine Arapları yerleştirerek kaynaşmalarını ve Müslüman olmalarını sağlamaya çalışmıştır.²³¹ Ancak zulmü ve baskısı, anlaşılan daha çoktu ki ölümünden

²²⁸ Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.612-613. Bu seferi Kurat, “Kuteybe bin Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'ı Zaptı”, s.396-400, çok geniş olarak inceler.

²²⁹ Birûnî, *Maziden Kalanlar*, s.96.

²³⁰ Birûnî, *Maziden Kalanlar*, s.77-78.

²³¹ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, s.59; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.485, 518-519. Onun yerli önderlerle dostluğa önem verışı ve bu yolla İslam'ı yaymaya çalışması hk. bkz. Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.233-238; “Maveraünnehr'e İslam'ın Girişi”, s.281-283; Aycan, “Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri”, s.320; Apak, “Emeviler Dönemi Türk-Arap İlişkileri”, s.329.

iki sene sonra Ömer bin Abdülaziz'in halife oluşunu fırsat bilip arzuhâl eyleyen bölge temsilcileri, ağır şikâyetle bulunmuşlardır.²³²

Fakat önce hamisi Haccac'ın (714), ardından kendisini tutan Halife Velid'in (705-715) ölümü ile Kuteybe'nin yıldızı kaymaya başladı. Yeni halife olan Süleyman, zamanında Haccac'ın sevmediği biriydi, dolayısıyla Kuteybe de kuşkulu durumdaydı. Ayrıntısı kaynaklarda anlatılan bir haberleşmeden sonra (muhtemelen Kuteybe'nin rakibi Yezid tarafından sürekli kışkırtılan) Süleyman'la arayı bulmanın imkânsızlığını gören Kuteybe, çare olarak isyan etti. Fakat üzerine gönderilen Yezid'in gelmesine gerek kalmadan, kendi birlikleri halifenin tarafını tutarak ona karşı döndü ve sonu belli bir çatışmada öldürüldü.²³³ Ve tarihin garip bir cilvesidir, Kuteybe isyancı Araplarca öldürüldüğünde etrafında onu savunan sadece Soğd asilzadeler vardı.²³⁴

²³² İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.59; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.238-239.

²³³ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.18-24; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.234-235.

²³⁴ Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.618.

TÜRGİŞLER: TÜRK İŞİ BİR TARİH

Bağımsız ve büyük siyasi yapılar söz konusu olmak üzere, Türkistan'da Araplar ile Türklerin savaşları gibi bir başlığın altında inceleyebileceğimiz neredeyse tek konu Türgişlerin 720'ler ve 30'lardaki direniş ya da taarruzudur. Türgişler yukarıda belirttiğimiz gibi Batı Göktürklerin etnik ardılları olan On Okların Tu-lu koluna aittiler.²³⁵ İli, Çu ve Talas nehirleri boylarında, yani Maverâünnehr ve Fergana'nın komşuluğunda yaşıyorlardı ve buraya 640-651 yılları arasında gelmiş olup bölgedeki boyları hâkimiyetlerine almışlardı.²³⁶ 657 yılından itibaren Çin'in yüksek hâkimiyetini tanıyan bu topluluk, 690'a kadar bu şekilde kalmıştır.²³⁷ Yani İslam fetihlerinin ilk döneminde Orta Asya'da bir Türk devleti değil, Çin'e bağlılık sunmuş bir boylar birliği vardı ve kendi sorunları, özellikle Çin'den kurtulma çabaları onları yeterince meşgul etmektedir.

Doğuda İltiş Kağan'ın yaptığını batıda Çinlilerin adını "Wu-chi-le" diye yazdığı Türgiş beyi yaptı. Çinlilerin Doğu Göktürkleriyle meşguliyetinden de istifade ile, başlarına atanmış olan kağanı kovaladı ve 690 yılından itibaren ba-

²³⁵ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.64. Bu boyların ve yurtlarının bir incelemesi için bkz. Salman, *Türgişler*, s.6-8.

²³⁶ Salman, *Türgişler*, s.12-13; "Türgişler", s.413.

²³⁷ Salman, *Türgişler*, s.13-15.

ğimsız davranmaya başladı.²³⁸ Çevredeki diğer boyları toparlayan Wu-chi-le önderliğindeki Türgişler, böylece kağanlığa adım atmış görülüyor. Bu yeni oluşuma Sarı Türgişler denir. Ancak Doğu Göktürklerinin başına Kapgan Kağan geçtikten sonra durum değişti ve onların ilerleyişinden endişe eden Türgiş kağanı Çin ile ilişki kurdu. Buna kızan Göktürklerin seferi, 698 yılında Wu-chi-le'yi ezen bir savaşla sonuçlandı.²³⁹ Türgiş kağanı hayatını kurtardı ama itibarsız olarak 706 yılına kadar tahtta kaldı.

Doğuda Kuteybe Seyhun'u geçerken yönleri doğuya çevrik olan Türgişler yaralarını sarmaya çalışıyorlar ve yeni arayışlara giriyorlardı. Wu-chi-le'nin ardından tahta çıkan ihtirashlı oğlu So-ko, 12 yıl önceki hatayı yineleyerek Çinlilerle tekrar iş birliği yaptığı için Göktürklerin hışmına uğradı. 710 yılında amcaları adına hareket eden Bilge Şad, Kül Tigin ve Tonyukuk vezirin yönettiği Göktürkler Türgişleri Bolçu'daki savaşta bir kez daha ezdiler.²⁴⁰ Kağanları So-ko ve çekiştiği kardeşi öldürüldü. Ardından Soğdiyana'ya kadar ulaşan bir Göktürk seferi Türgiş Devleti'nin ilk dönemini, Sarı Türgiş evresini noktaladı.²⁴¹

716 yılından itibaren bir başka Türgiş önderi olan Su-lu halkı etrafında toplamaya başladı ki bunlara Kara Türgiş denmiştir. Bir taraftan Arap valisi Kuteybe'nin (aslında ondan az önce, Türkistan harekâtının beyni olan Basra valisi Haccac'ın da), bir taraftan da Göktürk Kağanı Kapgan'ın

²³⁸ Salman, *Türgişler*, s.16; "Türgişler", s.414.

²³⁹ Salman, *Türgişler*, s.19-22; "Türgişler", s.414, bu savaşı yazıtlarda ayrıntıyla anlatılan Bolçu Savaşı'yla özdeşleştiriyor ancak Bolçu Savaşı Kül Tigin 26 yaşında iken gerçekleşmiştir ve 710 yılına denk düşer (Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.147).

²⁴⁰ Bolçu savaşının ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Karatay, *İlk Oğuzlar*, s.68-72.

²⁴¹ Salman, *Türgişler*, s.34; "Türgişler", s.414-415.

ölümü onları rahatlatmıştı. Su-lu hem Tibetlilerle hem de Göktürklerin başına geçen Bilge Kağan'la iyi ilişkiler kurdu ve Çin'i de kendi şartlarıyla antlaşmaya getirdi.²⁴²

Ve ancak doğuyu bu şekilde emniyete aldıktan sonra kendisinden yardım isteyip duran isyancı Maveräünnehr yöneticilerinin sesine kulak verebildi.²⁴³ 717 yılından itibaren Araplarla yaptığı neredeyse her savaşı kazandı. Maveräünnehr'de Semerkant haricindeki tüm önemli yerleri kurtardı. Araplara o kadar çok sıkıntı çıkardı ki, "Ebû Muzâhim" (Zahmet Babası) adıyla anılır oldu. Başka bir özelliği de çok fazla Arap valisi harcamış olmasıdır ki onun döneminde hemen her sene bir vali azledilip yerine yenisi atanıyordu.

717 yılında halife olan Ömer bin Abdülaziz'in tasarıları, belirttiğimiz şekilde bir bakıma da Su-lu'nun yükselmesiyle akim kalmıştır. O sene azledip hapsedtiği Yezid'in yerine Horasan'a vali olan Cerrah bin Abdullah'ın Fergana'ya gönderdiği komutanı Abdullah bin Ma'mer, hiç beklenmedik şekilde yolda Türgişlerce kuşatıldı ve ancak fidye ile kurtulabildi.²⁴⁴ Kaldı ki çok kısa bin zaman önce Türgişler Karluk saldırısına uğramış ve yenilmişlerdi.²⁴⁵ Cerrah'ın yerine Abdurrahman bin Nuaym 719'da vali olunca da Türgiş yardımını kesin gören, bu arada Çin'den de yardım isteyen Maveräünnehr kentleri isyan ettiler.²⁴⁶

720'de Köli Çor (Arapça kaynaklarda Kürsul) komutasındaki Türgişler Semerkant'a kadar geldiler. Yeni vali Said bin Abdülaziz'in gönderdiği kuvvetler ağır bir yenilgiye uğra-

²⁴² Salman, *Türgişler*, s.42-46; "Türgişler", s.416.

²⁴³ Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s.50-51.

²⁴⁴ Salman, *Türgişler*, s.47.

²⁴⁵ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.115-116.

²⁴⁶ Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s.241; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.178; Salman, *Türgişler*, s.48.

dı.²⁴⁷ Türgişlerin yanlarında teçhizatları olmadığı için müstahkem yerleri alamadıkları, kuşatmalarda başarılı olmadıkları görülüyor.²⁴⁸ Öte yandan Soğdların en önde gelen ismi olan Semerkant meliki Gurek'in bu isyanlara katılmadığı gözleniyor.²⁴⁹ 721'de vali olan Said el-Hareşî Türgişlere yardımında bulunan ahaliye çok sert davranınca insanlar kitleler hâlinde kaçmaya ve Fergana ve Türgişlere sığınmaya başladı. Kaçanların peşinden giden Hareşî, Hocende'e kadar gitti. Orada ele geçirdiği Soğd sivilleri öldürüp mallarını aldı. Said el-Hareşî de sözünde durmayan ve aman verdiklerini teslim olduktan sonra öldüren alışıldık Emevi valilerindendir.²⁵⁰ Kendisini daha sonra Hazar cephesinde de görüyoruz.

Sonuçta görünürde isyanı bastırmış olmakla birlikte, Hareşî azledilip yerine Müslim bin Said atandı. Durumu toparlar gibi gözüktü ve 724'te Fergana'ya doğru ilerledi lakin karşısına çıkan bir Türgiş birliğinin önünden sürekli kayıp verip çekilerek Semerkant'a ancak ulaştı. Nasr bin Seyyar'ın gayretleriyle ordusu yok olmaktan kurtuldu. Başarısızlıkları valiliğinin sonunu getirdi.²⁵¹ Semerkant'ın yerli yöneticileri hep Arapların yanındaydı veya belki de beklemede idiler. Bu yüzden, çevredeki her yerde isyanlar olurken tam ortada bulunan Semerkant Araplar açısından güvenilir ve sağlam bir

²⁴⁷ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.82-84; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.251-252; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.180.

²⁴⁸ Salman, *Türgişler*, s.49.

²⁴⁹ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.252.

²⁵⁰ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.90-93; Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.347; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.181. Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.256-258, diğer olaylarla olduğu gibi, burada da bu valinin sözünde durmamazlık yapmadığını, gerekeni yaptığını söyler.

²⁵¹ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.109-110; Salman, *Türgişler*, s.50; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.181-182; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.262.

yer olarak duruyordu.²⁵² Zira Müslim'in yenilgisinden sonra güneydeki Toharistan kentleri bile isyana kalkmıştı.

724'te yeni vali olan Esed bin Abdullah daha çok Afganistan bölgelerindeki isyanlarla meşguldü ve kuzeyi boş bırakmıştı.²⁵³ 726'da nihayet Ceyhun'u geçerek Huttal'da kağan ile karşılaştı. Bir rivayete göre yenildi, birine göre ise savaş olmadı.²⁵⁴ Taberî'ye göre üç yıl peş peşe Türklerle savaşmış, üçünde de yenilmiş ve Müslümanlar çok kayıp vermişti.²⁵⁵

Başarılı olamayan ve geleceğin ünlü valisi Nasr bin Seyyar da dâhil, kendi adamlarıyla geçinemeyen Esed azledildi ve yerine yukarıda adı geçen Eşres bin Abdullah tayin edildi.²⁵⁶ Eşres Müslüman olanlardan cizye alınmayacağını açıklayıp, sonra yeni Müslüman olanlardan da alınca ve bu şekilde halkı kızdırınca, kuşkusuz Türgiş varlığının da tesiriyle, memlekette büyük bir isyan çıktı.²⁵⁷ Buhara bile Arapların elinden çıkmış, sadece Semerkant ile Debûsiye ve Kemerce

²⁵² Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.493, Semerkant'ı en çok ayaklanan yerlerden biri olarak gösteriyor (Mukaddesi'den de alıntı yaparak: "Semerkant ve Taşkent halkından daha hırlısı yoktur." *İslâm Coğrafyası*, s.53) ancak burada bahsettiğimiz günleri ve şehrin nüfusunu nazara aldığımızda, abartılı olduğunu düşündüğümüz bu görüşe katkı yapanların yine de Araplar olduğunu, sonraki dönemlerde Soğdlardan ziyade Arapların ayaklandığını görüyoruz.

²⁵³ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.116; Salman, *Türgişler*, s.51; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.264.

²⁵⁴ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.118.

²⁵⁵ Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.368; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.182.

²⁵⁶ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.121; Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.368.

²⁵⁷ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.124-125; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.265-268, 526-527; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.183-184, 247-249.

gibi birkaç küçük kent kalmıştı. Türgişler bu suretle bütün Maverâünnehr'i ele geçirdiler.²⁵⁸

Bu durum Horasan'daki Arapları korkuttu. Tüm güçlerini ortaya koyarak büyük bir ordu topladırlarsa da Türgiş birlikleri onların Seyhun'u geçişine izin vermediler. Uzunca bir süre sonra nihayet geçtiler ve ağır kayıplara uğrayarak Beykent'e kadar ilerlediler. Bir rivayette Buhara yakınlarında Türklerle büyük kayıplar verdikleri bir savaş yaptılar.²⁵⁹ Meydan savaşında direnmeyen Su-lu, Semerkant'a doğru çekildi ve önemli bir kent olan Kemerce'yi kuşattı.²⁶⁰ Şehir 18 gün sonra teslim oldu.²⁶¹ Arapların yaptıklarına karşılık Türgiş kağanının aman verdiği, kale halkına dokunmadığı ve Semerkant'a gitmelerine izin verdiği görülüyor.

Aynı anda Eşres de isyancı Buhara'yı kuşatmaya almıştı. Başarı gösteremediğı gibi, tüm halkın isyanına sebep olduğı için azledildi (729). Yeni Horasan valisi Cüneyd bin Abdurrahman bölgeye aslında zor durumdaki Eşres'e yardıma gelmişti. Onu kurtardığı gibi, yanında taze kuvvetlerin bulunması sayesinde Buhara'yı da geri aldı.²⁶² Ardından Beykent yakınlarında bir Türk akıncı birliğıyle girdiğı çatışmayı kazandı. Ondan sonra da Semerkant yakınlarında kağanla karşılaştı ve galip geldiğı savaşta onun yeğenini esir aldı.²⁶³ Bu mevzi başarılarla rahatlayan Cüneyd, ertesi yıl Toharis-

²⁵⁸ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.185, 250-251.

²⁵⁹ Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.368; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.268-269.

²⁶⁰ Buhara-Semerkant yolu üzerinde bir kenttir (Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.73).

²⁶¹ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.126-128; Salman, *Türgişler*, s.53-54; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.274-275; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.186-187.

²⁶² Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.276-277.

²⁶³ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.131-132; Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.368-369; Salman, *Türgişler*, s.58; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.277; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.188-189.

tan'daki isyanlarla meşgul oldu, ancak Su-lu Kağan'ın Semerkant'ı kuşattığı haberi geldi.²⁶⁴

Sözde Semerkant yöneticisi olup, zamanında Kuteybe tarafından şehirden atılan Gurek de taraf değiştirmiş ve onun yanına geçmişti. Yardıma gelen Cüneyd ile Su-lu'nun kuvvetleri kente yakın bir mahalde ağır bir savaşa girdi. Zorda kalan ve büyük kayıplar veren Cüneyd'in emriyle Semerkant'taki 12.000 veya 20.000 kişilik ordu çıkararak yardım için geldi. Türğişler onlara yöneldi ve tamamını yok etti. Ancak yorulmuşlardı. Cüneyd ile zorlu bir savaşa tutuştuklarında Afganistan'dan gelen takviyeyi öğrenip geri çekildiler (731).²⁶⁵

Muhtemelen bütün birliklerin Semerkant çevresinde olduğunu düşünen kağan, Arapların tekrar aldıkları Buhara'ya yöneldi ve kuşattı. Cüneyd de bütün birlikleriyle oraya yöneldi. Şehir yakınlarındaki bir savaşta üstünlük sağlayamayan ve yorgun olan Türğiş kuvvetleri geri çekildiler ve Cüneyd Buhara'ya girip yerleşti.²⁶⁶ Şehir kuşatmalarının boz-kırda açık alan muharebesine alışık olan birlikler için çok zor olduğu ortada iken kağanın bıkmadan usanmadan koca şehirleri kuşatması ve savaşa devam etmesi, aslında Arap kaynaklarında söylendiği gibi çok hırpalanmadığını ve büyük kayıplar vermediğini göstermektedir. Bahsedilen kayıplar daha çok savaşçılığı az ve taktik bakımdan zayıf yerli isyancılar-

²⁶⁴ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.189.

²⁶⁵ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.137-140; Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.369; Salman, *Türğişler*, s.58-61; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s.278-283; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.190. Halife bin Hayyât, *Tarih*, s.423, bu büyük yenilgiden bahseder ama sayı vermez.

²⁶⁶ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.142-143; Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.370; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s.285; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.191.

dan olmalıdır. Hatta bunların Türğiş ordularına ayak bağı olduğunu söylemek bile mümkündür.

Bundan sonra dikkatini doğuya, Çin egemenliğindeki Doğu Türkistan kentlerini fethetmeye yönelen Su-lu, 736'da tekrar batıya döndü. Horasan'daki bir ayaklanmadan istifade ile Cüzcan'a geldi ve Merv'er-Rud kasabasına kadar ilerledi.²⁶⁷ Hiçbir kaynakta nasıl olduğundan bahsedilmemekle birlikte, 735 veya 736'da Semerkant'ın Arapların elinden çıktığı görülüyor.²⁶⁸ Bunu Arapların gafil ve zayıf bir anını kollayıp bölgeye ani bir giriş yapan Su-lu'nun gayretleriyle yerli halkın iş birliğinde aramak gerekir. Görünürde durumu toparlamasına rağmen, İbn'ül-Esir'in savaşlarda başarı gösteremedi diye nitelediği Cüneyd de valilikten azledilmiş (kısa bir süre sonra da hastalanıp ölmüştür) ve yerine kısa bir süreliğine Asım bin Abdullah geçmişti.²⁶⁹

Bu arada, Emevi siyasetini eleştirip Müslüman olmayanlara hoşgörölü davranılmasını isteyen ve hayli taraftar toplayan Haris bin Süreyc, sonuçta Türğişlerle doğal müttefik olmuştu. 737 senesinde ikinci kez vali olan Esed bin Abdullah, Haris'in üzerine yürüyünce Türğiş kağanı müdahale etti ve Seyhun üzerindeki bir savaşta Esed'i çok fena yendi.²⁷⁰

Güneye geçen kağan Belh'i kuşatmak için ilerledi. Yainda sadece 4.000 kişi ve Haris'in adamları var iken Esed aniden karşısına çıktı. Savaş Türkler lehine sürmekte iken, kağana bağlılık bildirmiş Cüzcan melikinin ihaneti ve arkadan gelip saldırmasıyla kağan çekilmek zorunda kaldı. Bu şekilde 20 yıllık zaferler dönemi 737 yılında Araplara yenil-

²⁶⁷ Halife bin Hayyât, *Tarih*, s.428.

²⁶⁸ Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s.288-290.

²⁶⁹ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.152.

²⁷⁰ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.166; Salman, *Türğişler*, s.64-65.

mesiyle son buldu.²⁷¹ Durumu rahat toparlayacak hâldeydi lakin zaferlerinde çok önemli katkısı olan en önemli komutanı Kül Çor tarafından 738 yılında öldürüldü.²⁷²

Arapların Ebû Muzâhim dediği Su-lu'yu Çin kaynakları yüksek karakterli biri olarak anlatır. “Barış ve huzuru sağlamayı iyi becerdiği için” boylar onun etrafında toplanıyordu.²⁷³ “Doğuştan saf ve ılımlı biriydi. Her seferden sonra ele geçen ganimeti beyleri; savaşçıları ve boydaşları arasında paylaştırırdı. Halk onu severdi ve hizmetinde bulunmaktan mutluydu.”²⁷⁴

Öte yandan, Araplarla savaşlarında durum ne olursa olsun, onun hiçbir katliamından bahsedilmemesi ve hep sözünde durduğunun görülmesi, o dönemin Arap vali ve komutanlarında görülmeyen bir erdem olarak öne çıkıyor. Sadece Kemerce değil, Buhara ve Semerkant gibi büyük kentleri aldığı da meskûn halka -ki bunlar artık Soğd değil Arap'tır- bir şey yapmıyor, sadece askerlerle savaşıyordu. Onu İslam düşmanı bir kişilik olarak tanımlamak da hata içeriyor olabilir, zira hem kendisi İslam hakkında bilgi öğrenmeye çalışmış hem de makul bir kişilik olan Haris bin Süreyc'i himaye ederek Türkler arasında İslam'ı yaymasına müsaade etmiştir.²⁷⁵ Hatta E. Esin'e göre onun soyundan gelen kimseler Abbasî merkezinde önemli hizmetler görmüş-tür.²⁷⁶

²⁷¹ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.169; Salman, *Türgişler*, s.66; Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s.291-292.

²⁷² İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.170; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.121; Salman, *Türgişler*, s.68; “Türgişler”, s.417.

²⁷³ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.76.

²⁷⁴ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.77, 121.

²⁷⁵ Esin, “Türklerin İslâm'a Girişi İlk Devir: VIII-X. Yüzyıllar”, s.152.

²⁷⁶ Esin, “Türklerin İslâm'a Girişi İlk Devir: VIII-X. Yüzyıllar”, s.160.

Su-lu'dan sonra Türgişlerin önderliğini alan Köli Çor ve ya Arap kaynaklarındaki ismiyle Kürsul ise ertesi yıl tesadüfen, bilinmeyerek Araplara esir düştü ve kim olduğu anlaşılmınca öldürüldü.²⁷⁷ Ondan sonra Türgişler bir daha toparlanamadılar, içlerinden Oğuzluğu çıkarmak üzere yavaş yavaş batıya doğru kaydılar ve Araplar için tehdit olmaktan çıktılar.

Bundan sonra hem Araplar hem de Çinliler Batı Türkistan'a taarruza geçtiler. Nasr bin Seyyar'ın valiliğinde 739'da Semerkant'ı geri alıp duruma hâkim olan Araplar,²⁷⁸ Fergana yönüne ilerlemeye başladılar. Ortada ciddi bir güç bulunmadığı için de nihayetinde tarihte ilk ve son olarak Araplar ve Çinliler birbirleriyle karşılaştılar ve 751 yılında ünlü Talas Savaşı gerçekleşti. Buna aşağıda değineceğiz. Ancak öte yandan, hem Arapların hem de Çinlilerin iç kargaşaya düşmeleri, Araplarda hanedan ve dolayısıyla siyaset değişikliği, Çinlilerde ise özellikle An-lu-shan İsyanı'yla bütün bir devletin yok olma noktasına gelmesi Türkistan'ı kurtarmış, çok uzun süre rahat nefes almasına imkân sağlamıştır. 750'lerle birlikte tarih o güne kadarkinden çok farklı cereyan etmeye başlamıştır.

Konuyu baştan özetlersek karşılıklı iki devlet yapılanması bağlamında olmak kaydıyla, Araplarla Türklerin savaşlarından ancak 717-737 arasındaki 20 yıllık dönem için bahsedebiliriz. Bu da açık ara Türk üstünlüğüyle geçmiştir ve bu üstünlüğü sona erdiren yine Türklerin kendileri olmuştur. Bölgenin erken Orta Çağ'daki etnik coğrafyasından haberdar olmayıp Maverâünnehr'i, Harezm'i, hatta Horasan'ı Türk-

²⁷⁷ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.198; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s.298; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.195.

²⁷⁸ Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s.296.

lerce meskûn yerler olarak sunmak²⁷⁹ ve buralara yönelik son derece başarılı Arap harekâtını Türklerle savaş olarak yorumlamak, tarihi saptırmak bir yana, en başta Türklüğe büyük hakarettir.

Öte yandan, beşeri coğrafya açısından bu dönem önemli bir etnik değişikliği beraberinde getirmiştir. Türgişlerle Soğdların birlikte Araplara direnişi ile geçen 739'a kadarki 20 yıllık dönem Soğd nüfusa büyük darbe vurmuş ve kentler büyük ölçüde boşalmıştır.²⁸⁰ Gerek can kayıpları gerekse göçler ile bölgedeki Soğd nüfusun çok kan kaybetmesinin ardından gelen nisbî barış döneminde bölgeye gittikçe Arap hizmetine giren Türkler yerleşmeye ve yukarıda bahsettiğimiz gibi etnik yapıyı kendi lehlerine değiştirmeye başlamışlardır. Bundan sonra artık bölgeye Arap göçü olmadığı gibi,

²⁷⁹ Burada Z. Kitapçı'nın "zırva"larına göndermede bulunuyoruz (Kendisi Barthold ve Gibb gibi büyük alimlerin çalışmalarına ölçüsüzce "zırva" dediği ve hatta onları akıl eksikliğiyle nitelediği için, bu tavsifi hak ettiğine inanıyoruz). Bir tane Göktürk veya İran tarihi okumaksızın o dönem hakkında mükerrer kitaplar yazan bu zat, mezkûr bölgelerin Türklüğü konusunda da kendisini kaynak gösteriyor (Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, s.87-88, 114-115, vd.). Buna karşılık tâ 10 ve 11. yy.lardaki ayrıntılı İslam coğrafya kitaplarında geçen "Türklerin sınırı buradan başlar." gibi atıfları görmezden geliyor. Hâlbuki dönemin eserleri, yukarıda değindiğimiz gibi, neredeyse köy köy nerede kimin yaşadığını belirtmektedir ve özellikle yer isimleri bunu açıkça gösterir. Ben kendim Batı ve Rus biliminde Orta Asya'da İraniliğin abartılması ve Türk varlığının yok sayılmasına bir itirazname olarak *İran ile Turan* adlı bir kitap yazdım ve de MÖ dönemlerde Maverâünnehr bölgesinde Türk varlığı kabulünü esas alan bir Bulgar ana yurdu tezi geliştirdim (bkz. "Ziezi ex quo Vulgares: Orta Asya'da Bulgar Aramak", s.48-67). Ama bu durum o bölgelerin yoğun bir Soğd nüfusla şenlenmiş olduğu gerçeğini değiştirmez. Sadece Maverâünnehr'de değil, hatta sadece Afganistan'ın kuzeyinde değil, Zabulistan örneğinde olduğu gibi güneyinde de Türklerin varlığı ve hâkim konumu başkadır, buraları nüfusu baskınca Türklerden oluşan memleketler olarak tanımlamak başkadır.

²⁸⁰ Marşak, "Türkler ve Soğdlular", s.176.

Horasan ve başka yerlerden Farslar da gelmemiştir. Hatta Bağdat hilafet merkezi olarak kurulduğunda Horasan ve Maverâünnehr'in her bir kentinden gelecekler için bir mahalle oluşturulmuş²⁸¹ yani nüfus Irak'a doğru akmıştır. Dolayısıyla Maverâünnehr'in boşalan topraklarını dolduracak tek unsur Türklerdi ve sonuçta kendileri de dâhil, kimseye bir fayda getirmeyen Emevî zulmünün bu bölgenin Türkleşmesine yaradığı görülüyor.

Türgiş bahsi münasebetiyle, gözden kaçırılan veya önem verilmeyen bir konuyu incelemekte fayda var. Orta Asya'da erken Arap fetihleri gibi bir konuyu çalışırken, asker sayıları çok çelişkili ve anlaşılmaz olarak veriliyor. Bu yüzden, öncelikle dönemin demografi gerçeklerinden haberdar olmak gerekiyor. Örneğin, hep 100.000 kişiden aşağı olmayan birliklerle Müslümanlara saldıran Su-lu, yukarıda anlattığımız yenildiği son savaşında Toharistan'da iken yanında sadece 4.000 kişi vardır ve bu rakam ordusunun yarısıdır. Bu büyük bir çelişki arz etmektedir. Gerçekte bu son rakam makuldür ve bozkırda nüfus azdır ve sayılar yerleşik dünyaya göre çok düşüktür.

Bazı örnekler verirsek, Tonyukuk'un görev başında olduğu bir zamanda, muhtemelen 687 yılında, Ötüken'in yanıbaşında oturan Dokuz Oğuzlar Çinliler ve Kitanlarla iş birliği yapıp ihanet edince savaş kaçınılmaz olur. Böyle hayati bir anda Göktürk orduları toparlanır ve İngek Gölü yakınında savaşırılar: "Onlar 6.000 kişi, biz 2.000 kişi idik."²⁸² Bunun üzerine başka bir söz gerekmiyor. Uluslararası bir komploya karşı varlık savaşı verilirken ancak 2.000 kişi ile gidebiliyorlar. Benzer bir durumda, 710 senesinde yukarıda bahsettiğimiz üzere Türğişler üzerine yürümeleri gerekiyor. Altay

²⁸¹ Dineverî, *El-Ahbâr'ut-Tıvâl*, s.441.

²⁸² Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 110-111 (Tonyukuk, Güney 8-9).

Dağları'nı batıya doğru aşip düzlüğe indikten sonra çaşıtlar, daha doğrusu kaçaklar vasıtasıyla haber alıyorlar: "Yarış ovasında 10 tümen asker toplanmış."²⁸³ Bu haber beyleri korkutuyor ama Tonyukuk'un yüreklendirici konuşmasıyla gayrete geliyorlar ve savaşçı yeniyorlar.

Şimdi burada tarihçinin muhakemesi işin içine girecektir. Hem savaş bilgisi hem de teçizat ve eğitimde birbirinin tamamen aynısı iki birlik meydan savaşında karşılaştığında sonucu birinci dereceden etkileyen şey, sayısal üstünlük olacaktır. Göktürklerin sayısının az olduğunu, beylerin de bu yüzden korktuğunu Tonyukuk söylüyor ama ne kadar az olabilir? Çin kaynaklarına göre sayıları 20.000 kişi idi.²⁸⁴ Bunu dinlemeyip sayıyı 50.000 civarına çıkarsak bile (elimizdeki "içeriden" tek veri Tonyukuk'un söylediği "onların iki kanadı bizim yarımızdan fazlaydı" şeklindeki müphem ama aslında çok büyük bir fark olmadığını akla getiren ifadelerdir), çeyrek asır önceki Dokuz Oğuz savaşlarındaki sayıya göre bu bile çok fazladır.

Öte yandan, Türgişlerden kaçıp, gelip Göktürlere haber getiren kimselerin gerçek niyetini sorgulamalı değil miyiz? Sözde ihanet ettikleri kendi ordularının sayısını büyük gösterip aslında kendi tarafları adına psikolojik bir harekâta girişmiş olamazlar mı? Ama bir ayrıntı aslında büyük rakamlarla muhatap olmadığımızın ipucunu veriyor. Savaş sonunda Türgişler bozulup dağılıyor, kaçanları kovalayan Göktürk akıncıları Türgiş yabgusu ve şadını yakalayıp öldürdükten sonra "50 kadar askeri esir alıyor."²⁸⁵ 100.000 kişilik bir orduyla savaştan bahsediyoruz ama kısıtlı bir yüzeyde taş kazınan yazıda 50 askerin yakalandığı gibi bir ayrıntıya ihtiyaç duyuluyor.

²⁸³ Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 117 (Tonyukuk, Batı 1).

²⁸⁴ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.75.

²⁸⁵ Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 119 (Tonyukuk, Batı 7).

Göktürklerin nüfusuyla ilgili bahiste dönemin en önemli kaynağı olan T'ang-shu'dan bolca örnek bulmak ve bağlam içinde gerçekliğini sorgulamak mümkün. Düşmanın ne kadar güçlü olduğunu anlatmak gerektiğinde sayılar sınır tanımıyor. Örneğin Göktürklerle bağlı "yay çekenlerin" sayısı bir milyon olarak veriliyor.²⁸⁶ Ama Shi-pi Kağan, Çin'e yardımcı olmak için ancak 2000 kişi gönderebiliyor (618).²⁸⁷ Ch'u-lo Kağan da iki yıl sonra aynı şekilde 2000 kişi ile Çin'e yardımcı olabiliyor.²⁸⁸ İlişkiler bozulduğunda Elig Kağan Çin'e 621 senesinde 10.000 kişi ile saldırıyor.²⁸⁹ 625 senesinde ise aynı ölçekte bir saldırıyı bu kez 100.000 kişiyle yapıyor.²⁹⁰

Bilge Kağan amcası döneminde sağ kanat şadı olarak tayin edilince emrine 20.000 asker veriliyor.²⁹¹ Devletin yarısından sorumlu şadın ancak bu kadar askeri varken, Çin kaynakları toplam yay çekenlerin sayısını o dönemde 400.000 olarak veriyor.²⁹² Daha önceki bir milyon rakamı unutuluyor. İleriş ve Kapgan dönemlerindeki toplam sayılar arasında bu kadar büyük bir farkın, üstelik artma beklenirken azalmanın olması ve de iş zamanı geldiğinde meydanda küçük sayıda birliklerin bulunması, eleştirel olarak değerlendirmemiz gereken konulardır.

Türgiş nüfusunu hesaplamaya çalışan Gumilëv, onların asker sayılarıyla ilgili Çin kaynaklarındaki kayıtları aynen alır.²⁹³ Mesela Göktürklerin tek darbede yenip itibardan dü-

²⁸⁶ *Eski T'ang Tarihi*, s.3.

²⁸⁷ *Eski T'ang Tarihi*, s.4.

²⁸⁸ *Eski T'ang Tarihi*, s.5.

²⁸⁹ *Eski T'ang Tarihi*, s.7.

²⁹⁰ *Eski T'ang Tarihi*, s.10-11.

²⁹¹ *Eski T'ang Tarihi*, s.42.

²⁹² *Eski T'ang Tarihi*, s.50.

²⁹³ Gumilëv, *Eski Türkler*, s.363.

şürdüğü ve 706 yılında silik bir şekilde ölen Wu-chi-le'nin her biri 7.000 askere kumanda eden 20 komutanı varmış.²⁹⁴ Çinliler bu haberi babası adına imparatoru elçilik vazifesiyle ziyaret eden Wu-chi-le'nin oğlu Che-nu'dan öğreniyorlar. Türgişlerin, aslında her topluluktan beklendiği gibi, kendilerini kalabalık ve güçlü gösterme gibi bir itiyadı olabilir mi? Wu-chi-le'nin yerine geçen büyük oğlu So-ko'nun ise ortada fol yok yumurta yokken birden 300.000 askeri oluyor.²⁹⁵

Böyle bir farkı açıklayacak bir siyasi gelişmeden bahsedilmiyor, zaten zaman aralığı çok dardır. Bu kadar asker var iken Göktürklerin karşısına Yarış Ovası'ndaki Bolçu'da neden (bizce o da kuşkulu) 100.000 askerle çıkıyorlar? Bu durum, kendilerinden kayıt olmadıkça, sayıların abartıya ne kadar açık olduğunu göstermektedir. Çin ile Göktürklerle denk bir ilişki kurmak isteyen ve sürekli temasta bulunan Türgişlerin kendi güçlerini azami gösterme çabasını anlamalıyız.

Göktürklerle Bolçu'daki bahsettiğimiz savaştan sonraki dönemde Türgişlerin başına geçen mezkûr Su-lu Kağan, halkın sevgisini kazanmış ve On Ok boylarını etrafına toplamış olarak anlatılır. Böylece 200.000 nüfuslu bir halka sahip olur.²⁹⁶ Lakin bu nüfustan 10 tümen asker çıkmaz çünkü beşiktekinden kötürümüne bütün erkek nüfusun toplamı zaten 10 tümendir. On Ok demek yaklaşık bütün Batı Türkistan demektir ve bu toplam nüfus doğruysa çıkarabilecekleri azami asker sayısı üç tümen kadar gözüküyor. Arapların karşısında en fazla böyle bir ordu vardı ve bu ordu hep üstündü. Çeşitli kaynaklardaki yüz binlere varan Türk ordularının yenilmesinden, öldürülmesinden vs. bahseden cümleleri aynen

²⁹⁴ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.117.

²⁹⁵ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.117.

²⁹⁶ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.76.

okumak ve almak avam işidir. Tarihçi ve aydın bunu yapamaz. Tarihçi kaynağın yalancısı olamaz.

Ve Doğu veya Batı Göktürklerinin nüfusu bu şekilde düşük iken kalabalık nüfuslu tarımcı Soğdiana bölgesindeki kentleri kolonize ettikleri şeklindeki bir kanaat en başta matematiğin gerçekleriyle uyuşmuyor. Evet, Göktürk çağında Demirkapı'nın (Tirmiz) kuzeyi tamamen ve kalıcı olarak ele geçirilmişti ve şehirlere Türk yöneticiler atanmıştı, kesin olmamakla birlikte bunların garnizonları da vardı ama burada büyük bir nüfus olayını göremeyiz.²⁹⁷ Bu bölgedeki Akhun/Eftalit nüfusun 557 yılında İstemi Kağan idaresindeki Göktürk hücumu yüzünden şehirlileşenler dışında (Bizans'a giden Göktürk elçileri hâkimiyetlerine aldıkları Eftalit kalıntılarının şehirlerde yaşadığını söyler)²⁹⁸ neredeyse tamamen boşaldığını düşünmeliyiz ki Göktürklerden kaçıp canını kurtaranlardan Avrupa'nın bağrında üç asır kalan Avarlar teşekkül etmiştir. Bunların nüfusu hakkında da veriye sahibiz. Menandros'un bildirdiğine göre, Göktürklerden kaçıp kurtulan ve Avrupa'ya yerleşen Avarların sayısı "tahminen" 20.000 kişidir.²⁹⁹

Güneyde, Toharistan sahasında kalanlar ise yukarıda anlatılan Tarhan Nizek'in halkıdır ve devletleri İstemi Kağan (552-576) ile Sasanî Şahı Hüsrev Anuşirvan arasında Ceyhun sınır olmak üzere paylaştırıldığında belirttiğimiz gibi İran idaresine düşmüşlerdir. Sadece Maverâünnehr değil, Afganistan'daki Türkleri de o zamanlar yerlilere nazaran öyle kalabalık bir kitle olarak görmek yanıltıcı olacaktır. Az sayı ile tatmin olamayanlara ise Gazneli ve Babürlü devletle-

²⁹⁷ Hatta Marşak, "Türkler ve Soğdlular", s.172, Göktürk yöneticilerin Soğd kentlerinde askeri birlik bulundurmadıklarını düşünür.

²⁹⁸ Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s.51.

²⁹⁹ Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s.51.

rinin kuruluş günlerini incelemeleri önerilir. Bu devletleri Türk önderler birkaç yüz kişi ile kurmuşlardır.

Buna karşılık Türğişlerin karşısında bulunan Arap güçlerinin sayısal durumu hakkında sadece şu metin iyi bir fikir verecektir: “(Horasan valisi olarak tayin edilen) Cüneyd bin Abdurrahman... Türkleri uzaklaştırmaya kadar savaşmaya devam etti. Sonunda (Halife) Hişam’a (723-742) mektup yazıp yardım istedi. Hişam kendisine Amr bin Müslim’i Basralılardan 10.000 kişi ile, Abdurrahman bin Nuaym’ı da Kûfelilerden 15.000 kişi ile yardıma gönderdi.”³⁰⁰

Bunlar sadece yardımcı kuvvetlerdir ve toplam sayıları Türğişlerin azami asker sayısına yakındır. Ama ortada ne ciddi bir başarı ne de Türk yurtlarının Araplarca fethi gibi bir durum vardır. Arapların başarısı iyi bir siyaset ve dikkatli bir inzibatçılık ile yerleşik İranî nüfuslu bölgeleri elde tutmaktan ibaret gözüküyor. İlk üç kuşak boyunca, ki aslında çok uzun bir zamandır, Türklerin ciddi bir devlet yapılanmalarının olmayışı, eski İran’ın dirileceğine dair bütün umutların da tükenmesiyle yerli halk arasında İslam yayılmaya ve yerleşmeye başlıyor.

³⁰⁰ Belâzurî, *Fütûh’ul-Buldân*, s.625. Araplar Horasan’a nüfus desteğinde de bulunmuştur. Örneğin, 671 senesinde Rabi’ bin Ziyad vali tayin edildiğinde yanına Basralı ve Kûfelilerden 50.000 kişi gönderilmiştir (İbn’ül-Esir, *İslam Tarihi III*, s.491).

SOĞDİYANA: BİR O YANA, BİR BU YANA

Fakat İslam'ın yerli nüfus arasında yayılması hızlı gerçekleşmiyor. Hatta Narşahî'ye göre, Müslüman olanlar da gizli putperestliklerini sürdürüyorlardı.³⁰¹ İslam'ın önündeki en büyük engel bizzat Arap valiler ve hududa yerleştirilen Araplar gibi gözüktüyor. Halka zulümler yapılması ve mallarının sürekli gaspedilmesi, vergilerin ağırlığı, hatta Müslüman olanlardan bile zımmi vergisi alınması, vali ve komutanların sık isyanları ve asayişin bir türlü sağlanamaması³⁰² gibi sebepler birlikte düşünüldüğünde, Afganistan ve Maveraünnehr'deki halkın gönlünde İslam'ın yerleşmesi zor görülüyordu. Konuyu genel olarak değerlendiren Vaglieri, İslam'ın tebliğine yönetimin kayıtsız kalmasını vurgular ve yerlilerin buna rağmen Müslüman oluşunu başta yeni efendilere yakın olma ve onların imtiyazlarını paylaşma isteğiyle yorumlar.³⁰³ E. Esin ise Emevîlerin çok cizye almak masa-

³⁰¹ Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s.74-75. Bu bölgeyi İran ile karşılaştıran Frye, bu gecikmeye rağmen yine de faydacı ve çıkarıcı Orta Asya tüccar halkının İslam'ı İran'ın toprağına ve yerel ticarete bağımlı nüfusundan önce benimsediğini düşünür: Frye, *Orta Asya Mirası*, s.234.

³⁰² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.203-206; Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", s.253-254; Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s.49.

³⁰³ Vaglieri, "Raşit Halifeler ve Emevi Halifeleri", s.102.

dıyla Horasan ve Türkistan halkının Müslüman olmasını öndediklerine inanır.³⁰⁴

Durumu fark eden dindar halife Ömer bin Abdülaziz'in tedbirleri de onun hilafeti gibi kısa süreliydi.³⁰⁵ O bölgeye seferleri durdurmuş, yeni talimatlarla yeni yöneticiler atamış ve halka iyi davranılmasını istemiştir. Özellikle vergi adaletsizliği ve Müslüman olanlardan eski vergilerin alınması onun en çok kızdığı şeylerdi.³⁰⁶ Ancak, yukarıda geçtiği üzere, Sulu Kağan önderliğindeki Türgişlerin yükselişi ile başlayan süreç halifenin en istemediği manzaralarla sonuçlandı.

Üstelik Türgişlerle birlikte Arap hatlarının gerilemesi, onlardan sıkça yardım alan Soğd nüfusa güven vermiş olmalıydı. Ancak Türgiş tehdidinin kalkması ve savaşçılığıyla Kuteybe'yi, siyasetiyle de Ömer bin Abdülaziz'i andıran Nasr bin Seyyar'ın vali oluşu (738-748) havayı büyük ölçüde de-

³⁰⁴ Esin, "Türklerin İslâm'a Girişi İlk Devir: VIII-X. Yüzyıllar", s.147. Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.521, 525, bu görüşü paylaşır.

³⁰⁵ Vaglieri, "Raşit Halifeler ve Emevi Halifeleri", s.105-106; Kurt, "Maveraünnehr'e İslâm'ın Girişi", s.283-284; Apak, "Emeviler Dönemi Türk-Arap İlişkileri", s.327; Göksu, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", s.564; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.237-238. Hilafet döneminin kısılgı (717-720) ve buyruklarının yerine ulaşmasındaki yavaşlık, açıkça alışkanlıkların terk edilemeyişi onun yeniliklerini az etkili kılmışa benziyor ki sahada fazla değişiklik olmamıştır. Yine de, örneğin Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s.47, onun dönemini mihenk olarak alır ve iki Ömer arasını Türklerin İslâm'la karşılaşma, Ömer bin Abdülaziz sonrasını ise tanışma devri olarak sunar.

³⁰⁶ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, s.60; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.175-178, 239-246. Yukarıda geçtiği gibi, aynı deneme yine yapıldı. Onun ölümünden yedi yıl sonra, 727'de bölgeye vali atanan Eşres bin Abdullah talimat gereği Müslüman olanlardan cizye alınmayacağını açıkladı. Bunun üzerine İslamlaşma hızlı bir şekilde arttı ama vergi gelirleri de o ölçüde düştü. Bunun üzerine Eşres Müslüman olanlardan da eski vergilerin alınmasını emretti (İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.124-125).

ğıştirdi ve onun gayretleriyle yerli nüfus arasında İslam büyük ölçüde yayıldı.³⁰⁷ Ki hiç hesapta yokken Kül Çor'u öldürerek Türgiş birliğini dağıtan da odur.³⁰⁸ Bir şair onun dönemini şöyle ifade eder: "Korkulu günlerden sonra Horasan her türlü cebbarın zulmünden emin hale gelmiştir."³⁰⁹ Hatta bahsettiğimiz, Türklerle birlikte hareket eden ve Su-lu Kağan'ın öldürülmesinden sonra bozkıra gidip Türkler arasında yaşamaya başlayan Haris bin Süreyc'e bile aman ve Horasan'da mesken verdi.³¹⁰

Fakat onun sağladığı istikrar da kendi bölgesinde baş gösterip nihayetinde Emevîleri iktidardan indirecek olan Abbasî lehtarları cereyanla, kısaca Ebu Müslim'in isyanıyla kesildi. Ondan da önce kabilecilik taassubundaki Yemenli Araplarla uğraşmış ve Abbasî dâileriyle meşgul olamamıştı.³¹¹ İsyandan kaçarak Şam'a doğru yola koyulan yaşlı Nasr'ın hastalanıp ölüşü yine de Emevîler için kuşkusuz büyük kayıptı. Vakıa, yaşadığı dönemde de bir şey yapmayıp, bir çatışmada

³⁰⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.208; Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", s.254; Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s.52; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.194 vd., 254-256; "Maveraünnehr'e İslam'ın Girişi", s.286; Apak, "Emeviler Dönemi Türk-Arap İlişkileri", s.330-331; Göksu, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", s.565; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, s.60; Aydın, *Semer Kant Tarihi*, s.528-529. Nesimî Yazıcı, Emevî Dönemi'ni Türkler açısından mücadele, Abbasilerin ilk zamanlarını ise dostane ilişkiler olarak niteler (*İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, s.34-35) ama mücadele döneminin daha erken bittiğini, en azından Nasr döneminin Abbasîlere benzediğini söylemek mümkündür.

³⁰⁸ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.198.

³⁰⁹ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.188. Kendisi bununla birlikte, kaçıp Horasan'a sığınan Hz. Ali'nin torununun torunu Yahya'yı öldürten kimsedir (İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.226-227).

³¹⁰ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.257, 273-274.

³¹¹ Dineverî, *El-Ahbâr'ut-Tivâl*, s.410 vd.; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.253-256, 301-302; Aydın, *Semer Kant Tarihi*, s.302, 305.

Ebû Müslim'e yenildikten sonra, durumu halifeye bildirmekle yetinmişti.³¹²

Kendisi de “mevâlî”den olan, yani Arap asıllı olmayan Ebu Müslim'in isyanında Emevîlerin Arapçı tutumlarının etkili ve kışkırtıcı olduğu bilinir.³¹³ Arap toplumunda bir kimse bir kabileye komşu (câr) olarak bağlanabiliyor ve onlardan oluyordu. Fethedilen topraklardaki Arap olmayan kimseler de bu uygulamadan istifade ile Müslüman olmakla bir Arap'ın himayesini kazanmış sayılıyordu ve kendilerine “mevlâ” (çoğulu “mevâlî”) deniyordu.³¹⁴ Emevî Dönemi'nde bunlar ikinci sınıf olarak görülüyordu. Aynı safta namaz kılmamaktan aynı sofrada yemek yememeye kadar oturmuş bir ayrımcılık vardı. Bu Arap olmayan Müslümanlar çoğu kez gayrimüslim hukukuna tabiydiler ve onlarla aynı vergiyi veriyorlardı.³¹⁵ Yani Müslüman olmak durumlarını değiştirmemişti. Bu tutum İslamlaşmayı da geciktirmiştir.³¹⁶

Tam bir “ittihatçı” olan Ebû Müslim'in çevresinde her türlü gayrimemnun, dolayısıyla gayrimüslim de toplanmıştı. Hatta onunla birlikte Horasan ve Maverâünnehr'in henüz

³¹² Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.392-393, 395; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.325.

³¹³ Özaydın, “Türklerin İslamiyeti Kabulü”, s.248. Ebû Müslim emir gelip artık açıktan harekete geçtiğinde yanında ilk toplananların doğudaki İran kentlerinin ahalisi olduğu görülüyor (İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.297). Buna karşılık Horasan'da yaşayan Araplar da ona karşı birleşmişlerdir (aynı eser, s.303-306). Ama bir genelleme yapmak da zor çünkü örneğin Rey ve Nihavend gibi yerler ile Taberistan halkı da sıkı şekilde Emevî taraftarı idi (aynı eser, s.326-329).

³¹⁴ Vaglieri, “Raşit Halifeler ve Emevi Halifeleri”, s.102. İran örneğinde, savaşız teslim olup Araplara katılan ve dolayısıyla “aman” alan kentlerin sakinleri de mevâlîden görülüyordu (Zarrînküb, “The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath”, s.40).

³¹⁵ Göksu, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, s.556; Zarrînküb, “The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath”, s.43-48.

³¹⁶ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, s.57.

Müslüman olmayan yerlileri arasında ihtidanın hızlandığı da görüldü. Bu bir nevi mevâlî İslam'ının ayağa kalkmasıydı.³¹⁷

Ancak onun sayesinde 750 yılında iktidara gelen Abbasîlerin onun gücünden korkması ve aranın giderek soğuması 755 yılında Ebû Müslim'in hile ile öldürülmesiyle sonuçlanınca,³¹⁸ taraftarları arasındaki büyük öfke kitlesel irtidatlar ile sonuçlandı. Emevîlere siyaseten isyan eden bölge halkı, bu kez Abbasîlere dinen de başkaldırmış oldu.³¹⁹ Örneğin Mecûsî olan Sinbad'ın Nişabur'da Ebû Müslim'in kanını dava ederek ayaklandığı görülür.³²⁰ Elbette Müslüman isyancılar arasında da Ebû Müslim'in kanını dava edenler çoktu.³²¹

Horasan'da da örneğin Ebû Müslim'in İran'ın doğusundaki kentleri tenkil için görevlendirdiği Kahtabe bin Şebîb, Emevîlerin Cürcan valisini yenip 10.000 kadar askerini öldürdü ama hızını alamadı ve halkın isyan etmesinden korktuğu için de ahaliden 30.000 kişiyi öldürttü.³²² Bu katliamın oluşturduğu duygunun gelen gideni aratır cinsinden olduğu açıktı ve kuşkusuz Emevîlere hiç ısınamayan halkı baştan Abbasîlere de kuşkulu hâle getirmişti.

Kargaşa ortamında çıkan dinî isyanları Ebû Müslim'in bastırdığı da olmuştur. Örneğin Nişabur'dan Bahafirid adlı biri çıktı. Zerdüş inancındaydı ama kendine göre yorumları vardı ve vahiy geldiğini iddia ediyordu. Farsça bir kitap yaz-

³¹⁷ Zarrînkûb, "The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath", s.52-56.

³¹⁸ Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.410; Dineverî, *El-Ahbâr'ut-Tivâl*, s.438-440; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.380-390.

³¹⁹ Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s.54-55; Aydın, *Semerkan Tarihi*, s.529.

³²⁰ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.392). Bu isyanı bastıran Cumhur bin Mirrâr'ın kendisi de ertesi yıl isyan etmiştir (aynı eser, s.394).

³²¹ Özbayraktar, *Abbasîlerin İlk Döneminde Mâverâünnehir*, s.70-73.

³²² İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.319, 323.

dı. Mecusileri peşine taktı. Diğer mobedlerin şikâyeti üzerine Ebu Müslim onu takip ettirdi ve yakalayıp öldürttü.³²³

Daha önce, Kuteybe'nin yerli dayanaklarından olan ve Nasr'ın da kendisiyle dostluğu koruduğu Buhara hâkimi Tuğşad(e)'nin daha Abbasî devrimi tamamlanmadan önce Ebu Müslim tarafından öldürülmesi gibi gelişmeler,³²⁴ Maverâünnehr halkını en baştan Abbasîlere kuşkulu hâle getirmişti. Bu kanlı başlangıç üzerine Buhara halkı 751 senesinde isyan ettiyse de Ebû Müslim'in görevlendirmesiyle oraya giden, Talas Savaşı'ndaki komutan Ziyad bin Salih isyanı bastırdı. Buhara'daki isyanda Şiî renk göze çarpmaktadır.³²⁵ Ziyad buranın ardından hemen Semerkant'a yürüdü ve oradaki isyanı da bastırdı.³²⁶ Huttal'da çıkan isyan ise mağlupların Türk ülkelerine kaçmalarıyla sonuçlandı.³²⁷

İsyana hazırlık döneminde Ebû Müslim'in Horasan'da yoğunlaşması ama Maverüannehr'de faaliyette bulunmaması, dahası Emevîlerle mücadele günlerinde bu bölgenin isminin neredeyse hiç geçmemesi ilginçtir.³²⁸ Vakıa, Horasan'dan önce Buhara'da Abbasî daisi Süleyman bin Kesîr faaliyette idi ve bölgede hayli taraftar toplamıştı; üstelik Ebû Müslim'in Horasan'da görevlendirilmesini öneren de o idi³²⁹

³²³ Birûnî, *Maziden Kalanlar*, s.187-188.

³²⁴ Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s.12; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.111. Tuğşade'nin Kuteybe adını verdiği ondan sonra tahta çıkan oğlu, Ebu Müslim'e öfkesinden irtidat etti. Onun yerine geçen diğer oğlu Bünyat ise Mukanna'ya uydu (Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s.15).

³²⁵ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.364; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.200-202; Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s.308.

³²⁶ Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s.309. İsyancıları bastıran ve Talas Savaşı'nı kazanan Ziyad bin Salih'i kısa bir süre sonra Ebû Müslim öldürtecektir (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.203-204).

³²⁷ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.364.

³²⁸ Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s.304.

³²⁹ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.198.

ama Buhara'nın tavrı çok ilginç olmuştur. Daha ilginç, çok sıkıntı çektikleri Emevîlere karşı onların son ve en zor günlerinde isyan etmeyen bölgenin Abbasîlere en başta başkaldırmış olması, başkaldıranların da Arap unsurlar olmasıdır. 751 Buhara isyanına katılan, babası Tuğşade Abbasîlerce öldürülen Kuteybe'nin daha isyanın başında cayıp Ziyad bin Salih'e katılması da ilginçtir.³³⁰ Bunu, tekrar değineceğimiz üzere, Soğd nüfusun bitikliğine bağlamak gerekir.

Daha sonraki yıllarda, Üstad Sîs adlı kimse 767 yılında Herat çevresinde isyan etti ve çok büyük bir kalabalık topladıysa da yanındakilerin savaşmayı bilmemesi yüzünden yenildi.³³¹ 777 yılında da Horasan'da Yusuf bin İbrahim adlı kimse bir isyan çıkarttı ancak kısa sürede bastırıldı.³³²

Abbasîleri ilk dönem hayli uğraştıran isyanlar içinde en önemlisi Mukanna (Peçeli) olarak namlanan yalancı peygamberin isyanıydı. Merv'den çıkan Haşim bin Hâkim adlı bu adam kendisinin tanrı olduğu iddiasındaydı. Maverâünnehr'e giderek Kiş ve Necef taraflarında fikrini yaydı ve insanları peşine taktı. Semerkant ve Buhara da dâhil, her yerde taraftar kitlesi vardı. Halife Mehdi'nin ordusunu yenerek 14 yıl bölgede hâkim oldu. Sonunda 789 yılında öldürüldü.³³³ Ancak ona katılanların saiki hepten inanç üzere değildi; toplumsal ve siyasi sebeplerle, açıkça Abbasîlere bir şekilde

³³⁰ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.201; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.308.

³³¹ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.477-478.

³³² İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi VI*, s.46.

³³³ Kaynaklarda çokça yer alan Mukanna'yı özellikle Narşahî iyi anlatır: Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, s.98-110. Ayrıca bkz. Birûnî, *Maziden Kalanlar*, s.188; Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.413, 421; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi VI*, s.42-43, 52-53.

mu halefet eden herkes, Mukanna'nın görüşlerini paylaşmasa da kendini bu isyanda bulmuştu.³³⁴

Ancak İran ve Irak'la kıyaslandığında 740'lar ve 50'lerde Maverâünnahr ve Toharistan'da çıkan isyanların esamesi bile okunmuyor. Belki de Mukanna İsyanı tek başına bölgenin tepkisini ifade etmektedir. Bunu kaynaklarımızın merkez bölgelerdeki gelişmelerin yoğunluğu karşısında uzak yerlerden bahsi ihmaline bağlasak bile, bölgenin isyanlarla geçici de olsa kopuşu gibi bir durum gözüküyor. Bu durumu 720 ve 30'lardaki isyanlarda bölgenin tükenmişliğine ve ümitsizliğine bağlayabiliriz. Talas Savaşı öncesinde Çinli valinin Taşkent hâkimini idam ettirmesinin getirdiği hayal kırıklığı ve ardından Çin'den aslında hiçbir zaman gelmeyen yardımdan büsbütün ümit kesilmesi de Soğdların istiklal sevdasından caymasında etkili olmuş olabilir.³³⁵

Ancak aradan zaman geçip yaralar sarıldıktan çok sonra bu bölge hareketlenmeye başlıyor. O da yine Soğdlar değil, Araplar eliyle. Nasr bin Seyyar'ın torunu olan Rafi' bin Leys, 806 yılında Semerkant'ta isyan edip bölgeye hâkim oldu ve Horasan valileri durumu çözemeyince Harun Reşid bizzat üzerine yürüdü ise de yolda öldü (809). İsyan ancak ertesi yıl kendisinin vazgeçmesiyle son bulmuştur.³³⁶ Buna karşılık, Ya'kubî'nin vurguladığı üzere, Harun Reşid (786-809) döneminde Horasan'da hiçbir kargaşa çıkmamıştır.³³⁷

Böyle bir ortamda, 751'den itibaren alırsak, Abbasîlerin talihi ortada bir Türk siyasal gücünün bulunmamasıydı. Buna

³³⁴ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.262-263.

³³⁵ Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s.312-313.

³³⁶ Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.460 vd.; Dineverî, *El-Ahbâr'ut-Tivâl*, s.448; Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, s.85; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi VI*, s.176 vd.; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s.314-321; Özbayraktar, *Abbasîlerin İlk Döneminde Mâverâünnahr*, s.79-86.

³³⁷ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, s.84.

rağmen münferit Türk topluluklarının varlığı ve muhtemelen kargaşadan faydalanarak yaptıkları faaliyetler Araplar nezdinde büyük endişe uyandırmış olmalıydı ki 759 senesinde Horasan valisi Abdülcebbar bin Abdurrahman halifeye mektubunda bölgede Türklerin çoğaldığını bildiriyordu.³³⁸ Bu belki de Karlukların gelişiyile alakalıdır.

Abbasiiler Emeviler gibi güçlü valiler bulamadılar ve özellikle Maverâünnahr'e asla tam hâkim olamadılar. Fakat burarlarda hâkimiyetin kaybı gibi bir durum da asla yaşanmadı. Hâkimiyetteki noksanlık bölgeye vali dayanmamasından kaynaklanıyor gözükmekte, zira halife oğulları Mehdî ve Me'mun dışında görev süresi iki yılı aşan tek isim Ali bin İsa'dır (797-807).³³⁹ Onun da baskıcı ve adaletsiz yönetiminin Semerkant'taki Rafi' bin Leys isyanına yol açtığı görülmüştür.³⁴⁰ Bu ortamda Mehdî ve Me'mun'un valiliklerinin ise hâkimiyetteki noksanlıkları telafide önemli olduğu ortaya çıkıyor.

Çok uzun zaman sonra, 821 senesinde Tahir bin Hüseyin'in³⁴¹ vali yapılması nihayet bölgede istikrarı sağladı ama bu da artık yeni bir dönemin habercisiydi ve yerel iktidarlar oluşuyordu.³⁴² Barthold'a göre, Abbasi Dönemi'nde yerli seçkinlerden valiler tayin edilmesi ve çocuklarının da aynı göreve getirilmeleri, bir tarafıyla yerli hanedanların çıkması ve halifeye bağlılığın sözde kalmasıyla sonuçlansa da halk

³³⁸ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.411.

³³⁹ Özbayraktar, *Abbasiilerin İlk Döneminde Mâverâünnahr*, s.25.

³⁴⁰ Özbayraktar, *Abbasiilerin İlk Döneminde Mâverâünnahr*, s.88.

³⁴¹ Kendisi Bağdat'ı kuşatarak Halife Muhammed Emin'i (809-813) öldürten ve Me'mun'u (813-833) tahta çıkartan kimsedir (Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.474-484; Dineverî, *El-Ahbâr'ut-Tivâl*, s.451-457; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi VI*, s.203 vd.). Bir dönem Bağdat'ın doğusundaki her yer ona verilmişti (İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi VI*, s.313).

³⁴² Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s.57. İran'ın yeniden doğuşunu haber vererek: Bosworth, "The Tâhirids and Saffârids", s.90.

nazarında olumlu bir tesir yapmış ve İslam'ı nihai olarak kabullenmişlerdir.³⁴³ Frye ise Arapların bölgede kalıcı olduğunun anlaşılmasından sonra bölgede hâkim tüccar zihniyetin Halifelik siyasasına katılmayı daha yararlı bulmalarını sebep olarak öne çıkartır. Daha önceki dönemde de bozkıra hatta kendi memleketlerine hâkim olan göçebe devlet yapılarıyla iyi geçinmeyi iyi biliyorlardı.³⁴⁴

Görüntü ile gerçeklerin çok farklı olabileceğinin en büyük delili, İranlı sapık Babek'i hallederek belki de 9. yy.daki en büyük askerî başarıyı kazanmış olan Arminiyye valisi Afşin'in durumudur. Eski Mazdekî inancının türemesi olan Hürremî mezhebiyle ortaya çıkıp Güney Azerbaycan bölgesini kasıp kavuran ve bir kuşak boyunca üzerine gönderilen tüm orduları yenen Babek'i nihayet başarılı bir taktikle, aslen Uruşânalı bir soylu olan Afşin ortadan kaldırmış ve İslam kahramanı olmuştur. Ama daha sonra hakkında mali sebeplerle kuşkular ortaya çıkınca yapılan araştırma ve soruşturma onun atalarının inancını (kaynağımızda Mecûsî, muhtemelen Zerdüştlük) koruduğunu, en azından Müslüman olmakla eski inancı tümenden terk etmediğini göstermiştir.³⁴⁵

Onun "Benimle Soğd meliki arasında her kavmi kendi dinlerinde bırakmak üzere bir anlaşma vardı." şeklindeki ifadesi,³⁴⁶ aslında Türkistanlıların ne istediğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu isteklerin karşılanması, yani halkın özgür olup adaletli bir yönetimde bulunması nispetinde Maverâün-

³⁴³ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.214. Buna örnek olarak işbu bölgeden çıkan, aslen Belh'teki büyük Budacı mabedinin korumaları olup sonra Müslüman olan Abbasîlerin ünlü vezir ailesi Bermekîleri ve-
rebiliriz (Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, s.77).

³⁴⁴ Frye, *Orta Asya Mirası*, s.212, 230.

³⁴⁵ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi VI*, s.454.

³⁴⁶ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi VI*, s.449.

nehr bölgesinde İslam kökleşmiş ve yerleşmiştir.³⁴⁷ Hatta bir kanaate göre, Emevî uygulamalarını tasvip etmeyen muhalif Müslümanlar eliyle bölge insanı “İslam”la tanışmıştır.³⁴⁸

Sonuçta, biküllîye düşündüğümüzde, İslam’ın gönüllü yerleşmesi için Halife Me’mun Dönemi (813-833) beklenecektir.³⁴⁹ Me’mun’un Orta Asya’ya yönelik olumlu ve anlayışlı siyasetinin kökeninde, zamanında babası Harun Reşid’in onu Horasan’a göndererek yetiştirmesinin katkısı olmalıdır.³⁵⁰ Kardeşi Muhammed Emin, halife olduğunda kendisi Horasan’ı yönetmeyi sürdürdü ve adaletli yönetimi ile halkın gönlünde taht kurdu.³⁵¹ Onun bir iç savaşla Emin’den tahtı almasında da Horasan birliklerinin ama illa da Buhara ordusunun katkısı büyük olmuştur.³⁵²

³⁴⁷ Semerkant örneği için bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s.515.

³⁴⁸ Kurt, *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci*, s.253-254.

³⁴⁹ Belâzurî, *Fütûh’ul-Buldân*, s.628. Bu durum, halk nezdinde İslam tam yerleşmese bile, Maverâünnehr kentlerinin 8. yy. sonlarından itibaren önemli İslami merkezler olarak anılmasını engellememiştir (Kurt, “Maverâünnehr’e İslam’ın Girişi”, s.287). Sonuçta İslam’ın bölgede gelişmesi için 9. yy.ı beklemek gerekecektir: Frye, *Orta Asya Mirası*, s.246; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, s.62; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s.531.

³⁵⁰ Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.451.

³⁵¹ Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.471. Onun Horasan valiliği esnasında yaptıklarının uzun bir incelemesi için bkz. Özbayraktar, *Abbasîlerin İlk Döneminde Mâverâünnehir*, s.88-104.

³⁵² Kurt, *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci*, s.211.

KAF DAĞI PADİŞAHIYLA SAVAŞLAR

Şimdi batıya geçip Hazar cephesini gündeme almamız gerekiyor.³⁵³ Doğuda Müslümanların Horasan'ı baştan başa geçtiği günlerde batıda da yukarıda bahsettiğimiz Derbent'teki ilk duraklama aşılmış ve bölgedeki kuvvetlerin komutanı olan Abdurrahman bin Rabia 652 yılında önündeki en önemli istihkâm olan Belencer Kalesi'ni kuşatmıştır. Hz. Osman'ın onu bu işteki tehlike konusunda uyardığı belirtilir. Nitekim tedbir alan ve iyi bir savunma hattı kuran Hazarlar şehri vermedikleri gibi, ani bir Hazar süvari hücumu geldi ve gafil avlanan İslam ordusu bozguna uğrayıp 4000 kayıp verdi. Abdurrahman da onların arasındaydı.³⁵⁴

Hz. Ali ile Muaviye'nin mücadelesini haber alan ve artık iyice toparlanan Hazarlar 661-662'de Derbent'in güneyine inmeye başladılar. Eski Arap kaynaklarının Arran dediği Albanya'nın, yani şimdiki Kuzey Azerbaycan'ın başında Halife'ye bağlı olarak Cuvanşir adlı Hristiyan bir prens bulunuyordu. 627-630 yılları arasında Göktürklerden çok çekmiş olan bölge halkı, onların ardılı Hazarlara bu kez iyi bir direniş sergilediler.³⁵⁵ Onun bu direnişi İslam devletinin direnişi

³⁵³ Bu bölüm bazı kısaltmalarla *Hazarlar* kitabımızdan aktarılmıştır.

³⁵⁴ Belâzurî, *Fütûh'ül-Buldân*, s.291-292, ve Halife b. Hayyat, *Tarih*, s.208'de komutan olarak Abdurrahman'ın kardeşi Selman bin Rabia verilir. Bu savaşın incelemesi için bkz. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.70-72; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.239-240.

³⁵⁵ Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.200.

anlamına geliyordu. Albanların yanında Gürcülerin de bu savunmaya katıldıkları görülüyor ki, 628 Tiflis kuşatmasının acılarını hâlâ unutmamış olmalılar.³⁵⁶

Fakat Muaviye idaresindeki Arapların o günlerde duruma müdahale etmesi kolay değildi. Yerel güçleri iyi çözümleyen Hazarları temsilen Derbent'in kuzeyindeki Hun ilteberi 664 yılında yeniden ülkeye girdi ve Ermeni topraklarına kadar ulaştı. Cuvanşir'in onunla uzlaşmaktan başka çaresi kalmadı. Bununla birlikte Cuvanşir halifeye bağlılıktan vazgeçmedi, Hun beyi de onu anlayışla karşıladı ve hatta ona kızını verdi.³⁵⁷

Kendisi Hazar kağanının damadı olan Hun ilteberinin damadı Cuvanşir bir suikastle öldürüldüğünde Alp İlteber bunun kanını güdüyor ve 681 yılında çok büyük bir kuvvet ile Albanya arazişine iniyor. Yeni prens Varaz-Trdat askerî olarak hiçbir şey yapamıyor, Araplardan yardım alamıyor ve çare olarak tıpkı 43 yıl önce Viro adlı rahibin Batı Göktürk kağanına yalvarması gibi, Eliazar adlı piskoposu gönderip yalvartıyor. İlteber merhamete geliyor ve akına son veriyor.³⁵⁸

Ancak bunun ardından ilteberin Hristiyanlığı kabul etmesi hem kendisi hem de Albanya için felaket oluyor. Hazar kağanı müdahale ediyor ilteber aradan çıkınca da Albanya ile dostluk sona eriyor. Hazar birlikleri 684-685'te Kafkasların güneyine çok büyük bir sefer yaptılar. Bu sefer sadece Albanya'yı değil, Ermenistan ve Gürcistan'ı da hedeflemişti ki Müslümanlara hiç dokunmayan bu istilanın sebebi Hunlar arasındaki faaliyetlerden dolayı kiliseye duyulan öfke olabilir. Bu büyük saldırıda anılan üç ülkenin yöneticileri de ha-

³⁵⁶ Çog, "Emevi ve Abbasi Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", s.151.

³⁵⁷ Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.203-204, 206.

³⁵⁸ Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.231.

yatını kaybetmiştir.³⁵⁹ Açık şekilde bu dönemdeki savaşlarda Müslümanlar bulunmuyor ama Hazarlar sonuçta halifelige bağlı olan topraklara saldırıyorlardı.

Muaviye'den sonraki dönemde büyük sarsıntılar geçiren Emevî hanedanının büyük ölçüde Haccac'ın gayretleriyle durumu toparladığını belirtmiştik. Ancak kuzey cephesinde Müslümanlar 704 yılına kadar Ermeni isyanlarıyla uğraştıklarından, daha ilk akınlarında Derbent'i alıp keyfine bakan Hazarlarla bir işleri olmamıştı.³⁶⁰

Doğuda Kuteybe'nin şahsında Maveraünnehr'e baskının yeniden başladığı günlerde batıda da diğer ünlü bir vali olan Mesleme bin Abdülmelik Bizans ile savaşlardan fırsat bulduğu bir anda, 708'de Derbent'i geri almak için saldırdıysa da bunu başaramadı ve yerini dönemin yine en ünlü simalarından, son Emevî halifesi olacak olan Mervan bin Muhammed'e bıraktı.³⁶¹ Fakat bu esnada Hazarlar toparlanmış ve daha Mervan harekete geçmeden 709 senesinde saldırarak Albanya'yı ele geçirmişlerdi.³⁶² Bu durum Mervan'ın valilikten azli ve Mesleme'nin acil bir emirle tekrar atanmasıyla sonuçlandı. Bölge gerçeklerini artık iyice öğrenen Mesleme, Albanya'da dağınık hâlde bulunan Hazar birliklerini kolayca püskürttü ve ardından çok uzun bir zaman sonra Derbent'i yeniden halifelik topraklarına kattı.³⁶³

³⁵⁹ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.253-254; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.74.

³⁶⁰ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.428, 463; Novosel'tsev, *Hazarskoe gosudarstvo*, s.177.

³⁶¹ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.484. Doğu Anadolu ile Kafkasların güneyindeki saha, Güney Azerbaycan da dâhil, "Arminiyye" valiliği olarak örgütlenmişti.

³⁶² Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.290.

³⁶³ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -IV-*, s.499.

Büyük bir birliği besleyemediği için aslında savunmada çok bir anlam ifade etmeyen Derbent'in surlarını yıktıran Mesleme,³⁶⁴ savunma işini hazırolda tutulan bir orduya bırakmıştı. Nitekim iyi bir hazırlık yapan Hazarlar, Mesleme'nin 717 senesinde İstanbul kuşatmasıyla meşgul olmasından istifade ile Albanya'ya yürüdüler ama hazırlıklı Müslüman birliklerine yenilip büyük kayıplar verdiler.³⁶⁵ Fakat Mesleme 720 yılında valilikten alındığında fırsat kollayan Hazarlar vakit kaybetmeden kış günlerinde saldırdılar. Soğuktan çok etkilenen Müslümanlara mukabil, dayanıklı olan Hazarlar rahatça ilerlemişler ve Müslüman birliklerini yenerrek bölgedeki tüm savunmayı çökertmişlerdir.³⁶⁶

Bunun üzerine Mesleme stratejisine geri dönen Şam yönetimi, buna uygun bir kişilik olan Cerrah bin Abdullah el-Hakemî'yi bölgeye vali olarak gönderdi. Cerrah 722'deki ilk seferinde kendisini karşılamaya gelen kağan oğlu komutasındaki Hazar birliğini dağıttı ve Belencer kentini ele geçirdi. Buranın komutanı olan Türk beyini serbest bıraktı ve kendisiyle dostluk kurdu. Belencer'den sonra diğer bir önemli merkez olan Semender'e yürümek isterken, Belencer beyinin uyarısıyla vazgeçti ve hem tuzaktan hem de kış şartlarından kurtuldu. Ertesi yıl takviye kuvvetler bekleyip durumunu güçlendirdi ve 724 senesinde Belencer ötesine yürüyüp adı Hunların başkenti olarak geçen Varacan da dâhil bazı kent ve kaleleri aldı. Bunun da ardından ilk kez Orta Kafkas ge-

³⁶⁴ Halife b. Hayyat, *Tarih*, s.373, 377; Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.290.

³⁶⁵ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.43; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s.388.

³⁶⁶ Halife b. Hayyat, *Tarih*, s.405; Taberî, *Tarih IV*, s.348; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.77.

çitlerini denedi ve oradan Alanlara saldırdı ve ikinci bir saldırı daha yaparak onları barışa zorladı.³⁶⁷

Yedi yıla yayılan bu çalışmaların başka boyutlarının da olduğu görülüyor. Cerrah'ın bölgede İslam'ı yaymak için çok çabaladığının haberleri geliyor ki belki bununla alakalı olarak Varacan halkının fetihten sadece iki yıl sonra Müslümanların yanında Hazarlara karşı savaştığını görüyoruz. Ancak Cerrah tam çalışmalarının meyvesini toplamak üzere iken 726 senesinde Şam'a çağrıldı ve yerine bir kez daha Mesleme gönderildi. O, ilk yılında Doğu Anadolu'da Bizanslılarla meşgulken Hazar şadı büyük bir orduyla Varacan'ı kuşattı. Sadece kaledeki Müslüman muhafızlar değil, ahalinin de katıldığı bu savunma başarılı olmuş, Hazar birlikleri güneyden yetişen destek birlikleri karşısında da mağlup olmuşlardır.³⁶⁸

Çevreden büyük bir ordu toplayan kağan, iki yıl sonra bizzat kendisi Dağıstan sahilinden ilerlemeye başladı. Bunu erkenden haber alan Mesleme bu kez kendisi cephede idi ve Derbent yakınlarında hazırlıklarını yaparak beklemeye başladı. Orada günlerce süren kanlı bir savaş oldu ve neticede Müslümanlar galip geldiler.³⁶⁹

Cerrah'ın Orta Kafkaslardan saldırı siyasetini benimseyen Mesleme, dönüp buradan da saldırdı. Ancak muhtemelen onun geçişinde sıkıntı çıkarmayan Alanlar üzerinden kağana haberler uçtuğu için, Cerrah'ın umduğu baskını gerçekleştiremedi ve güçlü bir Hazar ordusu karşısına çıktı. Bir ay kadar süren savaşta nihayet "yağmur ve çamur" Hazar atlılarının hareketini etkilemeye başlayınca, yaya savaşta iyi olan Müs-

³⁶⁷ Taberî, *Tarih -IV-*, s.348-349; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s.95-96, 106, 113; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s.405-408, 415.

³⁶⁸ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s.119; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s.417.

³⁶⁹ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s.123; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s.418.

lumanlar üstün geldiler. Ama bu kez Hazarlar aynını yaptılar ve Arap ordusunun Orta Kafkaslarda olduğunu düşünerek doğudan Derbent'i geçip Azerbaycan'a saldırdılarsa da Mesleme bunun tedbirini aldığı için hazırlıklı olan bölge komutanı Haris bin Amr bu Hazar birliklerini yenmeyi başardı.³⁷⁰

Mesleme 729 senesinde yerini nöbet usulü Cerrah'a bıraktı. Cerrah, Tiflis'te iyi bir hazırlık yaptıktan sonra 730 senesinde seçme bir birlikle Alan Kapısı üzerinden Hazarların Don Nehri üzerindeki Şarkel'in Kalesi'ne (Arap kaynaklarında "el-Beyzâ") saldırdı. Cerrah'ın Hazarlarla ciddi bir çatışmaya girmeden hemen dönmesi bunun da bir deneme olduğunu gösteriyor. Aynı zamanda bu kadar içerdeki bir kentin vurulması Hazarlara bir gözdağıydı.

Fakat o Mesleme gibi tedbirli davranmamış, Azerbaycan'ı boş bırakmıştı. Bütün güçlerini seferber ederek büyük bir ordu toplayan Hazarlar, şad komutasında saldırıp kolayca Arminiye valiliğinin merkezi Erdebil'e kadar indiler. Kentin yardımına koşan Cerrah'ın birlikleri ise hem yorgundu hem de böyle bir orduya karşı duracak büyüklükte değildi. Meydan savaşı birkaç gün sürdü. Savaşın son gününde Cerrah'ın ölümü İslam ordusunun bozulmasına ve dağılmasına yol açtı. Artık dayanamayan Erdebil teslim olduğu gibi, bütün Azerbaycan Hazar istilasına düştü ve öncü Hazar birlikleri Musul önlerine kadar vardılar.³⁷¹

Mesleme bir kez daha valilik görevine atanarak acele bölgeye gitti. Hazar ordusu parçalara ayrılmış, yağma ve talan için etrafa dağılmıştı. Mesleme'den önce bir yardım birliği-

³⁷⁰ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s.129, 132.

³⁷¹ Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.290-291; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s.132, 134; Taberî, *Tarih -IV-*, s.350-352; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s.295; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s.419-420.

le bölgeye ulaşan Said bin Amr el-Hareşî bu durumu fark etti ve fazla mevcudu bulunmayan Hazar merkez ordusuna gizlice yaklaşıp bir gece baskınıyla saldırarak orduyu dağıttı. Bunun üzerine diğer Hazar birlikleri de geri çekildi. Bölgeye ulaşan Mesleme de Hazar ordusunun dağınkılığından istifade ile Derbent'in kuzeyine geçip pek çok kale aldı ve İbn'ül-Esir'e bakılırsa bir çatışmada şadı öldürdü. Ardından Hazarlara yardımcı olan yerli Kafkas halklarını te'dibe başladı. Bu arada toparlanan Hazarlar Mesleme'yi arayıp Dağıstan'da buldular ve Gazele Kalesi'nde kuşatılırsa da yenemediler ve geri çekildiler.³⁷²

732 yılında Mesleme tekrar azledildi ve Mervan bin Muhammed tekrar Arminiye valisi oldu. Hazar'a karşı kökten bir harekete dair kamuoyu oluşmuştu ve Şam yönetimi bunun ardında duracağını gösterdi. Cerrah ve Mesleme stratejisini benimseyen Mervan daha ilk senesinde Orta Kafkaslar üzerinden Hazar'ın kuzeyine ulaşan bir saldırı düzenledi ve anlaşılan Kuban'ı da geçip Don Nehri'ne kadar gitti.³⁷³ Dönüşte Alan kapısı veya diğer adıyla Daryal Geçidi'ndeki durumu güçlendirecek tedbirler aldı ve iyi bir hazırlığa başladı. Onu geciktiren şey 735 senesinde bir Ermeni isyanı çıkması oldu.³⁷⁴

737 yılında hazırlıkları tamamladığında Hazarları aldatmaya yönelik girişimleri de ihmal etmedi. Tiflis'ten hareket ettiğinde seferinin Orta Kafkaslarda Alanlara yönelik olduğu izlenimini uyandırmak istemişti. Bu esnada Hazarlar ülkelere güneyden, Derbent üzerinden giren bir Arap birliğinin

³⁷² İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s.134-136, 145; Taberî, *Tarih -IV-*, s.352-362; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s.295-296; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s.419-424.

³⁷³ Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s.297; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s.425.

³⁷⁴ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s.155, 164-165; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s.428-429.

haberini alarak o tarafa yöneldiler. Yezid bin Üseyd es-Sülemî idaresindeki daha küçük bir ordu Belencer ve Semender'i geçmiş ve sahil boyunca hızla ilerlemişti. Hazarlar savunmalarını Sülemî'ye yönlendirdiğinde Mervan'ın ordusu çoktan batıdan Hazar topraklarına girmişti. Direniş görmeden Şarkel önlerine geldi. Hazırlıksız olan Bulan Kağan'ın tek yapabildiği şey kaçmak olduysa da Mervan onu adım adım izledi. Nihayet Mervan'ın sunduğu şartlarda barışı kabullenmekten başka çare bulamadı. Antlaşmada olmamakla birlikte, kendisine İslam'ı anlatacak bilginler gönderilmesini istedi ve tüm kaynakların desteklemediği bir haber olarak, İslam'ı kabul etti.³⁷⁵

Böylelikle Su-lu Kağan'ın Toharistan'da Esed'e yenildiği yıl, Bulan Kağan da Hazar ülkesinde Mervan'a yenilmişti. Bu iki savaşın doğaları çok farklıdır. Su-lu Kağan taarruzdaydı; Arap idaresindeki Maverâünnehr'i baştan başa geçmişti ve hayli içeride bir yerde Arapları uğraştırıyordu. Bulan Kağan ise hayli içerilere giren, başkentine kadar ulaşan Araplar karşısında kendi ülkesinde gafil avlanmıştı. Bu iki savaşın ortak yönü ise Araplarla Türklerin savaş dönemine, birkaç küçük ve önemsiz çatışma dışında son vermiş olmasıydı.

³⁷⁵ Taberî, *Tarih -IV-*, s.363-364; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s.297; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s.178.

TALAS'LANMAYA GEREK VAR MI?

Buraya kadar anlattığımız herşey aslında Türk dünyasının kenarındaki gelişmelerden ibaret. Aradan geçen bir asırlık zaman diliminde yaşananlar kuşkusuz Türkleri etkiledi ama ortada ezberlerimizdeki gibi bir durum yok. Ne Araplar kalıcı olarak etnik Türk bölgelerine girebildiler ne de Orta Asya'daki Türkler kısa bir Su-lu Kağan dönemi haricinde doğru dürüst güney hudutlarındaki bu gelişmelerle ilgilenme fırsatı bulabildiler. Bu fırsatı buldukları Hazar örneğinde ise Emevî gücünü tüketen, belki de bu yüzden Abbasîlerin yolunu açan bir direniş sergilediler.

Arapların çekilmesi ve Türk devletinin ortadan kalkmasıyla Güney Türkistan yerleşik bölgesi Çin nüfuzuna girmişti ki kendileri en başta bunu arzuluyorlardı. Ama Taşkent hükümdarı imparatora karşı vazifelerini yerine getirmediği için bölgeden sorumlu Çinli General Kao-hsien-chih tarafından idam edilince veya başka bir rivayete göre General Taşkent bölgesinin zenginliklerinden ihtirasa kapılıp elde etmek isteyip yine aynı şeyi yapınca³⁷⁶ oğlu hem çeşitli Türk topluluklarına hem de eski düşman Araplara döndü ve yardım istedi. Ebu Müslim tarafından Maverâünnehr'de hâkimiyeti yeniden sağlamakla görevlendirilen Ziyad bin Salih emrindeki birliklerle doğuya doğru gitti.

³⁷⁶ En-Lin, "Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme", s.414-415.

Eğer Çin kaynaklarının abartısı değilse, Maverâünnehr kentleri Araplarla birleşerek o zaman Çin yönetiminde bulunan Doğu Türkistan bölgesini işgale karar vermişlerdi.³⁷⁷ Arapların kendilerine isyan etmiş bu kentleri bastırmaya çalıştığı günlerde birden her şeyin unutulması ortak ve büyük bir hedef belirlenmesi kaynakların zorlaması gibi gözüküyor. Ama ortaya böyle bir hedef koymasalar bile kesin olarak söyleyebileceğimiz şey, Çinlilerin bu girişiminin Orta Asya kent devletlerine o günlerde olup bitenleri unutturduğu ve isyan ettikleri Araplarla bu kez ittifak ettikleridir. Dolayısıyla aslında Çin'in girişiminin Arapların isyanları bedava bastırmasına yaradığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Sonuçta Soğd ve kuşkusuz Türk nüfusla desteklenmiş İslam ordusu Talas yakınlarında Çin ordularının komutanı olan Kao-hsien-chih ile karşılaştı ve beş gün süren bir savaştan sonra ağır bir yenilgiye uğrattı (751).³⁷⁸

Çin kaynaklarına göre, “barbarlar” ve Çinlilerden oluşan 30.000 kişilik (En-Lin bu sayının 70.000’den az olamayacağı görüşündedir)³⁷⁹ ordunun yenilgisinin sebebi “barbarların” isyan etmesi ve Çin birliklerini arkadan vurarak iki ateş arasında bırakmasıdır.³⁸⁰ Bu savaştan bahseden İslam kaynaklarında düşman 100.000 kişi gösterilir ve harpte yarısı öldürü-

³⁷⁷ En-Lin, “Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme”, s.416-417.

³⁷⁸ İbn’ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.365; En-Lin, “Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme”, s.416; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.211-212; Özaydın, “Türklerin İslamiyeti Kabulü”, s.247; Gibb, *Orta Asya’da Arap Fetihleri*, s.113-114; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s.310-311.

³⁷⁹ En-Lin, “Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme”, s.418-419.

³⁸⁰ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.194-195; En-Lin, “Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme”, s.417; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.35.

lup 20.000'i esir alinir. B6yle bir haberi kaşırmaması gereken Belazurî, Ya'kubî ve Taberî'de ise tek kelime geãmez.³⁸¹

Çinlilerin, kuşkusuz Talas Savaşı'yla kısıtlı olmayan Batı Türkistan ilerleyişlerinin kesilmesi dışında, bu savaşın 6nemli bir sonucu, esir alınıp Semerkant'a getirilen 20.000 Çinli arasındaki kâğıt ustalarının burada kâğıt üretimini başlatması ve kâğıdın kademeli olarak Batı'ya kadar yayılması suretiye d6nyanın entelekt6el çehresinin değişmesi olarak g6z6k6yor.³⁸² Başka da bir şey yok.

Muhtemelen Barthold'un 120 yıl 6nce yaptığı tespitlerin tesiriyle, 20. yy. tarihçiliğinde Talas Savaşı'na b6y6k 6nem verildi ve bunun neredeyse istisnası bulunmuyor.³⁸³ Bunun siyasi sonuãlarının abartıldığını d6ř6n6yoruz. Çin'in Batı Uç Valiliği'nin bir ordusunun Araplar karşısında yenilmesinin 6lkede deprem etkisi yarattığını d6ř6nmek Çin tarihini bilmemektir, zira imparator y6netimindeki merkez orduları y6zyıllarca T6rklere defalarca yenilmişlerdir ama Çin b6yle kargaşaya d6şmemiştir. Çin'deki kargaşayı kendi iã dinamikleriyle aãıklamak gerekir. 6nerilen bir diğer sonuã olarak, Araplar bu savaşla birlikte Orta Asya'da 6st6nl6k kur-

³⁸¹ Yıldız, *İşlâmiyet ve T6rkler*, s.34.

³⁸² En-Lin, "Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme", s.419; Yıldız, *İşlâmiyet ve T6rkler*, s.38-39; 6zaydın, "T6rklerin İşlamiyeti Kabul6", s.247; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s.373-374. Esin, "T6rklerin İşlâm'a Girişi İlk Devir: VIII-X. Y6zyıllar", s.155-156, Semerkant'a kâğıt üretimini getirenlerin Uygurlar olabileceğini d6ř6n6r.

³⁸³ En b6y6k abartıları H. D. Yıldız'da buluruz: *İşlâmiyet ve T6rkler*, s.37-38. Yazıcı, *İlk T6rk-İşlâm Devletleri Tarihi*, s.37-40, onu aynen kopyalayıp, izahları aãar. Çok yeni bir çalışma olarak Kutlu'nun kitabında da *T6rkler ve İşlam Tasavvuru*, s.59, Talas Savaşı 6ok 6nemli ve d6n6m noktası kabul edilir. Keleş ise, "Talas Savaşı'nın T6rklerin İşlamiyet'i Kabul Etmelerindeki Yeri ve 6nemi", s.83-96, tarihi tahlil etmeksizin bu savaşın ardından T6rklerin kitleler hâlinde İşlam'a girdiklerini iddia etmektedir.

muyorlar, zira belirttiğimiz gibi artık yeni bir döneme girilmiştir ve ilerlemeci tutum neredeyse tamamen terk edilmiştir. Değil üstünlük kurmak, yukarıda geçtiği gibi, Maverâ-ünnehr'e hâkim olmak konusunda zorlanmışlardır.

Esas sonuç ise Türklerle ilgili olarak önerileni: Bu savaşta Karlukların Arapları desteklemesiyle aradaki buzlar eriyor ve Türkler ile Araplar yakınlaşmaya başlıyor. Böyle bir gelişme yakınlaşma sürecini başlatacaksa, daha önce benzer çok vakalar görülmüştür. Tarhan Nizek'in ittifakı, Sul Tekin'in Müslüman oluşu, Buharalı Tuğşade'nin Araplarla iş birliği vs. Sıkıntı Orta Çağ'ın başlarındaki bir toplumsal yapıyı 20. yy. şartlarında düşünmekten kaynaklanıyor gözükmekte. Karluklar kendilerinden mesul bir boydur ve yaptıkları o döneme göre sadece kendilerini bağlar. Üstelik başlangıçta Çin ordusuna yardımcı olmuş, asker vermişlerdir.

Öte yandan, bugünden bakınca işler oturduktan sonra ancak fark ettiğimiz Emevî-Abbâsî siyaset farkının o günlerde bozkırdaki Türkler tarafından hemencecik fark edilmesini bekleyemeyiz. Yüzyılda oluşan Arap imgesinin henüz icraat yokken 751'den sonra bir anda değişmesi söz konusu olamaz. Kaldı ki çetin bir iç savaş ile iktidara gelen Abbasîler dış dünya ile savaş hâlini bir anda terk etmemişler, sadece kademeli şekilde barışa geçmişlerdir.³⁸⁴ Hatta 830'larda Horasan valisi Abdullah bin Tahir oğlu Tahir bin Abdullah'ı Oğuzlar üzerine sefere gönderiyor ve Tahir "kendisinden önce kimsenin ulaşamadığı yerleri" fethediyor.³⁸⁵ Yani arada çatışmalar sürüyordu. Değişen şey iktidardı, milliyet ve din

³⁸⁴ Halife Mansur (754-775) oğlu Mehdî'ye vasiyetinde "Gücün yettiği kadar ordu için asker ve harp levazımatı hazırlamaya çalış." diyordu (İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi VI*, s.25). Nitekim Bizans ile âdetten olan "yaz gazveleri" hiç aksamadan yürüyordu, öte yandan Deylem bölgesinin isyanları da asla kesintiye uğramamıştır.

³⁸⁵ Belâzuri, *Fütûh 'ul-Buldân*, s.628.

değil. Aynı Araplar yerlerinde duruyordu. Hatta Araplarla kısıtlı temaslarında sadece valilerle muhatap Türk önderlerin herhangi bir halife değişikliğini gündeme almalarını bile düşünemezken, hanedan değişikliğinin haberini nasıl aldıklarını ve ne derece önem verdiklerini göreceli olarak hesaplamalıyız ve günümüz bakışını oraya taşıyarak abartmamalıyız.

Karlukların Müslüman olmasının da diğer Türk boylarını etkilemesini bekleyemeyiz. Bütün Türkler yeknesak bir yapıya sahip değildi. Uruk ve boy düzeninde yaşıyorlardı. Vaka, bugün de durum böyledir. Bazıları İslam'ı duymuş, tanımış iken, bazılarının gerçek manada haberi bile yoktu.³⁸⁶ Bu başka yerlerde de böyleydi. Örneğin, girişte bahsettiğimiz Frankların 6. yy. başında Hristiyan oluşu aynı soydan olan, üstelik Frank İmparatorluğu'na bağlı bulunan Saksonları etkilememiş, onların tanassuru yüzyıllar sonra gerçekleşmiştir.

Bizim olayımızdaki şaşırtıcı gerçek ise Karlukların Talas Savaşı'ndan sonra Müslüman olmayışlarıdır. Üstelik kısa bir süre sonra Horasan'da çıkan ve Maverâünnehr'e yayılan Mukanna İsyanı Abbasîleri meşgul ettiğinde, Karluklar fırsattan istifade Semerkant'ı yağmalamak istemişler ve Halife Mehdî'nin yeni atadığı Horasan valisi Muaz bin Müslim ile çatışmışlardır.³⁸⁷ İslamlaşma için tam iki yüzyıl bekleyecekler ve Karahanlı dairesindeki ana akıma uyarak Müslüman olacaklardır. Karluklar bile Talas'tan sonra Müslüman olmadırsa bunu genelleyip bütün Türklere teşmil etmek, tarihteki gerçeklerle hiçbir şekilde bağdaşmamaktadır. Kaderin çok garip bir cilvesidir, Karluklar bundan iki buçuk asır sonra Talas için Müslümanlarla iki defa savaşıacaklardır.

³⁸⁶ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, s.55.

³⁸⁷ Taberî, *Tarih-i Taberî IV*, s.416-418.

Talas Savaşı'nın bir Arap-Çin karşılaşması olarak Çin'deki bakışa da tesir etmediğini düşünüyoruz. Mesûdî'nin verdiği bilgiye itibar edersek, Çin'in ileri hamlelerini durduran, hatta varlığını tehlikeye atan gerçek hadise olan 756 yılındaki An-lu-shan İsyanı'nda, öldürülen milyonlarca Çinlinin dışında, sadece Lo-yang kentinde öldürülen Müslüman, Hristiyan, Musevî ve Mecûsîlerin (ki bundan Soğdları anlamalıyız) sayısı 200.000 idi.³⁸⁸ Bu ünlü coğrafyacı ve tarihçi dayanacağını şöyle açıklar: “Bu verdiğimiz rakam sadece sayılabilen cesetlere aittir. Çünkü Çin hükümdarları ülkedeki tebasını ve onlara komşu olan halkları sayar, sicile geçirir, kayda alırlardı; kâtipler de bulundukları bölgedeki halkı saymakla yükümlüydüler.” Çin'i hayranlıkla anlatan, bir Arap-Çin savaşından bahsetmeyen müdekkik tarihçi Mesûdî, Talas'tan sonraki dönemde Çin'deki Müslümanların bir sıkıntıya uğradıklarına dair de bir şey söylemiyor.

En-Lin'in önerdiği, savaşı Çinliler kazansa idi Türkler Müslümanlığı değil, Budacılığı “kabul etmek mecburiyetinde kalacaklardı”³⁸⁹ görüşü de âfâkî bir tespit olarak duruyor. Belirttiğimiz şekilde, birkaç yıl sonra kendi içinde ölüm kalem mücadelesine girecek olan Çin'in böyle ufak bir çatışmadan kazancını evrensel bir çehre değişikliğine bağlamak tarihîliği bulunmayan bir yorumdur.

³⁸⁸ Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*, s.47. Annesi Türk, babası Soğd asıllı olan An-lu-shan adlı tüccarın çıkarttığı isyanın Çin tarihinde eşi benzeri bulunmaz. Ayrıntılar için bkz. Dokur, “Çin'in Kalbinde İsyan”, s.205-215.

³⁸⁹ En-Lin, “Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme”, s.419.

TÜRKLER NE UMDULAR, NE BULDULAR?

Sonuçta 80 yıllık savaşlar dönemi kapandığında Türkler Müslüman olmamıştı.³⁹⁰ Ne kılıç zoruyla ne de gönüllü olarak İslam'ı kabul etmediler. Hatta bu dönem bittiğinde doğudaki Fars, Soğd ve Afgan nüfusun İslamlaşması bile kitle-sel nitelik kazanmamıştı. Yukarıda Cürcan'ı Araplara teslim ettikten sonra samimi bir şekilde Müslüman olan ve Emevîleri insanları İslam'dan soğutmakla suçlayan Sul Tekin'i alıntılamıştık. Olup biteni kenardan izleyen Türklerin izlenimlerini tahmin etmeye çalışalım.

Öncelikle, Arapların sunacağı bir tevhit inancının Türkler açısından şaşırtıcı ve yeni bir ciheti yoktu çünkü kendileri zaten “kadir-i külli şey” olan bir tek Tanrı'ya inanıyorlardı. Doğudaki eski Türklerin en özgün metinleri olan Orhon Yazıtları'nda tek olan, her şeye gücü yeten ve denetleyen bir Tanrı inancı bariz görülür. O kadar ki başka yerlerdeki “ben yaptım” diye böbürlenene hüküm sahiplerine karşılık, Türk kağanları “Tanrı öyle istediği için öyle oldu” anlayışını yansıtırlar her satırlarında. Örneğin *Tengri yarlıkadukın*

³⁹⁰ Yazıcı Türklerin Abbasîlerle doğrudan son savaşı veya belki de tek savaş 822'de Usruşâna'nın Müslümanlarca alınması olmuştur der (*İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, s.41). Ancak Belâzuri'nin bahsettiği (*Fütûh'ul-Buldân*, s.628) Tahir bin Abdullah'ın Oğuz seferini de eklemek gerekir.

üçün, özü kutu bar için (“Tanrı öyle hükmettiği ve de kut bulunduğ u için”) tahta çıkarlar ve başarılı olurlar.³⁹¹

Bunu teyit eden bilgi, Göktürkler “gökyüzünü ve yeryüzünü yaratan tek bir Tanrı’ya inanır ve taparlardı” diyen Theophylaktos Simokattes’ten gelir.³⁹² En etkileyici ve tartışılmaz tarif, Orta Avrasya’daki “kâfir” Türklerin, Oğuzların inançlarını eleştirirken gerçeği de açıklayan İbn Fazlan’dan gelir: “İçlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği bir şey görürse başını semaya kaldırıp ‘bir Tengri’ der. Bu, Türkçe’de ‘bir Allah’ demektir. Zira Türkçe’de *bir* ‘vahid’ ve *Tengri* ise ‘Allah’ demektir.”³⁹³ Kalankatlı Moses ise batıdaki Türklerin, Kafkaslarda yaşayan Hun kalıntılarından inançlarını anlatırken, *T’angri Han* dedikleri tek bir ilaha taptıklarını söyler.³⁹⁴ Aşağıda tekrar geçeceği üzere, 12. yy.ın Süryani tarihçisi Mikail de çok açık ifadelerle eski Türklerin Müslümanlar gibi tek bir Tanrı’ya inandıklarını söyler.³⁹⁵ Bunların dışında bir düzine kadar Çin, Arap, Fars, Bizans vd. kaynaklarda da Türklerin Tanrı inancına dair atıflar vardır.

Üstelik Türklerdeki Tanrı inancının teklikten sonraki en önemli özelliği sevgi ve iyiliğe dayanmasıdır. Bugün *iye* “koruyucu ruh” olarak bildiğimiz kelime Türklerin Müslüman olduğu dönemde Tanrı’nın isimlerinden biriydi.³⁹⁶ Marcarcada da aynı kökten *egy* kelimesi “Tanrı” anlamındadır. Kaşgarlı Mahmud bu kelime için “efendi, sahip. Tanrı’ya da İdi denir” açıklamasını düşer. Kendisi erken İslam dönemi-

³⁹¹ Ergin, *Orhun Abideleri*, s.66; Tekin, *Orhon Yazutları*, s.22. Kut anlayışı konusunda bkz. Karatay, “Kut: Evrensel Dilde Tanrı ve İyilik”

³⁹² Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s.157.

³⁹³ İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s.31.

³⁹⁴ Kalankatlı Moses, *Albanlar Tarihi*, s.238.

³⁹⁵ Michel le Syrien, *Chronique de Michel le Syrien*, s.156-157.

³⁹⁶ Eski Türk telakkisindeki Tanrı’nın vasıflarıyla ilgili bkz. Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s.30-31; Karatay, “Türk ve Tanrı: Dilin Söyledikleri”, s.621-630; Erdem, “Geleneksel Türk Dini ve İslam”, s.81-85.

nin ürünü olsa da verdiği örnek kuşkusuz Türk dilinin yerleşmiş bir söyleyişini yansıtır ve Tanrı'ya bakışı da anlatır: *Kut kuwiğ berse idim kulinga, künde ışı yükseben yokar agar* “Tanrım bir kuluna kutluluk ve ululuk verirse, her gün onun işi yükselir” *İdimi ögermen* “Tanrı'mı överim.”³⁹⁷ Bu tamam. Ama dilimizdeki *iyi* kelimesinin de (eski biçimi *edgü*) aynı kökten geldiğini biliyor muyduk? Örneğin İngilizcede *good* “iyi” ve *God* “Tanrı” örneğinin gösterdiği üzere, insanlar genel olarak sevgi ve iyilik kökenli bir Tanrı inancına sahiptir.

Ayrıca eski Türklerde Tanrı, zaman ve mekândan münezzehtir. Bugün belki masumca kullandığımız Göktanrı tabirinin gökteki Tanrı'ya işaret ettiğini, hatta bizzat *tengri* kelimesinin gökyüzü anlamının bulunduğunu söylemek bizim iddiamıza karşı bir sav olamaz çünkü *Üze kök tengri asra yağız yir kılındukta* “Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında”³⁹⁸ ifadesinin gösterdiği üzere, gök zaten Tanrı tarafından yaratılmıştır; mahlûktur. *Öd Tengri yaşar; kişi oğlu kop ölgeli törümiş* “Zamanı Tanrı yaşar; kişioğlu hep ölümlü türemiş”³⁹⁹ ifadesi de zaman kavramının mahlûkatı bağladığı, Tanrı'nın bunun dışında olduğu telakkisine işaret eder.

Hint mitolojisinden aldığımız çarka oturarak, arabesk çağında “kahpe felek” hâline getirdiğimiz kötü talihin döngüsel yapıdaki kaynağına eski Türkler *ödlek* derdi. Bu kelime *öd* “zaman” kökenlidir: *Alper Toņa öldi mü, ödlek öçin aldı mu?*⁴⁰⁰ Sonraki çağlarda İran kökenli inanışların etkisiyle kötülük tanrısı hâline gelen Erlik, eski Türklerde ölüm meleği,

³⁹⁷ Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügât-it-Türk Tercümesi-I*, s.87, 320; -II-, s.243.

³⁹⁸ Aydın, *Orhon Yazıtları*, s.44, 78.

³⁹⁹ Aydın, *Orhon Yazıtları*, s.63.

⁴⁰⁰ Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügât-it-Türk Tercümesi-I*, s.41.

yani Azrail idi.⁴⁰¹ Eski Türklerin iyilik ve kötülüğün kaynağı ve ilahi iktidarın sınırsızlığı konusundaki algısını en iyi Deli Dumrul'da buluruz. Bu saf kabadayı Tanrı'nın yiğit kulları öldürdüğü gibi bir şeyi aklına getiremez bile, Azrail'in bu "kötü" işi O'nun rağmına yaptığını düşünür ve Azrail'i yakalayıp öldürmek için Tanrı'ya yalvarır.⁴⁰²

Eski Türk inancını İslam'a benzetmeye çalışma gibi bir çabamız yok; buna gerek de yok⁴⁰³ çünkü inançların benzeşmesinin kabulü hızlandıracığı önermesinin sosyolojik bir gerçekliğinin olmadığına inanıyoruz. İnsan kendisinde var olanı değil, olmayanı almaya meyillidir. Bizim örneğimizde hem eski savlardaki bu benzeşme ivmesi gerçekleşmemiş ve İslam, bu dönemde Türkler arasında yayılmamıştır hem de Türkler veya başka topluluklar eski inançlarına hiç benze-meyen, hatta hayat tarzlarına çok aykırı gelen inançları da benimsemişlerdir. Buna aşağıda tekrar değineceğiz.

Eski Türklerin dinî inançlarını evrensel bir "Şamanizm" çatısı altında görmeye her zaman itiraz ettik. Şamanizmin millî bir şekli olarak görmekte de hatalar bulunacaktır. "Millî bir din mi idi?" sorusu buna bağlı olarak cevaplanmalıdır. Mensching konuya "kabileye bağlı millî dinle, millete bağlı uygarlaşmış din iki özel din tipi hâlinde millî din içinde birleşmiştir" diye bir tanım getirir⁴⁰⁴ lakin onun örneğindeki kabile toplumu (German dünyası ağırlıklı düşünür ve eski Türk toplumu hemen hiç bilmez) kalıp hâlinde Türklere

⁴⁰¹ Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi -I-*, s.324-325.

⁴⁰² Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s.113.

⁴⁰³ Tek Tanrı inancını illa da İslam özelindeki bir tevhit inancı ile telif etmek veya Hanif dini olarak nitelemek sıkıntılıdır: Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s.33. Ancak eski Türk dini başka herhangi eski bir inançla kıyaslanamayacak kadar nebevî dinlerle benzerlik göstermektedir. Bu konuda bkz. Kalafat, *Türklüğün Dini Geçmişi*, özl. "Türk Ata" bahisleri, s.85-88, 131-168.

⁴⁰⁴ Mensching, *Din Sosyolojisi*, s.32.

uygulamak mümkün gözükmüyor zira Türklerin başlıca yaşam alanı olan bölgede (Avrasya bozkırı ve Güney Sibirya orman-bozkır kuşağı) dil ve kültür yaklaşık homojen yapıdadır. Başka toplumlardaki kabilelerin karşılığı Türklerde değişken içerikli boylar olarak karşımıza çıkar ve etnik değil, siyasi içeriklidir. Bir boy bölünüp iki boy olur, iki boy birleşip tek boy olur. Bunlar Türk bölgesinin olağan ve süregelen etnik gelişmeleridir. Bu yüzden, başlangıcı hangi aşamaya ait olursa olsun, eski Türk dinini kabile safhasına takılmadan doğrudan millî din hâline gelmiş bir yapı olarak düşünebiliriz.

İkincisi, Araplar bir örnek ahlak ile inançlarını sunabilirlerdi ama buradaki sıkıntı Türklerde zaten yüksek bir ahlakın bulunması, buna karşılık Maverâünnehr'i işgal eden Arapların hayran olacak bir fazilet sergilememelidir. Halka yapılan zulüm ve gasplar, her seferinde ihlal edilen antlaşmalar kuşkusuz Türklerin ve diğer Orta Asyalıların gözünde “ahlaksız” bir Arap imgesi oluşturmuştu.⁴⁰⁵ O dönemde Türk'ün ahlak dünyasını en iyi bir Arap yazar anlatıyor: “Türkler yaltaklanma, yaldızlı sözler, kovuculuk, yapmacık, yerme, riya, dostlarına karşı kibir, arkadaşlarına karşı fenalık, bid'at nedir bilmezler. Çeşitli fikirler onları bozmamıştır. Hîle-i şer'iyye ile başkalarının malını helal saymazlar. Onların tek ayıbı ve başkalarını kendilerinden soğutan husus vatanlarını çok sevmeleri...”⁴⁰⁶

Hiçbir kimse veya topluluk kendini ahlaksız olarak tanımlamayacaktır. Bu konuda öz tanım öznel tanımdır. Ama hariçi kaynakların “barbarlıklarını” anlata anlata bitiremediği Türklerin söz geldiğinde tek bir ağızdan ahlaklarından bahsetmesi dikkat çekiyor. Bu konuda önemli çalışmalar yapıl-

⁴⁰⁵ Kurt, “Maverâünnehr'e İslam'ın Girişi”, s.281.

⁴⁰⁶ Cāhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, s.77.

mıştır. Her ikisi de aslında eksikliğin ifadesi olan ahlak (namus) beyinde mi, apış arasında mı olur sorusunu hiç nazara almaksızın, iki yabancı kaynaktan alıntıyla beyin namusunu örneklendireceğiz. 576 senesinde Bizans imparatoru namına (Batı) Göktürklerle elçi olarak giden Valentinus, isminde “Türk Şad” ibaresi görülen Göktürk yöneticisi Turksanthos tarafından hayli azarlanır: “On dil kullanan ve tüm bu dillerde yalan söyleyen siz Romalılar değil misiniz?.. Yalan, bir Türk’e hiç yakışmaz ve ondan uzaktır.”⁴⁰⁷ Aynı şeyleri Türgiş Kağanı Su-lu da Arap valisine söyler: “Biz işlerimizde hile yapmayan bir milletiz. Hileyi sadece harpte mübah sayarız.”⁴⁰⁸

Diğer konuya gelince, 921 senesindeki seyahatinde Türklerin arasından geçen ve gözlemleyen İbn Fazlan Oğuzlar için “Zina diye bir şey bilmezler. Böyle bir suç işleyen birini ortaya çıkarırlarsa onu iki parçaya bölerler.”⁴⁰⁹ Bulgarlar için ise “Herhangi bir şekilde zina etmezler. Zina onlara göre en büyük suçlardandır. İçlerinden biri zina ederse, kim olursa olsun, dört kazık çakıp zina edenin el ve ayaklarını bunlara bağlarlar. Sonra onu boynundan uyluklarına kadar balta ile yararak iki parçaya ayırırlar. Kadına da aynı cezayı tatbik ederler.”⁴¹⁰ demektedir. Şimdi bu topluluğa ahlak önermek için daha ahlaklı olmak gerekir ama Said bin Osman’dan itibaren antlaşmaları defalarca çiğneyen ve sözünde durmayan vali ve komutanların bilinçli İslam dâilerine söyleyecek fazla söz bırakmadığı anlaşıyor.

Üçüncüsü, Müslümanlara has olmayıp, Hristiyan ve Yahudilerin eski eserlerinde de çok görüldüğü üzere, vukuundan asırlar sonra yazıya geçirilen hikâyelerde okuduğumuz

⁴⁰⁷ Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s.79-80.

⁴⁰⁸ Cāhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, s.87.

⁴⁰⁹ İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s.31.

⁴¹⁰ İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s.57.

dasitanî din değıştirtme örneklerinde erenlerin kerametleriyle “kâfir” muhataplarını etkilemesi gibi bir şeyin de Türkler nezdinde hayranlık uyandıracak bir yol olduğunu düşünemeyiz. Türklerin kendi din adamları olan kamlar zaten derunî kimselerdi; onlar sürekli “keramet” gösteriyorlardı⁴¹¹ ve hatta yada taşı ile yağmur yağdırılması örneğinde olduğu gibi, yaptıklarıyla Arapları etkiliyor veya dehşete düşürüyorlardı.

Müslümanları çok şaşırtan yada taşıyla ilgili çeşitli atıflar vardır ama en toparlayıcı olanı kıymetli taşlardan bahsettiği eserinde Bîrûnî yapar: “*Ebû Bekr el-Râzî, Kitâb’ül-Havâss adlı eserinde şöyle der: Türkistan’da Karluklarla Peçeneklerin ülkeleri arasında bir yokuş vardır. Bu yokuşa ordu veya bir sürü uğrarsa, taşlar sürtünüp de karanlık sis basmasın veya bardaktan boşanırcasına yağmur yağmasın diye hayvanların tırnaklarına yün bağlanır ve yürümeleri hafifletilir. Türkler yağmur istedikleri zaman bu taşla yağmur yağdırırlar. Belli bir adam su getirip ağzına bu muntikanın taşlarından bir taş alır. Ellerini hareket ettirir. Hemen yağmur gelir. Bu hikâyeye sadece Zekeriya el-Râzî’den (Ebû Bekr) nakledilmedi. Bu konu insanlar arasında ihtilaf olmayan yaygın şeylerdendir.*”⁴¹² Birûnî’deki bu bilgiyi kısaltarak teyit eden Belhî ayrıca “(Kırgızlar) arasında kar, dolu yağdıran, rüzgâr estiren kişiler olduğu söylenir.” demektedir.⁴¹³ Mervezî’den nakil yapan Hamevî Müslümanların bu konuda kendi arala-

⁴¹¹ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi -I-*, s.151. Osman Turan bunu İslam’la kaynaşmada olumlu bir öge olarak yorumlar. Şamanlık, biz buna kamlık diyelim, “esrime tekniğine ve ezoterik bilgilere dayanan dinsel-sihirsel bir olgudur, uygulama şeklidir.” (Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, s.115, 117). Eliade de daha genel şamanlık tanımında esrimeyi merkeze koyar: *Şamanizm*, s.22; *Dinsel İnanışlar ve Düşünceler Tarihi III*, s.20.

⁴¹² Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.199. Birûnî aynı bilgiyi diğer bir kitabında da tekrarlar: *Maziden Kalanlar*, s.244

⁴¹³ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.193.

rındaki tartışmaları sunduktan sonra, aşağıda değineceğimiz, Karluk ülkesine sefer yapan Samanî Hükümdarı İsmail'in yaşadığı bir tecrübeyi dehşetle anlatır.⁴¹⁴

Dördüncüsü, İslam'ın siyasi bir çözüm sunarak örnek bir toplum düzeni oluşturmamasının diğer insanları etkilemesi ve celbetmesi beklenir. Ancak ilk asır boyunca Orta Asyalıların gözlemledikleri şey, Müslümanların kendi içinde siyasi bir düzen ve asayiş oluşturmamış olmalarıydı. Valiler ve komutanlar sürekli birbiriyle ve Şam ile cebelleşiyor, isyan ediyor, birbiri aleyhine dolap çeviriyorlardı. Temimliler ve Ezdliler başı çekmek üzere, Horasan'a yerleştirilen Araplar sürekli isyan hâlindeydi.⁴¹⁵ Diyebiliriz ki Emevîlerin Horasan vilayetinin nüfuz sahası içindeki Araplar arası cidalin toplamı Türkler ve bölgenin yerlileriyle mücadeleden çok daha fazladır ve buradaki Arapların akıttığı Arap kanı belki diğerlerinin akıttığından kat kat fazladır. Böyle bir keşmekeşe şahit olan kimselerin buna sebep olanların dinlerine ilgi duyması beklenemezdi herhâlde, nitekim sonuç da öyle olmuştu.

İslam'ın sunduğu eşitlik ilkesinin ilk zuhurundaki Arap toplumunda olduğu gibi, başka örneklerde de ezilen sınıflara cazip geldiği ve insanların cebbar yöneticiler veya üst katmana tepki olarak bu dini benimsediği fikirlerinin tarihîliği muhakkaktır.⁴¹⁶ Ancak bunun bozkırdaki Türk toplumunda

⁴¹⁴ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.136-137.

⁴¹⁵ Bazı örnekler için bkz. İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.148, 192-193, 342. Arapların bu kabile çekişmesi tabii ki merkez arazide en üst düzey anarşinin kaynağı olduğu gibi, Mağrib'de, İspanya'da, hatta Sicilya'da bile birbirleriyle savaşır duruyorlardı (Vaglieri, "Raşit Halifeler ve Emevi Halifeleri", s.96, 107).

⁴¹⁶ Fakat erken dönem Horasan ve Maverâünnehr'in İranî topluluklarında bu işlemişe benzemiyor zira Müslüman oldukları takdirde Emevî yöneticilerden bir ayrıcalık edinemeyen alt tabaka, bir taraftan da kendileri üzerindeki hâkimiyeti kaybetmekten korkan henüz Müslüman olmamış yerli

yansımalarını bulmak zor gözüküyor çünkü sömürüye fikrî ve dinî olarak cevap verecek bir alt sınıftan bahsedemiyoruz. Kara budun evet daha fakirdir ancak karalığı yönetim aygıtının dışında olmasından gelir. Bu yüzden eğer ezilenler başka yerlerde İslam’a sarıldı iseler, eski Türk toplumunda bir ezilenler sınıfının bulunmayışı da bu yöndeki bir saikle Türklerin arasında İslam’ın yayılışını geciktirmişe benziyor.⁴¹⁷

yöneticilerin hışmına uğruyordu (Esin, “Türklerin İslâm’a Girişi İlk Devir: VIII-X. Yüzyıllar”, s.148).

⁴¹⁷ Bozkır toplumunu tam eşitlikçi olarak nitelemek elbette temelsiz bir düşüncedir. Mülkiyet eşitsizliği ve bundan doğan toplumsal farklılaşmalar burada da vakidir ancak buradaki dinamikler yerleşik dünyadan farklı işler ve “iyi günde kötü günde” kader birliği daha bir göze çarpar. Kölelerin bile köle olarak kalmasının zor olduğu bir toplumla karşı karşıyayız. Ayrıntılı bir inceleme için bkz. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya* s.262-276.

TÜRKLERİN DİN DÜŞKÜNLÜĞÜ

Resmi biraz daha büyüttüğümüzde, belirttiğimiz gibi 10. yy.da Türklerin kitlesel İslamlaşmaya başlamalarını görüyoruz. Ne oldu, ne değişti sorusu gündeme gelecektir. Kanaatimizce sorulması ve sorgulanması gereken şey Türklerin İslam'ı kabulünün değil, neden geç kabul ettiklerinin sebepleri olmalıdır. Yoksa temsilcilerin veya davetçilerin iyi veya kötü olması fark etmez, yanı başlarına gelmiş bu dini muhakkak alacaklar, eninde sonunda Müslüman olacaklardı ve bu açıkça tarihsel bir kaderdi.

“Türklerin millî bünyesine, ruh ve karakterine uyan İslam”⁴¹⁸ tespitine itiraz etmesek bile, bunun İslamlaşmayı ivmelendirmesi gibi bir durum, dolayısıyla açıklayıcılık görmediğimiz ortada. Çünkü Türkler bünyelerine uymayan, hiçbir şekilde uymayan dinlere de geçmişlerdir. Türkler için “sıradan” olan şey herhangi bir dine geçmektir. İslamlaşmanın bu bapta olağan dışı bir tarihselliği bulunmaz, sadece sonuçları diğerlerinden çok farklı olduğu için şu anda böyle bir çalışmada konuyu tartışıyoruz.

Hızlı bir tarama yaparsak, Göktürk Devleti'ni kuran Bumin Kağan'ın küçük oğlu Taspar Kağan (572-581), Çin'de inançları yasaklanan Budacı rahipleri kendi ülkesinde

⁴¹⁸ Özaydın, “Türklerin İslamiyeti Kabulü”, s.253; Demirci “Müslüman Türklerde Tasavvuf”, s.489.

konduruyor ve himaye ediyor.⁴¹⁹ Bunu Budacılığa geçiş olarak görmek zor olabilir ama niyet temelinde görmemek daha zordur. Devletin daha birinci kuşağında böyle bir meyil göze çarpıyor. Bilge Kağan'ın iyi bilinen, Tonyukuk'un muhalefetiyle vazgeçtiği şehir ve tapınaklar kurma hülyasında da bunu görebiliriz.⁴²⁰ Aynı şekilde, aynen Taspar gibi, bu kez Uygurların üçüncü kağanı olan Böğü (758-779), 762 senesindeki "resmî" Çin ziyareti esnasında tanıştığı Manihey rahiplerini ülkesine davet ediyor ve dinlerini benimsiyor.⁴²¹ Devlet kurulduktan sadece 15 yıl sonra bu gerçekleşiyor. 840 senesinde Ötüken havzasındaki devletlerini kaybedip Doğu Türkistan'a göç eden Uygurlar, zamanı tam belirgin olmakla birlikte, burada da erken bir dönemde Budacılığa geçtiler ve bu din, toplum katında Maniheycilikten fazla kabul gördü.⁴²²

Bu geçişlerde, kaynaklardan bize yansıdığı kadarıyla, fikir münakaşası dışında bir rahatsızlık gözüküyor. Üstelik bu dinler millî yapıya hiçbir şekilde uygun değildir. Çok basit bir örnek: Uygurcaya Sanskritçeden çevrilmiş bir Budacı metinde *asamvara* türü 12 günah sayılır: 1. Koyun öldürücüsü kasap olmak, 2. Tavuk besleyicisi olmak, 3. Domuzcu ol-

⁴¹⁹ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.62.

⁴²⁰ *Eski T'ang Tarihi*, s.53.

⁴²¹ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s.85-88, 166-167; Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.38; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.204-206. Maniheyciliğe geçişi Türk tarihinde çok önemli bir olay olarak gören Barthold, Türklerin "ilk defa ahlaki prensiplere dayalı bir din seçtiklerini" söyler (s.39). Onun ahlak kıstası ise eski Türk inancında adam öldürmenin teşvik edilmesine mukabil, Maniheycilikte yasaklanmasıdır. Fakat kendisinin eski Türk töresinde kasten adam öldürmenin kısasla cezalandırıldığını göz önüne alması gerekirdi.

⁴²² Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s.125; Klimkeit, "Manichaeism and Nestorian Christianity", s.73.

mak, 4. Balıkçı olmak, 5. Avcı ve tuzakçı olmak...⁴²³ Etten başka yiyecek bir şeyi olmayan insanlara bunları öğütleyip bu inancı kabul ettirmek büyük başarı olsa gerektir.

Hristiyanlığa geçişler hep sıkıntılıdır. Bizans kaynaklarına göre “Bosphoros” Hunlarının (Azak’ın doğusunda yaşıyor olmaları) önderi Gordas/Grod 528 yılında İstanbul’a giderek Hristiyan olur ama memleketine döndüğünde öldürülerek yerine kardeşi geçirilir.⁴²⁴ Bugünkü Dağıstan sahilinde, Derbent’in hemen kuzeyinde, dolayısıyla Müslüman arazisinin komşuluğunda, Hazar idaresinde özerk bir yönetim altında yaşayan Hunların ilteber unvanlı önderi, Hazar bahsinde geçtiği gibi, 680’lerde Albanya’dan gelen bir piskoposun telkiniyle vaftiz olur ama gerek kendi halkının gerekse Hazarların tepkisi serttir.⁴²⁵

Tuna Bulgar’ın Hristiyanlığı ise, işaretleri önceden görülmekle birlikte, âdeta şapkadan çıkmıştır. 850’lerde Moravya Devleti (kabaca şimdiki Slovakya ve Macaristan’ı kaplayan bir Slav devleti) Rastislav önderliğinde yükselip güneyindeki Bulgar devletine de tehdit oluşturunca Bulgarlar onların düşmanı Franklar ile ittifak kurdular. Arada kalan Moravyalılar da Hristiyanlık vaadi ile Bulgar’ın kanlısı Bi-

⁴²³ Arat, “Uygurlarda İstilahlara Dair”, s.369. Buna karşılık Barthold, bazı misaller vererek Maniheycilik ve Budacılığın Türklerin savaşçı ruhunu mahvettiği fikrine itiraz eder (Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.42-43). 10. yy. ortasında Türk hükümdarlarının en güçlüsü olarak Doğu Türkistan’daki Kuça Uygurlarının hâkimini gösteren Mesûdî, onu “Yırtıcıların ve atların hükümdarı olarak bilinir çünkü dünyada onun adamlarından daha zorlusu, kan dökmeye aşırı isteklisi yoktur.” diye tarif eder (Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*, s.61). Bundan Maniheycilik ve Budacılığın Uygurların Bozkır hayatı döneminden kalan savaşçı kimliklerini çok etkilemediği algısı ortaya çıkıyor.

⁴²⁴ Theophanes, *The Chronicle*, s.267; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.111.

⁴²⁵ Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.237-239, 244-245.

zans'tan yardım istediler ve ünlü Konstantinos Kiril ve Methodius kardeşler böylece 862'de Moravya'ya gitti. Moravyalılar için Roma'dan alınacak Hristiyanlık, düşman Franklara tâbiyet anlamına geliyordu.

Bulgarlar ise düşmanları Bizans'ın dinine de şiddetli düşmanlık sergiliyorlardı ve özellikle Omurtak Han (814-831) dönemi Hristiyanlaşan Slav tebaanın üzerindeki baskı ile nitelendirilir. Ama Frankların fırsatı kaçırmayıp sunduğu Katolik Hristiyanlığa çıkarları icabı göz kırptılar. O günlerde İstanbul ve Roma arasındaki ilişkiler de iyice gerilmişti ve yeni papa olan I. Nicolas ile İstanbul'daki başpatrik Photius karşılıklı olarak birbirlerini aforoz ettiler. Fakat Bizans ile Moravyalılar arasında kalmışken beklenmedik bir şekilde Bizans kurmacasıyla doğudan Macar saldırısına uğrayan ve Franklardan yardım da alamayan Boris Han (852-889), ülkesinin içlerine ilerleyen Bizans ordusunu durdurabilmek için Doğu Hristiyanlığını kabul etmek zorunda kaldı (864). Buna isyan eden beyler sınıfı ise neredeyse yok edildi.⁴²⁶

Boris'e isyan çok şiddetliydi ve hayatını zor kurtarmıştı. 1000 senesinde Katolik inancını kabul eden Macar kralı Vajk da çok şiddetli bir tepkiyle karşılaşmıştı ancak o sonraki dalgayı temsil ettiği için burada ayrıntıya girmeyeceğiz. Sonuçta gördüğümüz şey, Türklerin Hristiyanlaşmaya sert tepki gösterdikleri, buna mecbur kaldıkları veya çıkarlarının öyle gerektirdiği durumlarda bile toplumun önemli bir kesiminin muhalefet ettiğiidir.

Bunu itikat temelli olarak mı ele almalıyız? Hristiyanlığın Türk millî bünyesine uymaması gibi bir sav geliştirilebilir mi? Kanaatimizce hayır. Siyasi saikler öndeydi ve açıkça inanç yoluyla başka bir güce tabi olmak istemiyorlardı. Üzerlerinde şu veya bu şekilde başka bir egemenliğe idi iti-

⁴²⁶ Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s.98-106.

razları. Öbür türlü, daha devletlerinin ilk kuşağı içinde, hayat tarzlarına hiç uymayan Budacılık ve Maniheycilik gibi dinleri benimsemişlerdi çünkü siyasi gücü bulunmayan uzak Hindistan'dan gelmiş zavallı Budacı rahipler veya merkezleri Semerkant'ı Araplara kaptırmış kopuntudaki Maniheyciler hiçbir şekilde siyasi tehdit oluşturmuyorlardı ve bir üst egemenlik sunmuyorlardı.

Aynısını Hazar örneğinde de gözlemlemek mümkün. Çağdaş Hazar çalışmalarının en başından beri çok ilgi çeken Musevîliğin tercihi konusunu Müslüman Şam/Bağdat veya Ortodoks İstanbul arasındaki bağımsızlık anlamına gelen üçüncü yol olan Musevîlikle açıklamakta bilim dünyasının ittifakı bu gerçeğe parmak basıyor gözükmekte. Daha önce çok ayrıntılı çalıştığımız Hazarların Müslümanlarla ve Hristiyanlarla münasebetleri ve nihayet Musevîlikte karar kılmaları konusunu,⁴²⁷ bu kitabın içeriğinde beklenmesine rağmen uzun olarak anlatamayacağız ama birkaç cümle ile özetlersek: Sasanî Devleti'nin çöküşü Arap ordularını Dağıstan'ın güneyindeki Derbent üzerinden Hazarlarla komşu hâle getiriyor. Coğrafyayı ama illa da Hazar'ın gücünü iyi bilmeden yapılan ilk Arap saldırıları bir başarı getirmiyor ve ardından 95 yıl sürecek bitirici bir savaş dönemi başlıyor. Bu savaşlar da aynen Orta Asya'daki gibi 737 yılında sona eriyor. Son Emevî halifesi olacak olan, o zamanların Azerbaycan ve "Arminiyye" valisi Mervan, Kağan Bulan'ı yenerek barış imzalıyor. Bunun ardından Mervan'ın bıraktığı fakihlerden İslam'ı dinleyen kağan, aynı anda Hristiyan ve Musevî temsilcilere de kulak verdikten sonra, bizce meçhul sebeplerle bu üçüncü dinde karar kılıyor. Bunda da Budacılık ve Maniheycilikte görüldüğü gibi, bir üst egemenlik ön şartıyla

⁴²⁷ Bkz. Karatay, "Hazar'ın Musevîleşme Tarihi", s.59-92; "Hazarlar", s.362-374, 382-385; *Hazarlar*, s.77-136, 189-204.

gelerek siyasi tehdit oluşturmayan “zavallı” Yahudilerin inancını benimsediklerini söyleyemez miyiz?

Bu kapsamda görülmesi gereken diğer bir gerçek ise, Orta Asya’daki Hristiyan Türklere ait yazıt ve buluntuların 9. yy. ortası ile 14. yy. ortası arasındaki zaman dilimine tarihlenmesidir.⁴²⁸ Bu aralık, Türkler arasında İslam’ın en hızlı yayıldığı dönemdir ve nihayetinde İslam, Hristiyan Türkleri de kendine celbedecektir. Bir kısım Türkler âdetâ İslam’dan önce Nestûrîliği denemiş gözükmüyorlar. Burada da arkasında hiçbir siyasi gücün bulunmadığı bir inancın, onu anlatan “zavallı” rahipler eliyle sunularak kabul görmesi örneğine sahip gözükmüyoruz.

Türklerin neden illa da kendi dinlerini terk ettikleri gibi bir soru ise meselenin küresel doğasıyla ilgilidir. Bütün millî dinler evrensel dinler tarafından tamamlanmış veya yerini onlara bırakmıştır.⁴²⁹ Müslüman olmasa idiler, Budacı veya Hristiyan olacaktı ama sonuçta bütün dünyadaki gibi eski millî inançlar üstyapıda ortadan kalkacaktı. Öncelikle eski Türk dininin en azından erken Orta Çağ aşamasında var olup olmadığını bilmiyoruz. Bu yüzden, belki eski Türk inançları demek daha yerinde olur.⁴³⁰ Metinleri, merkezleri ve örgütlü

⁴²⁸ Klimkeit, “Manichaeism and Nestorian Christianity”, s.75. Kazvinî’deki bir kaydı esas alan Barthold’un Hristiyanlığın Oğuzlar arasında da yaygın olduğuna, hatta Selçuk Bey’in oğullarının isimlerinin Hristiyanlığı gösterdiğine dair bir bahsine itiraz eden Togan, İbn Fazlan’ın eseri bulunduktan sonra (1923) artık kimsenin böyle bir şey söylemeyeceğini belirterek, Kazvinî’deki bilginin de kaynağı olan Birûnî’deki metne ilave ve uydurma olduğunu göstermiştir (Togan, “Oğuzların Hristiyanlığı Meselesine Ait”, s.527-532).

⁴²⁹ Mensching, *Din Sosyolojisi*, s.32. Yazarın belirttiği üzere tek istisna Japonların Şintoizmidir.

⁴³⁰ Bu tabirin yerine “geleneksel Türk dini” ifadesini öneren M. Erdem’e (“Geleneksel Türk Dini ve İslam”, s.80) geleneksel olanın illa da eski olmayacağı için ve de onun önerdiği şekilde bugün Müslüman olmayan

bir din adamları sınıfı bulunmayan bu inanç sistemi veya kalıntısı, mahiyeti ne olursa olsun “pagan” türü olarak sınıflanmak durumundadır. Gelişmiş bir yapı arz eden kitabi dinler karşısında (buna Budacılık ve Maniheyciliği de dâhil etmeliyiz) yenilmeye mahkûmdur. Bu her yerde böyle olmuştur. Bu yüzden her yerde kitabi dinler diğerlerini (ve birbirlerini) yutarak büyümüştür ama pagan özellikli bir dinin böyle yayıldığını bilmiyoruz. Hatta Mensching’e göre, hiçbir millî din saf ve özgün şekliyle misyonerlik faaliyetine girişmemiştir.⁴³¹ Türklerin de inançlarını yaymak gibi bir tutumlarını bilmiyoruz, dolayısıyla taarruzda olmayan savunmada kalacaktır ve bu savunma bir noktaya kadardır.

bazı topluluklarda süren inançları da bikülliye eski Türklerin inancına doğrudan bağlamaktaki zorlukları göz önüne alarak katılamayacağız.

⁴³¹ Mensching, *Din Sosyolojisi*, s.33, 97.

SEYİSLİK VE SİYASET

Örnekleri üst üste koyunca böyle bir kalıp ortaya çıkıyor. Elbette her topluluk hatta her önder veya politbüro, kendi şartlarına göre düşünmüş ve karar vermiştir ama belli bir yaşam alanı ve zaman diliminde ortak algıların varlığını da inkâr edemeyiz. Dolayısıyla Türklerin İslamlaşma sürecini siyaset bağlamında ele almak yanlış bir yönelim gibi gözüküyor. 7, 8 ve 9. yy.larda İslam ve Hristiyanlık kelimeleri imparatorluk ve bağlayıcı bir tabilik anlamlarına geliyordu. Halife dinî önderden öte, dünyevi yöneticiydi ve Müslüman olan kimse toprağıyla birlikte ona bağlanmak, en azından itaat etmek zorundaydı.⁴³²

Hatta İslam devletini bir din adamları zümresinin iktidarına dayanan alışılmış bir din devleti kalıbının da dışında düşünmeliyiz çünkü böyle bir zümre yoktu. Halifenin kendisi, hayat tarzı ne olursa olsun, dinin ve inananların en büyük önderi (emir'ül-mü'minîn), en büyük din adamı idi. Bunu devletin ilkel oluşum çağındaki rahip-kral olgusuyla kıyaslamakta sakınca bulunmuyor. Bu yüzden hâkimiyet tekti ve

⁴³² Örneğin Abbasî halifesi Mehdî Soğdiyana, Toharistan, Uşruşâna, Karluk ve Uygurlara elçi gönderip itaate ve İslam'ı kabule davet ediyor (Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, s.62). Siyasi bağlılık içermeyen bir ihtida telaffuz bile edilmiyor. Aynı şekilde Kutaybe hızını alamayıp Çin imparatoruna tehdit içerikli haber gönderiyor ama onu İslam'dan ziyade siyasi bağlılığa çağırıyor (İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi V*, s.13).

anlaşılan Taberî'nin ifadesiyle yönetmeyi seven Yafesoğullarının, Türklerin bu konuyu iyi düşünmesi gerekiyordu.

Bizans demek ise Ortodoksluk demektir. İmparatorun atadığı başpatrik, Hristiyanları İstanbul'un çıkarları çerçevesinde denetimde tutmakla görevliydi. İspanya ve İtalya'da küçük krallıklar bulunmakla birlikte, esasında Katoliklik için de farklı bir görünüm yoktu. Papanın atadığı Frank, daha sonra Roma-Germen imparatorlarının şahsında, bu dini kabul etmek işbu yüksek egemenlik alanına tabi olmak anlamına geliyordu. Konuyu konumlarını güçlendirmek isteyen hanedanların gelişmiş dinlerden birine tabi olmak tercihiyle açıklayan Golden, öte yandan bir imparatorluk komşusunun resmî dinine girmenin onun laik otoritesine de teslim olunacağı anlamını taşıdığı için, bundan çoklukla kaçınıldığını vurgular.⁴³³ Vikinglerin Hristiyanlaşmaya neden uzun süre direndiklerini bu noktadan tespit etmek güç değildir.

Vakıa bu noktada, ilkel toplumun ilkel devlet aşamasında hükümdarın aynı zamanda din adamı olduğu,⁴³⁴ dolayısıyla Avrasya'nın kuzeyindeki yöneticilerin bu bapta da kendilerini halife veya imparatorla meslektaş gördükleri gibi bir ilave yapılmak istenecektir ama biz ne Türk ne de İskandinav devlet yapılarında "rahip-kral" aşamasında bulunduğunu düşünüyoruz. Türklerde daha fazla olmak üzere, devlet aygıtı gelişmişti ve kut anlayışı ile öne sürülen ilahi meşruiyet telakkisi bir tarafta tutulmak üzere, hükümdarlar laik kimse idi.

Kitabın başındaki tartışmaya dönersek, 10. yy.la birlikte bütün dünyada bir şeylerin değiştiğini düşünmemiz lazım ki ülkeler ve toplumlar birdenbire Hristiyan ve Müslüman olmaya başlıyorlar. Biz doğuda ve batıda aynı anda gerçekleş-

⁴³³ *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.186.

⁴³⁴ Bkz. Mensching, *Din Sosyolojisi*, s.60-62.

şen iki siyasi gelişmenin veya sürecin bu eski algıyı dağıttığını ve insanları başka türlü düşünmeye sevk ettiğini, zihinlerdeki din > imparatorluk algısını gevşetmeye başlattığını tahmin ediyoruz. Abbasîlerin en güçlü hükümdarlarından biri olan Mütevekkil (847-861), çocuklarının ateşlediği veliahtlık kavgasında Türk komutanlar tarafından 861 senesinde öldürüldü. Onun yerine geçen dört veliahtından üçü daha Türklerce öldürüldü.⁴³⁵

Batıda ise 864 senesinde Bulgarlar Roma'ya niyetlenmişken İstanbul'dan Hristiyanlığı almakla birlikte, yörüngeye girmediler, kiliseyi hemen millileştirdiler ve Bizans ile düşmanlığı "başarılı bir şekilde" korudular.⁴³⁶ Aynı şekilde ve tam tersi olarak, Moravyalılar da İstanbul'a niyetlenmişken Roma'dan Hristiyanlığı aldılar ve sonuçta Franklara bağlanmayıp ayrı bir birim olarak varlıklarını kabul ettirdiler.⁴³⁷

Yani topluluklar Müslüman veya Hristiyan olabiliyorlardı ama artık bu tercih halife veya imparatora aracısız, özerkliği bile kabul etmeyen bir yönetimle bağlanmak anlamına gelmediği gibi,⁴³⁸ dünyanın tepesindeki bu iki kişiyle dalaşmayı

⁴³⁵ Sourdel, "Abbasi Hilafeti", s.138; Kırkpınar, "Mütevekkil-Alellah", s.213.

⁴³⁶ Zlatarski, *Natsionalizatsiya na Bılgarskata dırjava i tsirkva prez 9. vek* başlıklı çalışmasında bu süreci inceler. Roma ile, Bizans'la çok eskiden beri temasta olan Kafkaslardaki Alanların da bu dönemde, "Abbasi çağında" Hristiyan olduklarını görüyoruz (Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*, s.86). Bunu da aynı algı değişikliği kapsamında düşünemez miyiz?

⁴³⁷ Makalenin başında geçen, tarihçilikte "Moravya Misyonu" olarak özetlenen bu dinî-siyasi gelişme Türkiye'de hemen hiç bilinmemektedir. Gayretli bir tez çalışması ise akim kalmıştır. Bu konuda toplu bir makale olarak Havlik'e bakılabilir: "Constantine and Methodius in Moravia", s.27-50.

⁴³⁸ Bu durum tabii ki halifeye bağlılık bildirme beklentisini ve geleneğini değiştirmedir. Nitekim Karahanlı hükümdarı Harun Buğra Han, siyaseten tam bağımsız olmasına rağmen 991 senesinde halifeye yazısında kendini

da sürdürüyorlar hatta onları öldürebiliyorlardı.⁴³⁹ Dinlerin mücadele çağında uzun bir zaman sonra kavimler kendi iradeleriyle din değiştirmeye başlamıştı. Hazar çalışanlar iyi bilirler, Musevileşmeyle ilgili çağdaş hiçbir kaynak yoktur ve hep sonradan yazılmış eserlerden konuyu öğreniriz. Dünyada yine uzun bir zaman sonra ilk kez bir eserde kavimlerin din değiştirmesinden bahis Hazar ve Bulgarlarla ilgilidir. 860'ların sonlarında yazdığı tahmin edilen Svatelot'lu Christian "Sadece çok savaşçı olan tek bir kabile vardır ki onlar Hun neslinden gelen ve kendilerini Hazar olarak anan Ye'cüc ve Me'cüc ülkesindekilerdir. İskender etraflarını bir surla çevirmiş ve onlar kaçmışlardır. Ve onların hepsi Museviliği benimsemişlerdir. Bununla birlikte, aynı ırka mensup Bulgarlar da son zamanlarda Hristiyan olmuşlardır." der.⁴⁴⁰

Bu metni entelektüel camianın artık din değiştirmeyi siyasetten ayrı telakki ettiğinin resmi olarak görmeli değil miyiz? "Din ayrı, devlet ayrı" anlayışının çok bariz ve etkileyici örneklerde görülerek yerleşmesi, artık yöneticileri halkları içinde münferiden yayılan bu imparatorluk dinlerinden korkmaktan vazgeçirmeye başlamıştı. Bu "korkulu" günlerin son demlerine dair bir haberi İbn Fazlan verir: "Türklerin hükümdarları ve reisleri arasında ilk gördüğümüz Küçük Yınal (yabgunun veliahtı) idi. Daha önce Müslüman olmuş fakat kabilesi 'Müslüman olursan bize reislik edemezsin' demişler."⁴⁴¹

onun kölesi olarak takdim etmekteydi (Hunkan, "X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya'da Türkler ve İslam", s.1624).

⁴³⁹ Bunu bir sürecin geldiği nokta değil, Arapların tercihi olarak gören 10. yy'ın ilk yarısının tarihçisi Mesûdî, benzer şekilde Çin hükümdarlarının da hâkimiyetlerine aldıkları diğer halkları doğrudan idare etmediklerini, onların itaatıyla yetinip kendi başlarına bıraktıklarını yazar (Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*, s.48-49).

⁴⁴⁰ Pritsak, "Hazar Hakanlığının Musevîliğe Geçiş", s.25.

⁴⁴¹ İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s.35.

Orta Çağ toplumunda, bireyselliğin çok yüksek olduğu Türklerde derecesi en az olmak üzere, yöneticilerin tavrının kitleler için belirleyici olduğunu kabul etmemiz gerekiyor. Fakat bu İslam, Hristiyanlık veya başka bir dinin yönetici(leri) kabul etmedikçe o topluma girmeyeceği anlamına gelmiyor. Nitekim İbn Fazlan'ın sayfalara serpiştirdiği şekliyle Oğuz toplumunda da o günlerde İslam'a ilgi vardı ve bu kuşkusuz öncelikle ticari ilişkiler ile husule gelen tanışıklık kaynaklıydı. Belki Soğdıyanalı bir tüccar, bir bozkırlı Türk'ün merakını tam gideremiyordu ama örneğin İbn Fazlan gibi okumuş bir Oğuz'un evinde onun isteğiyle Kur'an okuduğunda, etkisinde kalabiliyordu.⁴⁴²

Bunu Mensching'in "insanlık tarihinde en dikkat çekici durum" diye işaretlediği kolektivizmden ferdiyetçiliğe tedrici geçiş aşamasıyla izah etmek de mümkündür⁴⁴³ lakin biz belirttiğimiz gibi, bu sürecin Türklerde daha erken tarihlerde gerçekleştiğine inanıyoruz. Zira Mensching'in bu geçiş süreci önerisinin bozkır Türk toplumundaki tarihlemesi gibi bir istifham ortaya çıkacaktır ki bu gerçekten zor bir sorudur. Tam tekmil göçebelîğe geçişten 10. yy.a kadarki zaman diliminde böyle bir değişimi akla getirecek bir gelişme de bilmiyoruz. O hâlde bu bölgede toplum zaten bireyci veya zaten toplumcu idi gibi bir önerme kalıyor. Gellner'in dikkat çektiği bir gerçek, zihinlerde sabit bir hayat yaşayan bozkırlının birey niteliğinde davrandığını akla getiriyor. Şöyle ki bozkırda uzmanlaşma bulunmaz ve uzmanlaşmış kişiler meslek olarak toplumun alt –ve hakir– tabakasını teşkil ederler. Herkes savaş becerisinden iktisadi faaliyetlere ve toplumsal ilişkilerin gerektirdiği becerilere kadar gerekli tüm alanlarda kendini iyi yetiştirmek, kişisel gelişimini tamamlamak zorundaydı. Mümkün olan en üst düzey kişisel gelişim ise kuş-

⁴⁴² İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s.31.

⁴⁴³ Mensching, *Din Sosyolojisi*, s.88.

kusuz birey kimliğinin mümkün veçhile öne çıkışı anlamına geliyordu.⁴⁴⁴

İlginç bir ayrıntıya parmak basmak gerekiyor. 10. yy.da Frank dünyası üzerinden Hristiyanlığı alan German topluluklarının 16. yy.da Protestan hâline geldiği görülüyor. Bu kapsamda olmayan İngilizler de aynı kervana katıldılar. Buna karşılık Lehler, Çekler ve Macarlar gibi German dilli olmayan uluslar Roma'ya bağlı kaldılar. 10. yy.da İslam'ı kabul eden Türkler de Abbasîlerin hapse attığı Ebû Hanife'nin sunduğu mezhebin akılcı Maturîdî yorumuna dâhil oldular; Orta Doğu'ya geldiklerinde ise daha protest olan Şia inancıyla tanıştılar ve bayağı bir kaynaştılar. Her hâlükârda, Emevî veya Abbasî olsun, Arap İslam'ının temsil ettiği fikirlere dâhil olmadılar. Toplu bir sonuç olarak, Bizanslıların 9. ve 10. yy.larda kendi dinlerine çevirdikleri Doğu Avupa uluslarından bir fayda görmemeleri ve aksine sıkıntı çekmeleri gibi, 10. yy.daki Hristiyanlaşma ve Müslümanlaşma da uzun vadede Roma ve Bağdat'ın istediği çerçevenin dışına doğru bir seyir izlemiştir.

⁴⁴⁴ Khazanov'un kitabına ön söz yazan Gellner'e aittir: Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s.10.

BULGAR'DAKİ BULGULAR

Bu konuda bütün dünyada en vazih örnek İdil Bulgar'dır. Bugünkü Tataristan ve çevresindeki araziye yerleştireceğimiz bu Türk devleti, bir dönem dünyanın kuzeyinin en önemli siyasi yapılarından biriydi. Çevredeki çok sayıda halkı bünyesine almasıyla da neredeyse bir imparatorluk görünümü kazanmıştı.⁴⁴⁵ 8. yy.dan önce olmamak üzere, Bulgarların bu bölgeye göçünün tarihi tartışmaya açıktır ama o bölgede zaten daha önce gelmiş (bizce bir kısmı da yerli olan) bir Türk nüfus bulunuyordu.⁴⁴⁶

Tarihçilikte önemli bir yanlışı olarak Bulgar Hanı Almuş'un 920 senesinde Halife Muktedir Billah'a (908-932) elçi göndererek ülkesine İslam'ı anlatacak fakihlerin gönderilmesini istemesini⁴⁴⁷ Müslüman olma tarihi olarak alıyoruz.⁴⁴⁸ Fakat İbn Fazlan'ın kitabından o tarihlerde İslam'ın çoktan yerleştiği bir toplum görüyoruz. Almuş Han babasının Müslüman olmadığını söylüyor ancak zaman bilgimiz yok. En azından kendisinin ne zaman İslam'da karar kıldığını bilmiyoruz. Bunun çok bir önemi de yok. Çünkü İslam'ın

⁴⁴⁵ Koç, "İtil Bulgarları", s.296-297.

⁴⁴⁶ Koç, "İtil Bulgarları", s.299-301.

⁴⁴⁷ İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s.20.

⁴⁴⁸ Örneğin Esin, "Türklerin İslâm'a Girişi İlk Devir: VIII-X. Yüzyıllar", s.161.

bu derece yerleşmesi için en az bir kuşaklık bir aralık gerekiyor. Eğer bir ülkeyi Müslüman saymak için yöneticinin Müslüman oluşu gerekliyse, bu konuda önemli bir kaynağı kaçıırız. Eserini 903 veya 911’de yazan İbn Rüsteh,⁴⁴⁹ “Çoğu İslam dinine mensuptur. Oturdıkları yerlerde mescitleri ve mektepleri vardır. Müezzinleri ve imamaları bulunur.” diyerek bu konuda noktayı koymaktadır.⁴⁵⁰

943 yılı civarında yazan Mesûdî de 913 senesinde Rusların (İsveç’ten gelen Vikingler) Hazar Denizi’nin güney ve batısındaki Müslüman topraklarına saldırılarından bahseder. Hazar kağanının izniyle ve ganimetin yarısının verilmesi şartıyla gerçekleştirilen bu akın başarılı olur ancak dönerlerken Hazar ordusundaki Müslümanların saldırısına uğrayıp mahvolurlar. Kaçıp kurtulanlar da İdil boyunca kuzeye giderken “Müslüman” Bulgarlar tarafından yok edilirler.⁴⁵¹ Demek ki 913 yılı itibariyle Bulgarlar resmî seviyede tutkulu Müslümanlar hâline gelmişti.

Dahası para verileri Almuş’un 921 yılından en az 15 yıl önce Müslüman olduğunu ve Cafer bin Abdullah adını aldığı gösteriyor. Zira ele geçen bir sikkenin üzerinde Halife el-Muktafi (902-908) ve Cafer bin Abdullah isimleri yaz-

⁴⁴⁹ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.12, kitabın 903’te yazıldığına inanır. Kendisiyle sohbet ettiğim bu konunun uzmanı István Zimonyi ise 911 tarihinin daha muhtemel olduğunu belirtmiştir. Ahmad’a göre eser 903-913 yılları arasında tamamlanmıştır (“İbn Rüste”, s.254).

⁴⁵⁰ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.37. Yazıcı da İbn Rüsteh’teki bilgiye dikkat çeker ve 9. yy. sonlarında İslam’ın buralara büyük oranda yerleştiğini yazar ama Halifelik elçileri ile görüşme sonucunda *devlet dini* hâline geldiğini vurgular [0 “İdil (Volga) Bulgar Hanlığı’nda İslâmiyet”, s.394].

⁴⁵¹ Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*, s.76-77; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.49-50.

maktadır.⁴⁵² Bu ikincisi, Almuş'un Müslüman olduktan sonra aldığı isimdir. Hanın Müslüman oluşuyla aynı anda para basmasını düşünemeyeceğimize göre biraz daha erken bir tarihte din tercihinin yapmış gözüküyor. Yani en geç 900 yılı itibarıyla Bulgar memleketi resmen ve de ekseren Müslüman olmuş idi.

İslam ülkelerinden çok uzakta bulunan ve arada Oğuzlar, Peçenekler, Burtaslar ve illa da Hazarlar gibi Müslüman olmamış toplulukların bulunduğu Bulgarların İslam'ı kabulünde yöneticilerin tercihinin değil, tabandan gelen bir benimsemeyi görmek durumundayız zira eldeki zaman bilgisine göre Almuş Han'ın Müslüman olmayan babası Şılkı'nın zamanında da bu din buralarda yaygınlık kazanmış olmalı. Bu durumda, toplumların ilişkileri bağlamında ticareti düşünmekten başka fazla bir seçeneğimiz kalmıyor.⁴⁵³ İbn Fazlan'ın bulunduğu elçilik heyetinin Buhara'dan oraya giden 5.000 kişilik bir kervana katıldığını düşünürsek ticaretin büyüklüğü hakkında bir fikir edinebiliriz. Horasan ve Harezm'den (ve de Maverâünnehr'den) kalkan kervanlar, aradaki diğer Türk boylarının topraklarından, onların korumasında geçerek Bulgar'a ulaşırlardı.⁴⁵⁴ Bir ucu Baltık dünyasına bağlanan bu ticaretin başlangıcı 8. yy. sonları olarak gözüküyor ki⁴⁵⁵ Hazarla ilgili tarihlemeler de bundan farklı değildir.

⁴⁵² Koç, "Nümizmatik Verilere Göre X. Yüzyılda İdil Bulgar Emirleri", s.226.

⁴⁵³ Hem İdil Bulgar hem de genel olarak dönem ve bölge için fikirlerin yayılmasında ticaretin önemini Yazıcı çok güzel vurgular: "İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslâmiyet", s.396-400; *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, s.63, 117, 127. Barthold ise İslam'ın bölgeye erkence girişini Bulgarların "medenî" (biz kentlilik diyelim) oluşuyla açıklar (*Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.56).

⁴⁵⁴ Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*, s.73.

⁴⁵⁵ Koç, "Nümizmatik Verilere Göre X. Yüzyılda İdil Bulgar Emirleri", s.224.

Bazı araştırmalar Bulgarlar arasındaki ilk İslamlaşmanın inanılmayacak kadar erken tarihlerde olduğunu öneriyor. 720'ler ve 30'lardaki Arap-Hazar savaşlarının Hazarların kökten düşmanı Bulgarların dikkatini çektiğini düşünebiliriz. Kazı çalışmaları da daha o dönemde bölgeye ilk gelen Bulgarlar arasında bile İslami defin anlayışının varlığını ortaya koyuyor.⁴⁵⁶ Ama bunlar münferit olup kitlesel İslamlaşma kuşkusuz daha sonraki asırda artan ticari ilişkilerle alakalıydı.

Hatta Bulgarların Karahanlı tebası bazı Türk topluluklarının İslamlaşmasındaki etkisi bile akla geliyor. İbn'ül-Esir'e göre yazı Bulgar'da geçirip kışın Karahanlı merkezi Balasagun yakınlarındaki kışlaklarına dönen (çok büyük bir mesafedir) ve anlaşılan aradaki akınlarıyla Müslümanlara çok zarar veren 10 bin çadırılık bir Türk topluluğu 943 senesinde İslam'ı kabul etmiştir.⁴⁵⁷ Bundan sonra onlardan Müslümanlara zarar gelmediği kaydediliyor.

966 senesinde bir Rus-Oğuz ortak harekâtıyla Hazar ortadan kalktıktan sonra Doğu Avrupa'da meydan Ruslara kalınca ve Rus orduları Bulgar sınırlarını da rahatsız etmeye başlayınca, Bulgarlar bir çare olarak onları İslamlaştırmayı denemişlerdir. 985 yılındaki bir Rus seferinin ardından galip gelemeyeceklerini anlayan Ruslar Bulgarlarla "ebedi" bir barış yapmışlar, hemen ertesi yıl da Kiev knezi Vladimir'i İslam'a davet eden bir heyet gönderilmiştir.⁴⁵⁸ Bu heyetin Vladimir'le görüşmesi ve onun tutumu eski Rus yıllıklarında ayrıntıyla anlatılır.⁴⁵⁹ Anlaşılan öncelikli işlerinin emir ve yasakları öğretmek olduğunu düşünen fakihlerce yapılan bu davet, İslam'a büyük ilgi duymasına rağmen, Rus halkının

⁴⁵⁶ Koç, "İtil Bulgarları", s.303.

⁴⁵⁷ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IX*, s.396-397.

⁴⁵⁸ Koç, "İtil Bulgarları", s.308.

⁴⁵⁹ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.491-495.

içki ve zinayı terk edemeyeceğini söyleyen, gerçekte ise sünnet olmaktan korkan Vladimir tarafından kabul görmemiştir.⁴⁶⁰

Başa dönersek, İdil Bulgar'ın 920'lerde Hazar'a bağımlı olduğu anlaşıyor ki kendilerinin Bağdat'a gönderdiği ve Bağdat'ın mukabeleten Bulgar'a gönderdiği elçilik heyetlerinden maksat kuşkusuz Hazarlara karşı bir diplomatik manevra idi. Almuş Han'ın "Beni esaret altına sokan Yahudilere karşı..."⁴⁶¹ ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla bu yenilerde, en azından Almuş'un en az 20 yıldır süren hükümdarlığı döneminde gerçekleşmiş gözüküyor. Hazar'ın buranın İslamlaşmasına tepki olarak bu harekâtı gerçekleştirdiğini söylemek de tıpkı bunu kendileri adına Oğuzlara yaptırdığını söylemek gibi sadece tahminden ibaret kalır.

İbn Fazlan ve elçilik heyetinin Bulgar'da bulunduğu günlerde İslam bütün kurumlarıyla yerleşmiş hâldeydi. Müezzinin kameti iki defa tekrar etmesi Hanefî mezhebinden olduklarını gösteriyor.⁴⁶² Hatta kendisine halife adına getirilecek paranın ulaşmaması üzerine duyduğu kırgınlıkla elçilik heyetindekilere gönül koyup sadece İbn Fazlan'a itibar etmesi ve ona "Ebu Bekir el-Sıddık" demesi, Almuş Han'ın İslam tarihi hakkında iyi bir bilgisi olduğunu da gösterir.⁴⁶³ Üstelik gecelerin çok kısa olduğu yaz günlerinde yatsı namazının ne

⁴⁶⁰ Bununla birlikte, bu söylence "oldu" şeklinde tahrifata uğrayarak 13. yy. başlarında yazan Avfi'nin eserine "Pulademir cümle vilayet halkıyla Müslüman oldu." şeklinde yansımıştır (Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.95).

⁴⁶¹ İbn Fazlan, *Seyahatname*, s.47.

⁴⁶² İbn Fazlan, *Seyahatname*, s.48.

⁴⁶³ İbn Fazlan, *Seyahatname*, s.50.

zaman kılınacağı gibi fikhî sorunları bile çözmüş gözüküyorlar.⁴⁶⁴

Ülkeye büyük kervanların geldiğini söylemiştik. Bulgar tüccarlar da başka memleketlere ticarete giderdi.⁴⁶⁵ Ama İbn Rüsteh'teki bir ayrıntı ticaretin boyutlarıyla ilgili fikrimizi hayli açacaktır. Ona göre Bulgarlar “ülkelerine gelen Müslüman gemilerinden öşr alırlar.”⁴⁶⁶ Gemiler Hazar Denizi üzerinden gideceklerdir ve Deylem, Gilan, Cürcan veya Azerbaycan'dan kalkacaklardır.⁴⁶⁷ Ama bu gemiler Hazar ülkesinden, hem de başkent'in içinden geçeceklerdir.⁴⁶⁸ O zaman Hazarlar ve İslam konusuna daha yakından bakmamız gerekecektir.

⁴⁶⁴ İbn Fazlan ve yanındakiler akşam namazından sonra beklerken sabah ezanı okunur ve yatsıyı kaçırmış olurlar: *Seyahatname*, s.51.

⁴⁶⁵ İbn Fazlan, *Seyahatname*, s.57.

⁴⁶⁶ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.37. Bulgar hükümdarının gemilerle gelen mallardan öşür almasını İbn Fazlan da anlatır ama Müslüman gemileri olduğunu belirtmez: *Seyahatname*, s.63.

⁴⁶⁷ Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*, s.78.

⁴⁶⁸ Müslümanların Hazarlarla deniz üzerinden ticaretini bize ulaşan en erken tarihli (840'lar?) coğrafya kitabının yazarı İbn Hurdadbih anlatır: *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.107. Bulunan paralara bakarsak, Kovalev'e göre 800 senesi civarında bu ticaret kesinlikle başlamıştı (Kovalev, “Khazaria and Volga Bulğaria as Intermediaries”, s.44).

HAZAR: AZAR AZAR İSLAM'A

737 senesinde Müslümanlarla Hazarların savaşlarının kesin olarak bittiğini ve kalıcı bir barış dönemine girildiğini belirtmiştik.⁴⁶⁹ Artamonov'a göre Hazar Kağanı Bulan o tarihten sonra ülkede İslam'ın yayılmasına müsamahalı davranmıştır.⁴⁷⁰ 750'lerde Azerbaycan valisi Yezid el-Sülemî, kağanın kızıyla evleniyor; 768'de Hazarlar Bizanslılara karşı Müslümanlara destek gönderiyor.⁴⁷¹ 9. yy.a damgasını vuran halifelerin Türk gulamları arasında da çok sayıda Hazar kökenli vardı. Fakat bu iyi ilişkiler Hazarlar arasında İslam'ın yayıldığı anlamına gelmez, bunu sadece tahmin edebiliriz. Aksine yayılması için ortamın uygun hâle geldiğini gösterir.

Yukarıda geçtiği gibi, İslam'ın yayılması konusundaki çalışmalarda devlet ve toplum olgularını çok dikkatli şekilde ayırmak gerekmektedir. Devletlerin nihayetinde başka bir egemen gücün hâkimiyet sahası ve vesilesi olarak gördükleri yeni bir dine karşı tavır geliştirmesini mantıklı görmek gerekir. Ancak çıkarlar elverdiğinde veya yöneticinin kalbi bir şekilde o dine ısındığında tepeden inme geçişler umulabilir.

⁴⁶⁹ Bu bölüm büyük ölçüde *Hazarlar* adlı kitabımızdan nakledilerek kısaltılıp düzenlenmiştir.

⁴⁷⁰ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.343.

⁴⁷¹ Bu olayların bağlantılı bir incelemesi için bkz. Karatay, *Hazarlar*, s.143, 191.

lam'ı anlatacak fakihler istemesini büsbütün ciddiyetsiz olarak göremeyiz. Elbette, arada o kadar düşmanlık da geçmiş olsa, bu dini daha iyi tanımak isteyecektir. Öte yandan, bütün İslam öncesi Türk topluluklarında olduğu gibi, Hazarlarda da arada ne kadar düşmanlık ve hasımlık olursa olsun, bir dine geçmek tuhaf görülüyor, hele de ihanet olarak algılanmıyordu. Bunda kısıtlayıcı hükmün veya istisnanın yöneticinin yakındaki düşmanın dinine geçmesi olduğunu söyleyebiliriz.

Hazar'dan örnekler verirse, Kırım'da babasının topraklarında yaşayıp devrik imparator 2. Iustinianos (685-695, 705-711) ile evlenen kağanın kızı vaftiz olup Theodora adını alıyor. Aynı şekilde ondan bir kuşak sonra Çiçek Hatun İstanbul'da İrene hâline geliyor. Yezid el-Sülemî ile evlenen kağan kızı ise İslam'ı ve Kur'an'ı iyice öğrenmeden kendine el sürdürmüyor. Hazarların eski Türk tabiatı icabı ülkeden, hatta hanedandan birilerinin Müslüman veya Hristiyan olmasını peşinen reddedecekleri gibi bir beklenti gerçekçi değildir. Herkes istediği dine geçebilirdi ama devleti yönetemezdi. Yukarıda geçtiği gibi, Azak Hunlarında/Bulgarlarda Gordas isimli yöneticinin Hristiyan olduğu için öldürülmesi ve Oğuzlarda Küçük Yınal adındaki ikinci adamın İslam'ı kabul ettiği için kendisine idarecilik yapamayacağını bildirilmesi ve bu yüzden geri dönmesi bunun örnekleridir.

Bu yüzden, mümkün olan en erken zamanlardan itibaren Hazar'dan, ak veya kara budundan birilerinin İslam'ı kabul etmesi şaşırtıcı olmamalı. 737 senesindeki görüşmelerde ve sonrasında da merkezden birilerinin İslam'a kalbi ısınmış hatta bu kişiler Sülemî hadisesinde teşvikçi olmuş olabilir.⁴⁷² Abbasi Dönemi'nde Türk ülkelerinden geliş gidişlerin gittikçe sıklaşması, özellikle gulam kurumunun bir sektör hâline

⁴⁷² Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.343, buna işaret eder ama delilimiz yoktur.

gelmesi sürecinde Türkistan ile Hazar memleketlerinin birbirinden farkı yoktu. Erken dönemde Hazar'dan Halifelik hizmetine girenler arasında üst makamlara gelmiş çok sayıda isim, çok sayıda "el-Hazarî" tarihe geçmiştir.⁴⁷³ Hatta Samarra'da Hazar asıllı askerler için de bir mahalle kurulmuş olup evleri, Türklere ayrılan mahallenin en sonunda bulunuyordu.⁴⁷⁴

Ayrıca zaman zaman Hazar ülkesinden büyük veya küçük kitleler Müslüman arazisine göçebiliyordu. Bunlardan birinde, Gürcü kaynağı *Kartlis Tskhovreba*'ya göre, Abbasîlerin Müslüman komutanı Buğa 300 Hazarlı aileyi Derbent'ten güneye geçirip Azerbaycan'daki Şemkir'e yerleştirmiştir.⁴⁷⁵ Hem bu ilişkilerin en erken tarihte başladığının hem de sadece erkekleri içermediğinin en önemli delili 786'da halife olan Harun Reşit'in annesinin Hazar'dan olduğu iddialarıdır.⁴⁷⁶ Bunun gerçekliği olmasa bile her iki tarafta da zihinlerdeki değişime işaret etmesi önemlidir.

Türkistan'da devlet yokluğunda sınırlardaki hareketliliğin durulması ve olağan toplumsal ilişkilere geçilmesi hadisesi, Kafkaslarda devletin varlığında aynen yürümüş gözüküyor. Abbasîlerle de Hazarların birkaç çatışması olmuştur bir anda sülman bir barış ortamına geçildiğini söyleyemeyiz ama taraflar kendi çıkarları çerçevesinde hareket etmeyi sürdürmüşlerdir. Bu çatışmalar veya gerginlikler de münferit olaylarla ilgilidir lakin genel olarak Hazarların güneydeki fırsatları kullanıp Araplarla karşılaşma konusunda bir devlet siyasetine sahip olduğunu söyleyemeyiz. Örneğin Nerse adlı

⁴⁷³ Paralı asker olarak gidip Halifelik hizmetinde çalışan bu kimselerle ilgili bkz. Golden, "Tyurki-khazarı – gulyamı na slujbe u khalifov", s.458-482.

⁴⁷⁴ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, s.44.

⁴⁷⁵ *Gürcistan Tarihi*, s.230.

⁴⁷⁶ Eldarov, *İslamiyet'in Hazarlar Arasında Yayılması*, s.54.

Gürcü prens Araplardan kaçıp Hazar'a sığınıyor ve bir süre orada yaşıyor.⁴⁷⁷ Alasania, Nerse'nin Hazarlara sığınma hadisesini Hazar yardımıyla yürütülen bir ayaklanma olarak yorumluyor⁴⁷⁸ fakat göremediğimiz şey Hazar yardımındır.

Aynı dönemdeki başka olaylarda da 8. yy.ın ikinci yarısına yayılan Araplara karşı Güney Kafkas isyanları boyunca Hazarları ilgili taraf olarak göremiyoruz. Artan vergilerin Güney Kafkas Hristiyanlarını ve Ermenileri huzursuz ettiği, Arapların buna sert cevap vermesiyle de isyanların iyice kanlı hâle geldiği belirtilir.⁴⁷⁹ Ermenileri, Gürcüleri, Albanları, Tsanarları vd. kavimleri içeren bu geniş çaplı ayaklanmalara umarsız kalan Hazarlar isteselerdi rahatlıkla bu bölgede varlık sergileyebilirlerdi. Nitekim Hazar'ın yaşlı kağanı Bagatur 790 senesi civarında en büyük komutanı Bulcan'a emir veriyor ve güzelliği dillere destan Gürcü prensesi Şuşan (Arap himayesinde yaşıyordu) tam bir saraydan kız kaçırma hikâyesiyle rahatça kaçırılıyor.⁴⁸⁰ Bu esnada Hazarlar Tiflis'i rahatça alabildiklerini gösteriyorlar. Ama burada münferit ve kağanın keyfiyle ilgili bir durum vardır ve Araplarla ilişkiler

⁴⁷⁷ Onun ve Müslüman iken Hristiyanlığı seçen ve efendisinin yanından hiç ayrılmayan Habib adlı Arap hizmetçisinin, ki Abo adıyla Gürcü azizler arasına katılmıştır, hikâyesi için bkz. Lang, *Lives and Legends of the Georgian Saints*, s.115-133.

⁴⁷⁸ Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, s.106.

⁴⁷⁹ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.323-324; Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, s.97.

⁴⁸⁰ Ancak dindar prenses yüzüğündeki zehiri içerek intihar eder. Buna kızan kağan da Bulcan'ın kafasına ve gövdesine iki ayrı ip bağlatıp atlara çektirerek onu feci şekilde öldürtür: *Gürcistan Tarihi*, s.219-220; Thomson, *Rewriting Caucasian History*, s.256-257.

bağlamında bir devlet siyasetiyle ilgisini göremiyoruz. Zaten mağdur taraf da Müslüman değil, Hristiyan'dır.⁴⁸¹

Araplarla Hazarların uzun bir aradan sonra gerçekleşen son savaşı 8. yy. sonundadır. Hazar'a Museviliği kalıcı olarak yerleştiren Obadiye Kağan zamanında gerçekleşen bu olayın iki sebebi verilir. Birine göre, Harun Reşid'in güçlü adamı Fadl bin Yahya el-Bermekî bölgeye vali tayin edilince Derbent ötesindeki Hamzin Kalesi'ne saldırıp almak ister lakin Hazarlara yenilir. Pişman olup tekrar barışmak için çok çabalar hatta kağanı kızıyla evlenmeye bile razı eder. Ancak bu hatun daha Berda'ya gelmeden ölür. Onu Arapların öldürdüğüne inanan Hazarlar 798-799'da büyük bir ordu ile güneye iner ve yakaladıkları Arapları kılıçtan geçirirler.⁴⁸² Bundan 37 yıl önce de Vali Sülemî'nin dâhil olduğu bir evlilik bahsi olduğu için, kaynakların bunları karıştırdığına ve sebebin siyasi olduğuna inanıyoruz.

Diğer bir sebep olarak, nesillerdir Derbent bölgesinin hâkimiyetini elinde tutan Sülemî ailesinden Necm bin Haşim'in, bölge valiliğine atanan Said bin Salim el-Bahilî tarafından öldürülmesi gösterilir. Bunun üzerine oğlu Hayy bin Necm kaçıp Hazarlardan yardım istemiş, onlar da güneye saldırarak 70 gün boyunca Ermenistan'ı yağmalamışlardır.⁴⁸³ Ve artık savaş olmayacaktır.

Sonuçta bu savaştan öncesinde de o dönemde ve şimdi kolay kolay görülmeyecek uzunlukta bir barış dönemi vardır ve sonrasında bu barış olağanlaşmıştır. Bu son hamlede Ha-

⁴⁸¹ Anlaşılan böyle bir şeye niyetlendilerse de gerçekleştirmediler. 785 senesinde Müslümanlar Hazarların saldırıcaıkları istihbaratıyla hazırlıklı beklemişlerdi ama bu olmadı. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.326.

⁴⁸² Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.326-327; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.198; Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, s.108-109.

⁴⁸³ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.328; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.198-199; Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, s.109.

zarlar istediklerinde Müslümanlarla rahatça savaştıklarını göstermişlerdir ve bu bir gözdağıdır. Ayrıca her iki taraf da uzun savaşlar dönemindeki tecrübelerle ortaya çıkan gerçekliğe tabi olmuş gözüküyor. Ne Hazarlar güneyde ne de Araplar kuzeyde kalabiliyorlardı. Nihayetinde çekilmek zorundaydılar.

Güney Kafkas isyanlarının bastırılması ve ardından bilhassa Türk asıllı Abbasi komutanlarının bölgedeki meselelerde başarılı şekilde kendilerini göstermeleri de Hazarlar açısından bir caydırıcı sebebi olmuş olabilir. Obadiye dönemiyle birlikte Hazarların askerliği gittikçe özelleştirmeleri ve paralı veya kiralık askerlere havale etmeleri, dolayısıyla bunlarla genişlemeci maceralara girmenin zorluğu da bu caydırıcılığın etkisini artırmış olmalı. 9. yy.la birlikte dünyanın kuzeyinde iki gücün, Oğuz ve Vikinglerin yükselmeye başlaması, anlaşıldığı kadarıyla, Hazarları güneyle sıfır sorun siyasetine itmiştir. Kalıcı barışın gerçek şartları böylelikle oluşmuştur.

Abbasi Dönemi'ndeki Arap-Hazar ilişkilerini bu bağlamda incelemek gerekir. Ve bu ortamda gerek Güney Kafkaslar gerekse Harezm komşuluğu üzerinden Hazarlarla Müslümanlar ilişkiye geçmişlerdir. Bu ilişkinin hem göreceğimiz üzere dışarıdan Müslümanların Hazar'a yerleşmesi hem de teba arasında İslam'ın yayılışı ile Hazar hâkimiyet sahasında yavaş yavaş Müslüman bir nüfusun belirmesine yol açtığı kuşku götürmüyor. Bu konuda, yukarıda geçtiği gibi, Dağıstan'ın güney sahillerindeki İslamlaşmaya öncelik vermeliyiz ama bu konuda kaynak azdır.⁴⁸⁴

⁴⁸⁴ 10. yy.a gelindiğinde Dağıstan'ın kuzey sahili yakınlarındaki Semender kentinde de bir Müslüman topluluk vardı (örn. İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s.199). Ancak iç bölgeler, yani o zamanki ismiyle Serîr krallığı o zamanlar Hristiyan'dı (aynı eser, s.200).

Hazarlarla Arapların ilişkilerinin zamanla ortak girişimler ve çıkarlar üzerinde düşünme aşamasına kadar geldiği görülüyor. Örneğin Halife El-Vasık zamanında (842-847) Bağdat sarayının Yahudi asıllı tercümanı Sellam, halifenin bir rica mektubu ve Hazar kağanının yardımıyla Ye'cüc ve Me'cüc ülkesine seyahat ediyor. Sellam'ın yeryazımcı İbn Hurdadbih'e anlattığı ve bu ikincisinin bize naklettiği hadiseye göre, halife rüyasında Sedd'in yıkıldığını görüyor ve dehşete kapılarak hemen Sellam'ı durumu yerinde görmesi için kuzeye gönderiyor. Onun kuzeye Harezm'den değil, baştan alınmış bir kararla Hazar üzerinden gitmesi ilginçtir.⁴⁸⁵

Bağdat'ta uluslararası istihbaratın başında olduğu anlaşılan İbn Hurdadbih'in 9. yy. ortasının beşeri coğrafyasını özetleyen kitabı bize ulaşmıştır. Kitabında Cürcan'dan Hazar ülkesine uzanan ticaret yollarından bahseder. Öbür taraftan da Dnyeper-Karadeniz-Don üzerinden Hazar'a gelen Rusların buradan deniz yoluyla İslam ülkelerine geçişlerini ve ticaret yapmalarını anlatır.⁴⁸⁶ Yani onun kitabını yazdığı günlerde çoktan güzergâhlar oturmuş, zihinlerde bir Hazar ticaret dünyası oluşmuştu. Bunun elbette bir evveliyatı vardır ki Rusya'da bulunan İslam paralarına bakarak Hazar üzerinden güney-kuzey ticaretinin başlama tarihini 800 senesi civarına koymak mümkündür.⁴⁸⁷

Bu küresel ticarettir. Hazar-İslam ticaretini ise bundan çok daha önceye almak durumundayız. Paralara bakarak 8. yy.ın ikinci yarısında bu ticaretin çoktan mecrasını bulduğunu rahat söyleyebiliriz. Şöyle ki elimizdeki en erken tarihli

⁴⁸⁵ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.140. Dönüşte bir tezkire hazırlayan Sellam, Sedd'i gidip gördüğünü ve sağlam olduğunu söyleyerek halifenin yüreğine su serper.

⁴⁸⁶ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.107.

⁴⁸⁷ Kovalev, "Khazaria and Volga Bulğaria as Intermediaries", s.44.

Hazar paraları 825'lere ait.⁴⁸⁸ Musevilik ibareleri taşıyan bu paralar Müslüman dirhemlerinin taklididir ama ilk baskı olduğunu söyleme imkânımız yok. (Batı) Göktürkler para basma konusunda ileriydiler ama onların varisi olan Hazarların Musevileşme öncesinde para bastığını bilmiyoruz. Dolaşısıyla bu dönemde, yani 8. yy.ın ikinci yarısında ticarete Bizans paraları yanında İslam dirhemlerinin de kullanıldığını hesaba katmalıyız.⁴⁸⁹ Ve de ticaret kervanları hep olduğu gibi metain yanında mutlak surette din ve fikir taşıyorlardı.

9. yy.da Abbasî dünyası büyük bir kültürel atılım gerçekleştirmiştir ama bu dönemde Hazar ve Türkistan'la ilgili kayıtlar son derece kıttır. Aynı şeyi Doğu Avrupa ve Kafkaslar için de Bizans kaynaklarında görüyoruz. Bu durumu hayatın olağan ve durağan olduğu, kayda geçmeye değer fazla bir vukuatın gerçekleşmediği şeklinde yorumlamak için haklı sebeplerimiz var. Ancak kuşkusuz bu dönemde alttan alta giden etnik ve dinî süreçler vardı ve bunları ancak 10. yy.dan itibaren yazılan eserlerde veya bu süreçlerin etkileri ortaya çıktıktan sonra görüyoruz. İslam coğrafya edebiyatının altın çağı olan 10. yy.da ise durum değişiyor ve hem görüntü netleşiyor hem de yeni görüntüler sunuluyor.

Hazar'da İslam'a dair en erken kayıtlar 10. yy. başında İbn Rüsteh'e aittir. Yazar, bu ülkenin en önemli iki kentini Sarıışen ve Hanbalık olarak verir ve buralarda dinî yapı ve teşkilatları oturmuş Müslüman cemaatlerin bulunduğunu belirtir.⁴⁹⁰ Bu bilgiyi değişik ayrıntılarla sonraki tüm kitaplar

⁴⁸⁸ Üzerinde Arapça olarak "Lâ ilâhe illallah, Mûsâun rasûlullah" yazan bu paralar hakkında bkz. Kovalev, "What Does Historical Numismatics Suggest?", s. 97-129.

⁴⁸⁹ İlk İslam parası 696'da, yani Hicret'ten 74 yıl sonra Bizans'a nazire olarak Halife Abdülmelik bin Mervan'ca basılmıştır: İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi IV*, s.374-375.

⁴⁹⁰ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.36.

tekrarlar. Mektep ve mescitlerin bulunması hem Müslüman nüfusun büyüklüğüne hem de kalıcılığına, belki de yerliliğine delalet eder. Demek ki 9. yy. sonuna gelinceye kadar kayda değer bir İslamlaşma süreci yaşanmış.⁴⁹¹ Üstelik bu şehirler İslam komşuluğundaki Dağıstan'da değil, kuzeydedir ve birisi başkenttir. Togan bu dönemde Hazarların Kırım tarafında Hristiyanlığa geçerken Dağıstan ve Aşağı İdil bölgelerinde ise Müslümanlığa kaydıklarını belirtir.⁴⁹²

Kuzeydeki bu ilk kitlenin büyük çoğunluğunu göçle gelenlere, bilhassa Harezmîlere vermeliyiz: “Harezm halkı Horasan halkları içinde en çok yola çıkan ve en çok dağılmış olan halktır.”⁴⁹³ Ticaret ve askerlik maksadıyla Hazar’a gelen ve faydalılıklarını kısa zamanda göstererek Hazar ordusunun evrilmesinde hızlandırıcı görev yapan bu kimseler “Arsiyye” olarak biliniyorlardı.⁴⁹⁴ Bu isim eski çağda Aral boylarında yaşayan Aors kavminin adıyla bağlantılı gözüküyor,⁴⁹⁵ dolayısıyla İranî asıllı kimselerdi.

Mesûdî bir taraftan “eski zamanlar” kaydı ile onların göçünü geri bir zamana alıyor, bir taraftan da “İslam’ın çıkışından sonra” kaydı ile fazla öte gitmemizi engelliyor. Ülkelindeki bir kıtlık sebebiyle Hazar’a sığınmışlar ve kağan ile bir antlaşma yaparak burada yaşamaya başlamışlardır. Tarihlemede bir ayrıntı çok işe yarayacaktır: Hazarlar Müslüman-

⁴⁹¹ Hazarların arasında İslam’ın yayılmasını Hakkı D. Yıldız, “Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması” başlıklı bildirisiyle incelemiştir. Eldarov’un tezi, daha çok bir Hazar siyasi tarihine benziyor ve Yıldız’ın bu çalışması kullanılmamış ve toplumsal süreçlere fazla temas edilmiştir.

⁴⁹² Togan, “Hazarlar”, s.400.

⁴⁹³ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s.258.

⁴⁹⁴ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s.70-71; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.46-47.

⁴⁹⁵ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.521-523.

larla savaşırken Arsiyye birlikleri kenara çekilirlermiş. ⁴⁹⁶ Başka kayıtlardan bilmediğimiz bazı savaşlar kastedilmiyorsa Müslümanlarla en son savaş, yukarıda geçtiği gibi 799’da gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Harezm’den Müslümanların göçü bu tarihten önce olmuş olabilir.

Hazar’da İşlam varlığı, belki uzun zamana yayılmış bir sürecin sonucu olması sayesinde yönetici Musevi tabakaca kabullenilmiş ve kullanılmış gözüküyor. Müslümanların Hazar kağanın hizmetinde kendi komutanlarınca yönetilen kendi orduları vardı ve bunlar hassa birlikleriydi. Hatta 940’larda Harezm asıllı Ahmet b. Kûye’nin Hazar kağanın veziri olduğu bildirilir. ⁴⁹⁷ Bu kimse doğrudan vezir veya komutan olabilir.

Müslümanların dinî teşkilatları da resmî yapı içerisinde yerini alıyordu. İbn Fazlan Hazar Devleti’nin görevlisi olarak Müslümanların idarecisine “hazz” dendiğini bildirir. ⁴⁹⁸ Bu muhtemelen kadı kelimesinden bozmadır ama hukuki ve dinî işlere bakan görevlileri komutanlardan ayırmak gerekir. Kadılardan sadece başkentte bile iki tane bulunuyordu (Museviler ve Hristiyanlar için de ikişer ve putperestler için bir hâkim bulunuyordu). İdil Deltası üzerindeki başkent in doğu yakasında oturan sivil Müslüman nüfus, bu bakımdan kendi hukukunu kullanmakta özgürdü ve kararlara müdahale edilmezdi. Hatta diğer dinlerin mensupları arasındaki ihtilaflı konularda bir uzlaşmaya varılamazsa kadıların görüşlerine danışılırmış. ⁴⁹⁹

⁴⁹⁶ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s.70; şeşen, *İşlam Coğrafyacıları*: Mesûdî s.46, Bekrî s.202.

⁴⁹⁷ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s.70; şeşen, *İşlam Coğrafyacıları*, s.46.

⁴⁹⁸ İbn Fazlan, *Seyahatname*, s.79.

⁴⁹⁹ İbn Fazlan, *Seyahatname*, s.79; şeşen, *İşlam Coğrafyacıları*: Mesûdî s.45-46, *Hudûd* s.70, İdrisî s.111, Yakut s.139, Kazvinî s.149-150, İştahrî s.156-157, İbn Havkal s.165, Makdisî s.174.

İstahrî ve onu izleyen İbn Havkal ile sonraki dönemden alıntılanan Yakut el-Hamevî başkent Müslümanlarının sayısını 10.000 olarak veriyor. Bu rakamı sağlama konusundaki daha güvenilir veri ise 30 kadar olduğu söylenen (üç de olabilir) mescit sayısı.⁵⁰⁰ İdil Nehri'nin kolları arasındaki bir adada diğer dinlerin mensuplarıyla birlikte yaşayan Müslümanlar bu kadar çok mescide ihtiyaç duydularsa nüfuslarının büyüklüğünden emin olabiliriz. İbn Havkal'a bakılırsa ülkedeki en büyük dinî topluluk onlardı.⁵⁰¹

Emin olamayacağımız konu ise hepsinin Harezm asıllı olması. Bu konuda verimiz yok ama karşılaştırmalı olarak düşünebiliriz. İdil Bulgar ülkesinde, yukarıda alıntıladığımız üzere, 10. yy. başında İslamlaşma, nüfusun ağırlıklı kısmını kapsayacak hâle gelmişti ve orada Harezmli göçmenlerden bahsedilmez. Yerli halk Müslüman olmuştur. Hazar'da da artan sayıyı büyük ölçüde yerli halka bağlamak durumundayız. Nitekim Mesûdî ülkede Arsîlerin dışında da Müslüman tacir ve zanaatkârların bulunduğunu, bunların kağanın sağladığı adalet ve güvenlik sayesinde buraya geldiklerini belirtir.⁵⁰²

Bir yerde din hürriyeti ne kadar geniş olursa olsun uluslararası alandaki gelişmeler veya dinsel kimliği içeren bazı iç olaylar inanç azınlıklarına bakışı dönemsel olarak etkileyecektir. Hazarlar da Bizans ve Abbasîlerle ilişkilerine bağlı olarak zaman zaman ülkedeki Müslüman ve Hristiyan nüfusa baskı uygulayabiliyordu.⁵⁰³ Bulgar yolunda giderken ve dö-

⁵⁰⁰ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s.198; İbn Havkal, *İslam Coğrafyası*, s.299; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*: Yakut s.138, İstahrî s.156, İbn Havkal s.165.

⁵⁰¹ İbn Havkal, *İslam Coğrafyası*, s.299; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.165.

⁵⁰² Mesûdî, *Murûc*, s.71.

⁵⁰³ Noonan, "Nomads and Sedentaries in a Multi-Ethnic Empire", s.116.

nerken Hazar hakkında iyi bilgi aldığını gördüğümüz İbn Fazlan, Müslümanların bir havrayı yıktıklarını duyan Hazar kağanının İdil'deki büyük caminin minaresini yıktırdığı ve müezzinleri öldürttüğü bilgisini verir.⁵⁰⁴ Aynı şekilde, bir Hazar belgesi olan *Kenize Mektubu*'na göre, imparator VII. Konstantinos'un (913-959) imparatorluk ortağı ve kayınbabası olan Romanos Lekapenos Bizans'taki Yahudilere tazyike başlayınca, çağdaşı olan Hazar kağanı Harun da kendi idaresindeki Hristiyanlara aynını yapmıştır.⁵⁰⁵

Dolayısıyla ordunun Müslüman olması veya başkomutanın Müslümanlardan seçilmesi Musevi Hazar idaresinin ülke içindeki gücünün onlara dokunulmayacak şekilde zayıfladığı anlamına gelmiyor. Öte yandan, daha aşırı davranışlarda Hazar'ın durumu son derece nazikti ve iç dengeleri de eninde sonunda göz önüne almak durumundaydılar. Zira Mesûdî'nin belirttiği gibi, Müslümanlarla Hristiyanlar söz birliği etmiş olsalar Hazar melikinin onlara karşı çıkacak gücü olmazdı.⁵⁰⁶

Büyük resimde görünen şey, eski tecrübelerin hatırlanması ve de tarafların iç ve dış sebeplerle ellerinin bağlanması sayesinde kalıcı bir barış, en azından savaşızsızlık ortamının kurulmuş olmasıdır. Kafkasların güneyi ve kuzeyi arasında 8. yy. ortasından 10. yy. ortasına, Hazar'ın sonuna kadar süren bir denge kurulmuştur. Bunun dostluk boyutu da bir gerçektir. Zira hem erken dönemlerdeki Hazar-Bizans mücadelelerinde, hem de Hazar'ın son günlerinde iyi görüldüğü üzere, Müslümanlar Hazar için zor durumda bir seçenek, belki tek seçenek olarak duruyordu.

⁵⁰⁴ İbn Fazlan, *Seyahatname*, s.80.

⁵⁰⁵ Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge", s.11.

⁵⁰⁶ Mesûdî, *Murûc*, s.71.

Müslümanlar da Hazar'a öyle fazla yabancı gözüyle bakmıyorlardı ki 963 senesinde Şam'a kadar ulaşan Bizans ordularını şiiriyle tehdit eden Muhammed ez-Zahirî "*Türk ve Hazar yurtlarından gelen kahraman askerlerle üzerinize çullanacağız*" demektedir.⁵⁰⁷ Resmî ilişkiler soğuk olsa bile Hazar yurtları Müslümanlar açısından güçlü ve sadık askerlerin yatağı olarak değerlendirilmektedir. Toplamda 10. yy. başındaki veriyi dikkate aldığımızda öyle bir iddiada bulunmamakla birlikte, ilk Müslüman Türk devleti olarak Hazar'ı görmenin fazla bir yanlış içermeyeceğini ifade etmek istiyoruz.

⁵⁰⁷ Kitapçı, "Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler", s.10.

TÜCCAR DİNİ, DİN TÜCCARI

Dolayısıyla, Hazar ve Bulgar hem gemiler hem de kervanlar üzerinden gelen Müslüman tüccarlar ile hemhâldi ve genel olarak kervanlar sadece mal taşımıyorlardı, fikirler de aynı güzergâhta seyahat ediyordu. Peki, İdil Bulgar ve Hazar için gördüğümüz ticaret ögesini Orta Asya için nasıl değerlendirmeliyiz? Buhara ve Semerkant gibi büyük merkezler doğudan gelen İpek Yolu'nun üzerindeydi. Kaşgar'ın ötesinde, İpek Yolu üzerinde, 840'larda Doğu Türkistan'a yerleşmiş olan Uygurlar vardı ama ne onlar ta 14. yy.a kadar Müslüman oldu⁵⁰⁸ ne de önceki yerli ahali arasında İslam'ın yerleştiğine dair bilgimiz var.

⁵⁰⁸ Hatta Ötüken Uygur Dönemi'nden bahsettiği anlaşılan sonraki kayıtlarda, orası ile dahi Müslüman ülkeler arasında ticaretin bulunduğu görülüyor: *Hudûdü'l-Âlem*, s.48; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.61-62. Bunu Çin kaynakları da teyit eder: Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.34. Bu hattı İpek Yolu'na eklemlemeliyiz. Kırgızlarla ilgili en ayrıntılı haber Gerdizî'de bulunur, Kırgızlarla Ötüken'deki Uygurlar arasındaki güzergâhı bile tarif eder: Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.76. İbn Havkal, İstahrî ve Hamevî'nin tekrar metinlerine göre Kırgızlardan Maveraünnehr'e getirilen en önemli ürün misktir (Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.143, 161). Uygurlarda Müslümanlığın gecikmesinde, aşağıda değineceğimiz üzere, Müslümanlaşan Karlukların onlara yönelik düşmanca tutumunun etkili olduğunu düşünüyoruz.

Bu bağlamda Maverâünnehr'den Kazak bozkırlarına doğru olan ticareti de akla getirmeliyiz. Kervanlar söz konusu olduğunda, Altay Dağları'nın batısındaki düzlüklerde yaşayan ve Bulgarlar gibi İslam dünyasına çok uzak olan Kırgızlar ile dahi ticaret yapılıyor.⁵⁰⁹ Dolayısıyla kervanlar Çin ticareti için Uygurlardan, Kırgız ticareti için Karluklardan ve Bulgar ticareti için Oğuzlardan geçmek durumunda. Buna Kırgızların batısında, Güney Sibirya kuşağında yaşayan Kimeklerle (sonraki Kıpçaklar) ticareti de eklersek hemen hiçbir Türk topluluğu kuş uçmaz kervan geçmez yerlerde yaşamıyor.

Bulgarlarla aynı konum ve şartlarda (Müslümanlardan hem uzakta hem de Müslümanlarla ilişkide) bulunan Uygur, Kırgız ve Kimekler arasında erken dönemde İslam'ın neden yayılmadığı sorusunu -tahminen- cevaplamak için elimizde veri bulunmuyor. Kalıyor böyle bir eserde öncelikle incelenmesi gereken iki diğer büyük Türk topluluğu: Oğuzlar ve Karluklar. Bunlar Harezm'den Fergana'ya kadarki -artık- İslam yurtlarının kuzeyini baştan başa tutan, doğrudan komşu iki topluluktu.⁵¹⁰

İbn Fazlan ve Narşahî dışında, yöreyi bilmeyen ve uzak-tan yorumda bulunan eserler, kuşkusuz doğruluk payı büyük olmakla birlikte, Oğuz ve Karluk yurtlarını *dâr'ül-harb* olarak nitelerler. Türkler akın ve yağma amaçlı olarak sürekli gelirler; bu yüzden hudutlara gözetleme kuleleri ve istihkâmlar kurulmuştur.⁵¹¹ Bu akınlardan Narşahî de bahseder ama

⁵⁰⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, s.51; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.63.

⁵¹⁰ Bozkırın İslam'a hudut bölgelerinin etnik yapısı için bkz. Golden, "Orta Asya'da İslâmiyetin ilk Dönemleri ve Karahanlılar", s.466-468.

⁵¹¹ Örn. İbn Havkal (Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.171, 210), onu izleyip yüzyıllar sonra Sicilya'dan yazan İdrisî (s.96, 103), Suriye'den yazan Hamevî (s.143).

bütün içindeki yerini abartmaksızın.⁵¹² Neredeyse eski tüm yazarların ittifak ettiği üzere, bütün dar'ül-harb hudutları içinde en kudretli savaşçılara sahip olan Türkler anlaşılan caydırıcı bir konumdalar ve Kudâme bin Cafer'e göre "Müslümanlar Türklere karşı gaza yapmıyor."⁵¹³ Bunu anlamak mümkün çünkü Cahiz'den bir alıntıyla kısaca ifade edersek, o dönemin en korkulan savaşçıları olan Haricîler daha okunu yaya sürmeden, Türk on ok atabilen bir savaşçıydı.⁵¹⁴

Görünen şey göçebe-yerleşik ilişkilerinin 8. yy.ın ikinci yarısı ve 9. yy.da en kitabi tanımına dönmüş olması. Göçebelik, bir üretim tarzı teşkil eder ama kendine yeterliliği asgari seviyededir. Yerleşik dünyanın ürünlerine muhtaçtır. Bunları olağan şekilde ticaretle, makbul olarak haraçla, gerektiğinde de çapul ile temin ederler. Göçebenin ticaretle sunacak çok fazla ürün çeşidi yoktur. Gerçi et tek başına yeter, İstahrî'nin dediği gibi, "Maveraünnehr halkı Türklerden gelen eti yer."⁵¹⁵ Ama bozkır ekosisteminin hassas dengesi altı yedi yıldan fazla olmayan aralıklarla yaşanan kıtlık ve salgın günlerinde göçbeleri komşularına zorunlu çapul ziyaretine sevk eder.⁵¹⁶

Abbasî idaresinin ilk 150 yılında hem eldeki bölgelerde hâkimiyetin tam sağlanamamasının sebep olduğu meşguliyetler ve dolayısıyla ileri harekât için fazla enerjinin bulunmaması hem de en kapsamlı şekilde bile yapılsa bozkırdaki ileri harekâtın semeresinin getirisinden pahalı olması, sınır-

⁵¹² Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s.51.

⁵¹³ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.190.

⁵¹⁴ Cāhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, s.67.

⁵¹⁵ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s.245; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.161.

⁵¹⁶ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.26-28. Golden, İslam coğrafya kitaplarındaki dar'ül-harb tabirini abartılı bulur ve bu sözde savaş hâlinin doğallığını vurgular (s.223). Göçbelerin yerleşik dünya ile ilişkilerini betimleyen dünyadaki temel çalışma Khazanov'a aittir: *Göçebe ve Dış Dünya*, özl. s.324 vd., bu bahisleri ayrıntılı inceler.

lardaki belirttiğimiz gibi olağan bir göçebe-yerleşik kalıbının oturmasını sağlamış gözüküyor. Orta bozkırların doğusunda mağlubiyetten kaçarak gelmiş ama öte yandan Göktürk hamleleriyle batıya itilen Türğişlerden kalan boş ve rakipsiz bir yurt bularak ileri fütuhata ihtiyaç duymamış bir Karluk birliği bulunuyordu.⁵¹⁷ Onların batısında ise Aral gölüne kadarki sahada Türğiş kalıntılarının merkezde bulunduğu yeni bir etnik oluşum süreci dünyanın ikinci bin yılına damgasını vura-
cak bir kavmi, Oğuzları ortaya çıkartıyordu.

Vakıa, her ikisinde de devlet oluşum sürecinde bir sıkıntı bulunmuyordu; ikisi de uluslararası birer oyuncu idi. Örneğin Harun Reşid'in oğlu Horasan hâkimi Me'mun kardeşi Emin ile iktidar mücadelesinde 809 gibi erken bir tarihte, yenildiği takdirde sığınma seçeneği olarak Türk kağanından bahseder ki⁵¹⁸ bunlar Karluklar değilse Oğuzlardır. Dinlenme safhasındaki Karluklar ve oluşum çağındaki Oğuzlar⁵¹⁹ dolayısıyla henüz yerleşik dünya için işgalci potansiyeli taşımıyorlardı ve hayat durağan şekilde sürüyordu. Ama zaman Türklerin lehine işliyordu ve sürekli güçleniyorlardı.

Karluk ve Oğuzlar çoğunlukla ticaret, arada da akınlar ile artık iyice İslamlaşan Maverâünnehr bölgesi halkıyla hemhâl oluyorlardı. Sadece büyük kentsel merkezler değil, bunların arasındaki vakıflarda da belli zamanlarda ticaret için toplanılıyordu ve bazen 10.000 kişi bir araya geliyordu.⁵²⁰ Barthold ve Golden, buralarda gördükleri zengin İslam medeniyetinin

⁵¹⁷ Karluk konusunda genel olarak bkz. Salman, "Karluklar", s.421-424.

⁵¹⁸ İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi VI*, s.206.

⁵¹⁹ Örneğin Buhara gibi güneydeki bir kentin halkı 782 gibi erken bir tarihte göçebe akınlarından korunmak için büyük bir sur yapılmasını talep etmişlerdir, kentin etrafındaki tarım arazilerinin önemli bir kısmını da çevreleyen bu sur 830 yılında bitirilebilmiştir (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.48).

⁵²⁰ Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s.20, 24-25.

cazibesine kapılan Türklerin, tüccar ve sufiler eliyle Müslüman olmaya başladıklarını ileri sürerler.⁵²¹ Medeni üstünlük doğrudur ancak bunun incelediğimiz süreçte belirleyiciliği ve etkililiğini iyi hesaplamak gerekir. Koşut bir örnek olarak, yüzyıllar boyu zengin ve üstün Çin medeniyetinin Türkleri inanç noktasında etkilemediği gerçeğini de görmek gerekir. Bugün de Batı'nın açık ara üstünlüğü insanları Hristiyanlığa hayranlık gibi bir noktaya taşıyor.

Aynı vurgular Osman Turan'da da görülür.⁵²² Yalnız o, sebepleri sıralarken birinci amil olarak Golden gibi İslam'ın üstünlüğünü vurgularken, ikinci sıraya eski Türk inançlarının İslam ile uyuşmasını koyar.⁵²³

⁵²¹ Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.57; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.205, 223; "Orta Asya'da İslâmiyetin ilk Dönemleri ve Karahanlılar", s.473-474.

⁵²² Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s.63-64; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi -I-*, s.149-150.

⁵²³ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi -I-*, s.150.

SEBEPSİZ DE SEVİLİR...

Tek Tanrı inancında buluşmayı araştırmacıların hemen tamamı vurgular.⁵²⁴ Buna karşılık Yazıcı, inanç benzerliğinin din değiştirmede değil, yeni dine uyum sağlamada işlevsel olacağını düşünür.⁵²⁵ Biz de bu kanaatteyiz ve yerinde bir koşturum olarak insanların bir mezhepten öbürüne geçişinin bir dinden öbürüne geçişinden daha zor olduğu gerçeğini nazara vermek istiyoruz.

Hâlbuki bu İslam ile eski Türk inancının benzerliği fikri, Osman Turan'ın da belirttiği üzere, 12. yy. sonlarında yazan Süryani tarihçi Mikail'in fikridir. “Ye’cüc ve Me’cüc’ün soyundan gelen” ve istilalarının haberi Ezeykel kitabında yer alan Türkleri daha Sasanî çağında Horasan’a yerleştiren yazar, Türklerin tek Tanrı inancının İslam’ı kabuldeki üç sebepten birincisi olduğunu belirtir. İkinci sebebi Horasan’a yerleşen Türklerin Sasanîlerin düşüşüyle birlikte Arap idaresine girip İslam’ı kabul etmeleri ve ardından kuzeyden sonra gelen Türklerin dildaşlarını Müslüman görerek etkilenmeleri

⁵²⁴ Örneğin Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s.69; Demirci “Müslüman Türklerde Tasavvuf”, s.489. Daha ileri bir tespit, kısmen mistik bir din olan eski Türk inancının tasavvufi İslam’a daha yakın olduğunu söyleyen Ahmedova’dan gelir: *Türkler Arasında İslâmiyet’in Yayılmasında Tasavvufun Rolü*, s.30.

⁵²⁵ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, s.55.

ve üçüncü sebebi ise kısaca memluk müessesesi içinde İslam ordularına dâhil olan Türklerin bu işten kârı ile açıklar.⁵²⁶

Yukarıda inanç benzerliğinin ivmelendirici bir etki yaptığının hiçbir delilinin bulunmadığına değinmiştik. Bunu yaşam tarzına, toplum düzenine, ahlak anlayışına ve töreye doğru yayabiliriz. Câhiz, Hişam döneminin Horasan valisi Cüneyd bin Abdurrahman'ın Türgiş Kağanı Su-lu ile sohbetini nakleder. Buna göre kağan valiye ceza hukukuyla ilgili çeşitli sorular sorar. Aldığı cevapları “bunlar bizde de var” edasıyla onaylayan kağan, bazı hükümleri hafif dahi bulur. Yani uyuşmazlık yoktur dolayısıyla Türkler için şaşırtıcı veya cazip bir yenilik de yoktur. En sonunda Cüneyd, Türklerin bu uygulamaları akılla, Müslümanların ise Allah'ın bildirmesiyle yaptıklarını söyleyerek insanların dış görünüşe göre hüküm verdiklerini, her şeyin iç yüzünü Allah'ın bildiğini belirtir. Kağan bunun üzerine “Sen bundan daha değerli bir söz söylemedin. Bu sözünle kalbime derin bir kaygı attın.” der.⁵²⁷

Burada, insana aklıyla doğruyu bulmasını öğütleyen Kur'an'ın rağmına, aklın geriye atıldığı alışıldık Arap zihni ile muhatabız. Eğer karşılıklı âdetler uyumsuz olsaydı ve Türgiş kağanı sebepleri sorgulasaydı ne olacaktı? O alışıldık aklın bu noktada Türk zihnine hitap etmediğini, dolayısıyla da erken dönemde, karşılaşma veya tanışma olsun, İslam'dan çok fazla etkilenmediklerini düşünmemiz mümkün. Hoşgörülü ve akılcı Mürcîler gibi toplulukların Orta Asya'da İslam lehine havayı yumuşattığı söylenir, ama Ebû Hanife'nin akılcı yorumlarına dayanan mezhebi 9. yy. itibarıyla Türk hudutlarındaki İslam beldelerinde hâkim olmasaydı belki du-

⁵²⁶ Michel le Syrien, *Chronique de Michel le Syrien*, s.156-157.

⁵²⁷ Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, s.86-89.

rum daha farklı olurdu ve İslamlaşma şimdikinden de gecikirdi.⁵²⁸

Çok çalışılmış bir konu olan memluk/gulam kurumunun Türklerin İslam'ı kabulü bahislerinde de hemen eklendiğini görüyoruz.⁵²⁹ Ancak bunun Abbasî Halifeliği'ne özel bir yanı yoktur, göçebe-yerleşik ilişkilerinin genelgeçer kalıpları içinde incelenmesi gereken bir konudur. Paralı askerler bozkırın ihracat kalemlerinden birini teşkil eder. Ayrıca gulam olarak gelip Orta Doğu'da İslam'ı kabul eden Türkler, kendileri münferiden İslam'ı kabul etmiştir; İslam'ın ilk kuşağından itibaren münferit kabullerin gerçekleştiğini iyi biliyoruz. Bunu Türk yurtlarının İslamlaşma sürecinin bir parçası veya katmanı olarak göremeyiz. Ancak Türk yurtlarında veya komşuluğundaki bölgelerde (Harezm ve Maverâünnehr kentsel alanında) münferit ihtidaların çoğalmasının diğer Türkler üzerinde olumlu veya düşündürücü bir etki yaptığını hesaba katmamız gerekiyor.

İslam'ın cihat anlayışının Türklerin savaşçı ruhuna uygunluğu bir diğer sebep olarak sunulur.⁵³⁰ Fakat bunu “kâfir” hudutları için değil, Orta Çağ Türkistan'ı şartlarında düşünmemiz gerekiyor. 9. yy. itibarıyla Türkistan'ın yerleşik dünyası tamamen Müslüman'dı veya Müslümanların elindeydi. Göçebe iktisadının ayrılmaz bir parçası olan yağma için en

⁵²⁸ Ebû Hanife'nin düşüncelerinin etki ve katkısını Kutlu ayrıntılı olarak anlatır: *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s.60 vd. Ayrıca bkz. Sarıkaya, “Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mezheplerin ve Tarikatların Yeri”, s.499-501.

⁵²⁹ Hatta Togan “Türklerin İslamiyete girişleri Halifelik ordusuna gönüllü katılımları ile oldu” diyerek bunu işin merkezine yerleştirir (*Kuran ve Türkler*, s.17). Hunkan da bu hadisenin İslamlaşmaya katkısını vurgular (“X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya'da Türkler ve İslam”, s.1618).

⁵³⁰ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi -I-*, s.151. Bu görüşü reddeden Barthold, destekleyecek delil bulunmadığını söyler: *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.56.

yakın yerleşik saha Çin veya Doğu Avrupa'nın güney veya batı uçlarıydı. Müslüman olmak artık dindaşlara yağma akını yapmamak anlamına gelecektir.

Nitekim Hamevî'nin naklettiği bir olayda kağanın cevabında bunu görüyoruz. Halife Hişam bin Abdulmelik Türk hükümdarına, dolayısıyla Türgiş kağanı Su-lu'ya Müslüman olması için davetçi gönderir. Daveti nezaketle dinleyen kağan, elçiye törensel bir mahiyette 100.000 kişilik ordusunu gösterir (bunu da yukarıdaki nüfus bahsine ekleyebiliriz) ve aradaki tercümana der: “Bu elçiye söyle. Bunların arasında hacamatçı, ayakkabıcı, terzi bulunmadığını söylesin. Bunlar Müslüman olup şartlarını yerine getirirlerse, nereden yiyip içecekler?”⁵³¹

İslam'ın Türkler arasında sufiler, mutasavvıflar eliyle yayılmasına yerli ve yabancı âlimler büyük vurgu yaparlar.⁵³² Muhtemelen Anadolu ve Balkanlardan iyi bilinen ve zihinlere işlemiş örnekler, aynı olguyu erken dönem Türkistan'ına da uygulamak için ilham veriyor. Abartmamak kaydıyla, bunun tarihsel gerçekliği aleyhine söyleyecek fazla söz bulunmamaktadır. Ancak dikkatli olunması gereken birkaç nokta var. Bu bahsi “tarikat eliyle İslamlaşma” gibi bir noktaya getirmemek gerekiyor çünkü bu, sonraki bir kavram ve olgunun erken bir zamana uygulanması anlamına gelecektir. Tasavvuf başka, tarikat başkadır. Erken dönemdeki menkıbeler yansıyan zahit ve sufi kişilikleri sonrasının, hele günümüzün tarikat yapılarının mensuplarıyla telif etmek büyük haksızlık olur ve konuyu açıklayamaz. Taraftar toplamaya çalı-

⁵³¹ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.134-135.

⁵³² İncelemesi için bkz. Ahmedova, *Türkler Arasında İslâmiyet'in Yayılmasında Tasavvufun Rolü*, özl. s.30 vd.; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s.65 vd. Barthold onları medreseli fakihlere göre daha başarılı bulur: *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.56; Frye ise, “The Sāmānids”, s.155, kılıç erbabının önüne koyar.

şan ve inanç sapıklıklarından ve çıkar ilişkilerinden uzak kalamayan, öte yandan da günümüzde İslam dünyasının geriliğinin en önemli sebeplerinden biri olan tarikatçılar ile safi İslam'ı yaymaya çalışan sufiler aynı yerde durmamaktadır.

Eski Türk din adamının, bakşının, bilgenin, kamın daha sonra karşımıza evliya olarak çıktığı fikrini de yabana atmak gerekir.⁵³³ Bunun Hristiyanlıkta da koşutunu görüyoruz. İslam gibi Hristiyanlıkta da erken dönemde azizlerin tebcili yoktu. Daha sonraki dönem, halk dini bunu ortaya çıkarmıştır.⁵³⁴

Bununla bağlantılı ikinci konu, İslam'ı yaymak ile yerleştirmenin tefrik edilmesi gereğidir. Tasavvufun 9. yy.da çıktığı ve Horasan ve Maverâünnehr'de isimleri günümüze kalan ünlü sufiler eliyle temsil edildiği biliniyor.⁵³⁵ Bu kişilerin o dönemde bozkırdaki Türkler arasında İslam'ı yaymakla mı, yoksa İslam idaresindeki toprakların yerli ahalisini İslam'a çevirmekle mi (daha çok) meşgul olduğunu söyleyeceğiz? Birincisi ise, olağan akış dışında bir sonuç gözüküyor. İkincisi ise, evet, Soğd ve Afgan nüfusun ve tabii aynı böl-

⁵³³ Demirci "Müslüman Türklerde Tasavvuf", s.489; Sarıkaya, "Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mezheplerin ve Tarikatların Yeri", s.504; Ahmedova, *Türkler Arasında İslâmiyet'in Yayılmasında Tasavvufun Rolü*, s.30.

⁵³⁴ Mensching, *Din Sosyolojisi*, s.164-165.

⁵³⁵ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.18; Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s.559. Burada tasavvufun İslam dışı kaynakları gibi bir konuya girmeyeceğiz. Erken İslam'da açık şekilde bulunmuyordu ve küçümseyemeyeceğimiz bir Hint etkisi bu oluşumu uyarmış gözüküyor. Ancak illa da dünyaya yüz çevirip nefsin terbiye etmeye çalışan Hindistan münzevilerinin merkeze konmasına gerek yoktur, zira benzer bir süreç daha uzaklardaki Hristiyanlıkta da yaşanmıştır ve erken Hristiyan münzevilerin de kendi bölgelerindeki önceki benzer akımlardan (Eflatunculuk gibi) etkilendikleri düşünülmektedir (Mensching, *Din Sosyolojisi*, s.215).

gede yaşayan Türk asıllı kopuntuların arasında İslam'ın 9. yy. zarfında iyice yerleştiğini görüyoruz.

Örneğin Şakik Belhi ve İbrahim Edhem'in Türkistan'daki Budacı nüfus arasında faaliyet gösterdiği belirtiliyor. Şakik Belhi, isminin de gösterdiği üzere, Türk bölgelerine giderek puthanelere girip putları kırmış.⁵³⁶ Hangi Türk ülkelerindeki hangi puthaneler? Bunu Doğu Türkistan'da başardığını söylemek mümkün olabilir mi? Anlaşılan İslam idaresindeki bölgelerde yaşayan Türk veya Soğd asıllı Budacılar kastediliyor.⁵³⁷ Putları kırmanın, insanların kutsalına saldırmanın İslam'ı yayma mı, yoksa nefreti körükleme mi anlamına geldiğini hiç tartışmaya gerek yok. Bir diğer ünlü sufi olan Belhli İbrahim Edhem'in de bozkır Türkleri arasındaki faaliyetlerini bilmiyoruz. Kendisini zühd ve takvaya verdikten sonra Horasan'dan kalkıp Anadolu ve Suriye bölgesine gelmiş ve burada vefat etmiştir.⁵³⁸ Bu konunun çok daha ayrıntılı çalışması gerekiyor.

İlk mutasavvıflar, biz tahmini olarak söylüyoruz, daha çok İslam tabiliğindeki nüfus arasında faaliyet sergilemiş gözüküyorlar. Karimov da Müslüman olmuş ahalinin fakih

⁵³⁶ Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", s.255; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s.67. Öte yandan, Birûnî'ye bakılırsa ondan iki asır sonra bile Belh'in güneyindeki bölgede (ona göre Horasan'ın Hindistan'a yakın yerlerinde) "Şâmânîlerin", yani Budacıların mabedleri bulunuyordu (Birûnî, *Maziden Kalanlar*, s.173).

⁵³⁷ Esin, "Türklerin İslâm'a Girişi İlk Devir: VIII-X. Yüzyıllar", s.150, Karluk ülkesinden bahsediyor ama bundan yeni gelmiş Karlukların kendilerini değil, hâkimiyetlerine aldıkları bölgedeki eski Soğd kolonilerine dayanan şehirli halkı anlamak gerekir. Hatta muhtemelen Karluk hâkimiyetinden önceki Fergana kastediliyor ki kendisinin Maveraüneh'r'in güneyinde kalan Huttal gibi içerideki bir yerde, Kûlân'da öldürülmesi (İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi VI*, s.210) Türkistan bağlantısını iptal eder.

⁵³⁸ Ahmedova, *Türkler Arasında İslâmiyet'in Yayılmasında Tasavvufun Rolü*, s.39-44.

ve sufiler eliyle “dâhili İslamlaşma”sına vurgu yaparak bir bakıma bu gerçeği ifade eder.⁵³⁹ En ücra yerlerdekilere kadar Türklerin İslam’ı sufiler eliyle benimsediğini defaatle vurgulayan Demirci ve Sarıkaya örneklendirmeye ve belgelendirmeye girmeden doğrudan Yeseviliğe atlarlar.⁵⁴⁰ Yazıcı ise konunun kapsamına 943 ve 960 yıllarında gerçekleştiği kaydedilen toplu İslamlaşmayı da alarak katkıyı derviş ve şeyhlere yükler ama örneklendirme sıkıntısını “olmuş olmalıdır” ifadesiyle farkında olmadan dile getirir.⁵⁴¹

Ahmedova, Hallac-ı Mansûr’un 9. yy. sonlarında, tam da aradığımız dönemde Kırgızlar arasına gelerek İslam’ı anlatışını anlatır⁵⁴² lakin o devirde Kırgızlar menkıbelerde geçtiği gibi Türkistan’da, yani şimdiki yurtlarında değildirler. Sibiry’a’da yaşarlar ve Tanrı Dağları eteklerine gelişleri 14. yy. içindedir, İslamlaşma da o dönemde içine girdikleri muhitte gerçekleşmiştir.⁵⁴³ Bunun yerine, onun Keşmir, Fergana ve Doğu Türkistan bölgelerine yaptığı gezilerde halkı etkilemesini ve bir kısmını Müslüman yapmasını öne çıkarmak daha yerinde olacaktır.⁵⁴⁴ Her ne kadar fakih ile sufinin yaklaşımları arasındaki zıtlık çok vurgulansa da mesele dâhili İslamlaşma olunca buna aynı dönemde yükselen medreselerin etkisini de katmalıyız.⁵⁴⁵

⁵³⁹ Karimov, “The Advent of Islam: Extent and Impact”, s.84.

⁵⁴⁰ Demirci, “Müslüman Türklerde Tasavvuf”, s.491; Sarıkaya, “Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mezheplerin ve Tarikatların Yeri”, s.504.

⁵⁴¹ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, s.65.

⁵⁴² Ahmedova, *Türkler Arasında İslâmiyet’in Yayılmasında Tasavvufun Rolü*, s.34-36.

⁵⁴³ Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, s.80-83.

⁵⁴⁴ Ahmedova, *Türkler Arasında İslâmiyet’in Yayılmasında Tasavvufun Rolü*, s.48.

⁵⁴⁵ Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.47. Kendisi medreselerin etkisini dâhili İslamlaşma çerçevesinde görmez.

Bu bağlamda, tarihçi açısından önemli üçüncü bir konu ise genel toplumsal süreçleri kişi veya olaylara indirgeyerek çalışmanın, sonuçta bizi tarihî gerçekliği kaçırma noktasına sürüklenme tehlikesidir. Bunu çok fazla uzatmadan, İdil Bulgar merkezli iki örnek ile anlatmak istiyoruz. 1800 yılı civarında yazıldığı sanılan ve söylenceleri anlatan Hüsameddin el-Bulgarî'nin *Risale-i Tevârih-i Bulgariyye* adlı kitabında sahabeden üç kişinin İslam'ı yaymak maksadıyla İdil Bulgar memleketine gönderildiği ve Aydar Han adlı hükümdarın kızı Toybike'nin şifasız hastalığına şifa bularak hanı etkileyip Müslüman yaptıkları anlatılır.⁵⁴⁶

Biz bir taraftan tarihî süreci şöyle veya böyle biliyoruz, öte yandan bildiğimiz başka bir şey ise Sahabe'nin yaşadığı 7. yy.da henüz İdil Bulgar memleketinin bulunmamasıdır. Elbette Bulgarî'nin kitabı geç dönemde yazıldığı için tarih kaynağı olarak kullanılması düşünülemez ama erken dönemde olsaydı da menkıbeleşme tahdidini bir kenarda tutmamıza rağmen yanıltıcı olacaktı.

Bir diğer örnek 1220'lerde yazan Yakut el-Hamevî'den. Kendisi Halep'te medrese öğrencisi Macarlarla tanıyor. Onlardan birine nasıl Müslüman olduklarını sorduğunda “Bizden önceki bazı kimselerden işittiğime göre, eski zamanda bizim diyarımıza Bulgar ülkesinden yedi Müslüman gelmiş, aramıza yerleşmişler. Sapıklıkta olduğumuzu tatlı bir dille anlatmışlar. Bize İslamiyet'in doğru yolunu göstermişler...” cevabını alıyor.⁵⁴⁷ Gerçekte ise Macaristan'a 10. yy.ın ilk yarısında, Hristiyanlaşmadan çok önce, “Bular (Bulgar) ülkesinden büyük bir İsmailî ordasıyla birlikte isimleri Billa ve Boçu olan bazı çok asil beyler geldiler... Aynı zamanda yine aynı bölgeden Heten adında çok asil bir savaşçı gel-

⁵⁴⁶ Yazıcı, “İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslâmiyet”, s.401.

⁵⁴⁷ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.132.

di...”⁵⁴⁸ Orta Çağ Macaristan’ında önemli bir nüfus teşkil eden Müslümanların kökeni İdil Bulgar’dan göçen büyük bir topluluğa dayanırken, göçten 300 yıl sonraki söylencelerde mesele yedi kişiye tahvil ediliyor.

Bu yüzden genel olarak İslamlaşma bahislerini kişilere, bu bağlamda elbette zihinlerdeki ilk ve tek aday olan sufilere veya erenlere indirgemenin konuyu açıklamakta yetersiz kalabileceği, hatta bazı durumlarda yanıltıcı olabileceği ortaya çıkmaktadır. Türkistan’daki erken dönem İslamlaşma sürecini de bu temkinle ele almalıyız.

Öte yandan, fakihler ve mutasavvıfların katkısının beklenenden az oluşundan hareketle, Türklerin tüccarlar üzerinden bir “halk İslam”ı aldığı gibi bir sonuca da çıkabiliriz. Çoğu kez ürkütücü olabilen fıkıh ayrıntılarının hayatlarında bulunmadığı, belki bilinmediği, tüccarların karşı tarafın kabülüne daha çok mazhar olabilecek sathi bir anlayış sunduklarını düşünmemiz gerekiyor.

Biz, Türklerin İslam’ı kabulü için sebep aramanın mantıksız olacağını düşünüyoruz. Belirttiğimiz gibi her türlü dini, hatta hemencecik kabul etmişlerdir ve İslam’ı kabul etmeleri de doğaldır. Ancak bunu neyin hızlandırdığı ve neyin yavaşlattığı üzerinde düşünülmelidir. Daha açık söylersek Türkler İslam’ı diğer dinlere göre çok geç kabul etmişlerdir. Bekleme süresini uzatan etmenler üzerinde kafa yormak gerekir. Siyasi hâkimiyete müdahale endişesinin sadece yöneticiler değil, halk nazarında da olumsuz bir bakış doğurduğunu tekrar edeceğiz. Savaşların ise kesinlikle durdurucu bir etkisinin olduğunu düşünüyoruz zira hiçbir halk kendisine saldıran topluluğun dinini benimsemek istemez. Bunu en açık Hazar örneğinde görüyoruz, savaşlar döneminde İslam’a tamamen

⁵⁴⁸ Rady, “The Gesta Hungarorum of Anonymus”, s.726-727.

kapalı iken samimi ve kalıcı barış döneminin başladığına ikna olduktan sonra değişiveriyorlar.

Bu bağlamda Türklerin İslamlaşmasında “kılıç zoru” gibi bir tabiri tamamen terk etmeliyiz. Türkler Müslüman olduğunda kılıcı kendileri tutuyordu, üstün ve güçlü taraf olarak Müslüman oldular. Daha sonra her şeye hâkim olan Moğolların da Müslüman olması gibi... Bunu ani din değiştirmelerin doğasını uzun bir düşünme döneminden sonra bunu yapanlarınki ile kıyaslayan Yazıcı’nın tespiti bu meyanda çok dikkat çekicidir. Duygusal bir anın eşlik ettiği veya kıvılcımı yaktığı ani ihtidalarda din değiştiren kişi pasiftir, teslim olmuştur. Diğerinde ise aktiftiri güç ve karar yetkisi kendindedir ve işi aklına havale etmiştir.⁵⁴⁹ Türkler de İslamlaşma sürecinde neredeyse tamamen aktif hâlde gözüküyorlar.

⁵⁴⁹ Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, s.54.

TÜRK'E LAİK İSLAM

Ancak Hazar ve Uygurlardan eşzamanlı iki örnek, Türklerin inanca müdahaleye tahammüllerinin olmadığını gösteriyor. İbn Fazlan'ın anlaşılan Bulgar'dan dönüş yolunda iken duyduğu bir habere göre, 922 senesinde Hazar kağanı Müslümanların bir havrayı yıktıklarını öğrenince başkentteki caminin minaresinin yıkılmasını ve müezzinlerin öldürülmesini emretti ve "İslam ülkelerindeki bütün havraların yıktırılmasından korkmasam camii de yıktırırdım." dedi.⁵⁵⁰ Havranın yeri olarak verilen Dar'ül-Babunec'in neresi olduğu bilinmiyor ama Buhara'da eski çağdan beri önemli bir Musevi nüfus bulunduğundan,⁵⁵¹ Nasr'ın onlara da baskı uyguladığını düşünmek ihtimal dışı gözüküyor.

Yaklaşık aynı günlerde, İbn'ün-Nedîm'e göre Halife Muktedir zamanında Samanî hükümdarı Semerkant'taki Maniheycileri sıkıştırır [Bunun Nasr bin Ahmed (914-943) olduğu anlaşılıyor]. Bunun üzerine Uygur hükümdarı ona mektup yazar ve "Benim memleketimde birkaç misli Müslüman

⁵⁵⁰ İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s.80. Kitabını İbn Fazlan'ın bu seyahatinden 22 yıl sonra bitiren Mesûdî, olağan durumu özetler: "Müslümanlar (Hazar'da) dinlerini rahatça yaşayabilir, cami kurabilir ve ezan okuyabilirler." (Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*, s.70).

⁵⁵¹ Golden, "Orta Asya'da İslâmiyetin ilk Dönemleri ve Karahanlılar", s.463.

vardır. Eğer onları öldürürsen, ben de Müslümanları yok eder ve mescitlerini yıkarım.” der.⁵⁵²

Buradan anlaşıldığı kadarıyla erken bir dönemde hatırı sayılır bir Müslüman nüfusa sahip olan Doğu Türkistan kentlerinin idari seviyede İslamileşmesi 13. yy. başlarından önce değildi (Kuça ve Karaşahr’da). Daha doğudaki Turfan’da ise bu tarih 15. yy. sonunu bulacaktır. Başka yerlerde görülmeyen bu durumu oradaki yöneticilerin Müslümanlarla veya doğrusu Müslümanların onlarla cedelleşmesine bağlamaktan başka açıklama aklımıza gelmiyor.⁵⁵³ Aynısı Hazar’da da olmuştur. Aynı şartlarda aynı tepki ve tutumu görüyoruz.

Birbirinden uzak iki Türk yurdunu içeren bu iki örnekten gördüğümüz şey, barış döneminde gayrimüslim Türk ülkelerinde İslam’ın rahatça yayıldığı ve kendilerine müdahale edilmediği, ancak İslam ülkelerinde oradaki Türk yöneticilerin dindaşlarına karşı bir hamle olduğunda sert tepki verdikleridir. Dolayısıyla dönemin Türk zihninde dinin siyasi müdahale, hatta siyasi tutumun tamamen dışında bireysel bir konu olarak görüldüğünü gözlemleyebiliriz. Öte yandan yukarıdaki mektuptan artık Doğu Türkistan’da da kayda değer miktarda Müslüman’ın biriktiğini anlamaktayız. Aynı şeyi daha fazlasıyla Karluklar için de düşünmemiz icap eder.

Frye, bozkırda devlet dini bulunmadığını, daha çok bir inanç seçiminin söz konusu olduğunu söyler. Bunu açıkla-

⁵⁵² Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi -I-*, s.68; Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.42. Bu dönemde Uygurlar kendi aralarında etkisi gittikçe azalan Maniheycilik ile artan Budacılığın hamisi görünümündedirler ve bir asır evvel Çin’de yaşananları hatırlayıp, dindaşlarını korumak istemiş gibiler. Büyük Uygur devletinin yok edildiği ve Uygurların göç yollarına düştüğü günlerde, 840’larda T’ang idaresi önce ülkedeki Maniheycilere, ardından Budacılara yönelik çok kanlı bir yok ediş süreci başlatmıştı: Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s.136.

⁵⁵³ Klimkeit, “Manichaeism and Nestorian Christianity”, s.81.

mak için de “genellikle kurumsallaşmış dinlerin istemlerine karşı göçebelerin geleneksel ilgisizlikleri” şeklindeki daha önce çokça dillendirilen öneriye sığınır.⁵⁵⁴ Göçebelerin ilgisizlikleri gibi bir durumun görüldüğünü sanmıyoruz. Hayli ilgili gözüküyorlar. Burada yanlış gözlemlenen şeyin başka toplumlarda, yerleşiklerde bireysel ve toplumsal hayatı dinin düzenleme çabasına karşılık, bozkırda onun yerini törenin almasıdır. Çok etkin olan ve hayatı sıkıca sarmalayan törenin de din kaynaklı bir hükümler manzumesi olduğu fikrini çok duyabiliriz.⁵⁵⁵ Biz törenin sosyoekonomik kaynaklı olarak türediğini ve açık şekilde dünya işlerini düzenlemeyi amaçladığını düşünüyoruz.⁵⁵⁶

Dinî hükümler belki törenin yaptırım gücünü artırmak için eklenmiştir⁵⁵⁷ ama buna bile gerek olmaksızın töre, kendi içinde katı bir yaptırım ve ceza düzenini de geliştirmiştir. Dolayısıyla törenin bireyden topluma, oradan devlet idaresine hükümlerin uzun tecrübelerden sonra yerleştiği ve yaygın kabul gördüğü, aynı zamanda da toplumun neredeyse tamamınca bilindiği laik bir hukuk sistemi olduğunu söylemek aşırı ve zaman ötesi bir tanım olmayacaktır. Laik bir düzen içinde yaşayan insanların öte yandan dinlere yakın ilgi duymaları sonuçta bozkır devletlerinin dünya tarihinde ender görülecek bir dinî hoşgörü geliştirmeleri noktasına taşınmıştır. Sıradan olan şey çok sayıda dinin ve temsilcilerinin bir arada bulunmaları, tahammül edilemeyen şey ise içeride ve-

⁵⁵⁴ Frye, *Orta Asya Mirası*, s.45.

⁵⁵⁵ Mensching bunu ahlaki ve dinî gelişmelerin hukukun temelinde olduğu şeklinde ifade eder ve din dışı ahlak unsurlarının dünyevileşmenin ardından kalan miras olduğunu savunur: *Din Sosyolojisi*, s.79.

⁵⁵⁶ Bkz. Karatay, “Töre Yapmak, Adet Çıkartmak”, s.1-7; Erdoğan, *Eski Türklerde Töre*, s.16-32.

⁵⁵⁷ “Anonim fertler tarafından geliştirilen ahlaki ve dinî tabiatlı birçok buluşlar cemaatin bünyesinde tanrısal bir kolektif ahlaki şuur ve dini meydana getirecektir” (Mensching, *Din Sosyolojisi*, s.77).

ya dışarıda bir dinin mensuplarının diğerlerine baskı uygulaması idi.⁵⁵⁸

Bu vesileyle gelineen noktayı vurgulamamız gerekiyor. Yukarıda 750'lerden itibaren Türkistan'da uzun sürecek duran bir döneme girildiğini belirtmiştik. 9. yy. sonları sınırın her iki tarafında da tersi istikamette köklü değişikliklere sahne oldu. Tahirîlerle başlayan valilik hanedanları 892 yılında vali olan Samanî İsmail ile birlikte devlet kıvamını kazandı. Artık Maverâünnehr'de geleneksel Abbasî siyasetlerinin izinden ziyade kendi gündemlerini takip ettiği anlaşılan yerel hükümdarlar vardı.⁵⁵⁹

Sınırın öbür tarafında ise Turan illerindeki çok uzun süren kağansızlık çağından sonra Karluk ve Oğuz yabğuları yönettikleri boy birliklerinin pekişmesiyle kağanlık yoluna girmişlerdi. Birinciler Karahanlı Devleti'nin şahsında bunu başardılar.⁵⁶⁰ Oğuzlarda kağanlığın kapı komşusu Hazar'da bir

⁵⁵⁸ Bu durum Mensching'in tanımladığı kabile hudutları dışında ilahi veya beşeri kanunların geçerliliğinin olmadığı, ahlakın tamamen kabile seviyesinde (o "klan" der; *Din Sosyolojisi*, s.46, 86) olduğu tespitiyle hafif bir çelişki arz eder. Türklerde törenin geçerlilik sınırlarını boyun değil, aynı kültürün yaşandığı bozkır çevresinin sınırlarıyla eşleştirmek gerekecektir.

⁵⁵⁹ Merkezî devlet erkiyle ilişki bakımından dönemin havasını Mesûdî Güney Kafkaslar örneğinde öz anlatır: "Ama özellikle şu günlerde İslam'ın zayıflaması, Müslümanların gitmesi, Rumların Müslümanlara galebe çalması, haccın fesada uğraması, cihadın yapılmaması, yolların tıkanması, eşkıyaların artması, her kabile reisinin kendi başına hareket edip bulunduğu bölgede hâkimiyeti ele geçirmesiyle..." (Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*, s.100).

⁵⁶⁰ Golden, "Orta Asya'da İslâmiyetin ilk Dönemleri ve Karahanlılar", s.469-470, Kırgızların Uygur devletini 840'ta yıkmasından ve kendilerinin imparatorluk hevesine düşmemesinden sonra doğan kağanlık boşluğunu fırsat bilip Karahanlıların kullandığını düşünür. Biz burada Karahanlıların kökeninin Yağma, Çiğil veya Karluklardan hangisinde ol-

kağan bulunması sebebiyle geciktiğini düşünüyoruz. Gerçi Ruslarla el ele verip Hazar'ı yıkacaklardır ama aynı günlerde yükselen Selçuk Bey idaresindeki ayrılıkçı hareket merkezî yabgu iktidarının aleyhine gelişmiş ve nihayetinde Türkistan'da kalan Oğuzların neredeyse tamamı “Selçuklu” olmuştur.

duğuna dair tartışmalara girmeyeceğiz. Konumuz ve alanımız olmadığı gibi, bunun konu olmasının dahi anlamsız olduğunu düşünüyoruz.

SAMANÎLER SEYRAN OLUNCA

Horasan'ın yerli ve soylu bir ailesinden (bazı rivayetlerde Sasanîlerin ünlü komutanı Behram Çubin'in soyundan) gelen büyük dedesi Sâmân 720'lerde İslam'ı kabul eden⁵⁶¹ Samanî hükümdarı ya da Abbasî valisi İsmail'in (892-907) ilk icraatı 893 yılında Karlukların merkezi olan Talas'a bir sefer düzenlemek oldu. Bundaki saikin Türklerin İslam topraklarına akınlarını önlemek olduğu görülüyor. Sefer başarılı oldu; Talas ele geçirildi ve kağanın babası ve eşi de dâhil, 10.000 kadar Türk esir alındı. Karlukların ummadığı anlaşılan bu saldırının ardından toparlanmaları uzun sürdü ve 10 yıl sonra karşı saldırıya geçtilerse de bu saldırı püskürtüldü ve Talas Samanîlerde kaldı.⁵⁶² Bundan sonra durumun kabullenildiği ve sınırın Talas'ın ötesine çekildiği görülüyor.

Bundan sonraki ilginç gelişmeler Karlukları Samanîlerin içine çekti. En önemli hükümdarları olan Nasr bin Ahmed'e (914-943) karşı 914'te İshak'ın ve 922'de onun oğlu İlyas'ın taht iddiasıyla isyanları Türklerden derledikleri birliklere dayanıyordu. İlyas yenilince artık Kaşgar'a taşınmış olan Türk başkentine, Togan Tigin'e sığındı.⁵⁶³ Ondan bir yıl önce de Samanî Devleti'nin Horasan'daki arazisinde Taberistan'da

⁵⁶¹ Frye, "The Sāmānids", s.136.

⁵⁶² Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s.91; Frye, "The Sāmānids", s.138; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi -I-*, s.147.

⁵⁶³ Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s.119; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi -I-*, s.147.

kümelenen Şiilerin çıkardığı isyanlar karşısında zor durumda kalan Nasr'ın Karluk/Karahanlı hükümdarından yardım istediği görülüyor ki sonra karşımıza hükümdar olarak çıkacak Buğra Han yardımcı Türk birliklerinin başındadır ve ayrıca Samanî ordusunda külli miktarda Türk asıllı gulam birlikleri vardır.⁵⁶⁴ Bu gulamlar bir asır öncesinin Bağdat'ı gibi, iktidarın gerçek sahipleri olarak sivrilecekler ve Sâmanî emirleri nihayetinde onların kuklası hâline gelecektir.⁵⁶⁵ Mezkûr isyanın söndürülmesi siyasi, Buğra Han'ın muhtemelen bu esnada İslam ile yakından tanışması ise dinî bir gelişme olarak yerini almıştır. Kendisi 944 senesinde amcasına karşı taht mücadelesini kazandıktan sonra Müslüman olduğunu ilan edecektir.

Burada artık ne Karahanlıların ne de Selçukluların siyasi tarihlerine temas edeceğiz. Bu çalışmanın amacı siyasi tarih aktarımını içermediğinden o yılların bir betimlemesiyle yetineceğiz. Bulgarlar, Hazarlar, Oğuzlar, Karluklar ve Uygurların yöneticileri istisnası olmayan bir kaide ile geleneksel Türk anlayışının bir tecellisi olarak, ülkelerinde şu veya bu yolla İslam'ın yayılmasına müsamaha gösteriyorlar. Selçuk Bey Müslüman olmadan önce Oğuzlara bağlı bölgelerde halkı tamamen Müslümanlardan oluşan kentler bile vardı.⁵⁶⁶ Hatta bu Türk devletlerinde üst kademedен de İslam'a ilgi duyanlar görülüyor. Örneğin yukarıda Oğuzlardaki Küçük Yınal bahsine ilaveten, İstahrî'nin verdiği bir habere dikkat çekeceğiz. Hazar kağanı öldüğünde tahtta en fazla hakkı olan bir genç varmış ama Müslüman olduğu için kağanlık hakkı

⁵⁶⁴ Esin, "Türklerin İslâm'a Girişi İlk Devir: VIII-X. Yüzyıllar", s.161; Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s.126-127.

⁵⁶⁵ Frye, "The Sâmanids", s.143-144.

⁵⁶⁶ Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.48.

bulunmuyormuş. Bu genç çarşıda ekmek satarak geçinirmiş.⁵⁶⁷

Türk yöneticiler, diğer dinler gibi İslam'a da müsamahalı davranırken aynı şeyi İslam ülkelerindeki yöneticilerden de bekliyorlar: Kendi ülkelerine ve İslam ülkelerindeki dindaşlarına, Müslüman olmayan kimselere müdahale edilmemesi.

Biz bugünden bakarak göçebe-yerleşik ilişkilerinin olağan kalıpları içinde değerlendiresek de Türklerin İslam topraklarına yağma akınlarının Müslümanlarca bir düşmanlık işareti olarak algılandığında kuşku yoktur ve kuşkusuz bu merkezden hareketle Türkler Ye'cüc ve Me'cüc taifesiyle ilişkilendirilmiştir. Ama Türk yöneticileri bu konuda rahatlatan husus, akınların budun seviyesinde olmayıp boy, uruk veya kazak toplulukları eliyle gerçekleştirilen faaliyetler olmasıydı. Gerçekten de büyük Türk birliklerinin bu durağan dönemde İslam ülkelerine saldırısına dair bir kayıt bilmiyoruz, öbür türlü Maverâünnehr'in böyle saldırıları göğüsleme imkânı bulunmuyordu. Yine de Türk yöneticiler nezdinde Samanîlerin ileri harekâtlarının ve gayrimüslimlere -belki Yahudilere de- yönelik baskılarının büyük rahatsızlık uyandırdığını yukarıdaki örneklerden görmek zor değil.

Süreci İslamlaşma lehine işleten şey ise Samanîlerin iç isyanlarının Karlukları ve belki başka toplulukları kendine dâhil etmesiydi. Bunu tersinden almak da mümkün. İç siyasi çekişmelerin yoğun olduğu Türk ülkelerinde askerî desteğe ihtiyacı olan Türk hanedan mensubu veya ileri gelen Türk beylerinin ve yandaşlarının Müslüman yöneticilerle ittifak arayışı onların ihtidası ile sonuçlanmakta idi.⁵⁶⁸ Selçuk

⁵⁶⁷ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.201; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.159.

⁵⁶⁸ Hunkan, "X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya'da Türkler ve İslam", s.1618. Yazar, Satuk Buğra ve Selçuk Bey'in yanına aynı şartlarda, yani siyasi destek arayışıyla İslam'ı kabul etmiş olarak Almuş Han'ı da koymaktadır ki (aynı eser, s.1620), bu sonucuna katılmamız zordur.

Bey'in ihtidasında da böyle bir saik, yani Müslümanlardan destek beklentisi göze çarpıyor.

Burada Frye'in bir tespitini alıntılarlamakta fayda var: Sâ-mânîler, İranîleştirmeyi amaçlasalar ve nihayetinde bir Fars Rönesans'ını başarsalar da sonuçta İslam'ı bedevîlerin dar görüşlerinden kurtarmış ve uluslararası hâle getirmişlerdir.⁵⁶⁹ Abbasî değişiminden sonraki bu adımın önemli olduğuna inanıyoruz ki Türk İslam'ının köklerinde Arap etkisinin yokluğunu veya azlığını buna bağlamalıyız.

Hilafet merkezindekinden farklı ve daha işlevsel olarak, Sâ-mânîlerin devşirme düzeninin de Türkler arasında İslam'ın yerleşmesinde etkili olduğunu düşünmemiz gerek. Yerel dihtkanlardan, derebeylik oluşumlarından ziyade çocuk yaşta alınarak belli eğitim kurumlarında yetiştirilmiş ve askerî ve siyasi olarak istihdam edilmiş Türklere güvenen Buhara hükümdarları, kısa vadede bundan büyük fayda görürken, uzun vadede Maverâünnehr'in daha fazla Türkleşmesini sağlayarak kendi iktidarlarının altını oymuşlar ve bu arada bayağı bir Türk nüfusu devlet kademeleri üzerinden İslamlaştırmışlardır.⁵⁷⁰

Bu arada, 10. yy. ortası itibariyle, Karluklar ve Bulgarların yanında zikretmemiz gereken bir hadise olarak, Afganistan'ın güney kuşağında yaşadıkları görülen dönemin önemli Türk boylarından Halaçların da İslam'ı kabul ettikleri görülüyor.⁵⁷¹ Bunları eski Hun kalıntılarından İslam üst hâkimiyeti döneminde yeniden derlenmiş hâli olarak görmek gerekir.

En baştan beri yeri geldikçe vurguladığımız kendi kuramımıza göre örneklendirirsek, Buğra Han için Müslüman

⁵⁶⁹ Frye, "The Sāmānids", s.147.

⁵⁷⁰ Frye, "The Sāmānids", s.150-151.

⁵⁷¹ İbn Havkal, *İslam Coğrafyası*, s.318;Esin, "Türklerin İslâm'a Girişi İlk Devir: VIII-X. Yüzyıllar", s.149.

olmak devletini halifeye bağlamak anlamına gelmiyordu. Kendisi Buhara merkezli bir Müslüman devletin, Samanîlerin daha batıda, Bağdat yakınlarındaki bölgeleri (Taberistan ve Cürcan) ele geçirme gayretlerine şahit olmuştu. Dolayısıyla İslam ayrı, devlet ayrı idi. Nitekim bundan hoşlandıkları ve baştan bu kalıbı benimsedikleri görülen Karahanlılar kısa zamanda Maverâünnehr'e girerek Samanî devletine son verecekler ve kendi merkezlerini buraya taşıyacaklardı. Frye'in ifadesiyle, "pagan" Türklerin o kadar uğraşıp yapamadıklarını Müslüman Türkler başarmış ve Samanî hanedanına, dolayısıyla Orta Asya'da İranî idareye kalıcı olarak son vermişlerdir.⁵⁷²

Bulgar ve Karahanlı örneklerini önder ve toplum açısından kısaca değerlendirmekte fayda var. Bir asır öncesinde Doğu Türkistan'da bile hatırı sayılır bir Müslüman nüfus olduğuna göre, Karahanlı Devleti'nin hâkim olduğu aradaki Kaşgar-Balasagun hattındaki Türk ve Soğd nüfus arasında da Satuk Buğra'dan önce ciddi bir İslamlaşma olduğunu öngörmeliyiz. Belki çoğunlukta değillerdi ama çokça varlardı. İdil Bulgar hanı gibi Karahanlı hükümdarı da İslam'ın ülkesinde yayılışından sonra Müslüman oluyor. Geri kalan tebanın İslamlaşması için oğlu Baytaş Arslan Han'ın gayretleri gerekecektir.⁵⁷³

Bu durum bize eski Türkler arasındaki ferdiyetçi tutumun yüksekliğini göstermektedir. Yani yöneticiyi sürü psikolojisi ile takip etmiyorlar. Başta Müslüman birinin olmaması onların bu dini seçmelerine engel olmadığı gibi, olması da illa ona uyup peşinden toplu İslamlaşmayı getirmiyor. Hazar'daki Musevileşmenin tüm topluma yayılmamış olması da bu kapsamda değerlendirilebilir.

⁵⁷² Frye, "The Sāmānids", s.159.

⁵⁷³ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, s.131.

NİHAVENT'TEN NİHAYETE

Özetle, 640'lardan itibaren yanı başlarına ulaşan İslam ile tanışmaya başlayan Türkler, hem Kafkaslar hem de Türkistan'da Emevîlerin saldırgan/savaşkan tutumlarını görünce cephe aldılar. Göksu'nun ifadesiyle bu dönem Türklerin İslam'a girişini menfi yönde etkileyen "kötü bir tanışma" dönemi idi.⁵⁷⁴ Biz bunu İslam ile değil de Araplarla tanışma dönemi olarak alalım. Sonuçta o dönemde yabancı topluluklar dinlerinden ziyade millî kimlikleriyle biliniyordu.

Araplar Orta Asya'nın güney kıyılarını teşkil eden Maveraünnehr ve Fergana'da hâkimiyet kurmakla bozkır dünyasının geleneksel iktisadi sistemini kesintiye uğratmışlardı. Göçebelerle yerleşikler arasında karşılıklı üretimin takasına dayanan bir ortak yaşam vardı çünkü. İktisadi sistemin çöküşünün yanında buna tepki gösterecek veya onaracak bir devlet yapısının da bulunmayışı bu dönemde bozkırda yaşayan Türklerin buhranını katlamış gözüküyor. Bu yüzden İslam memleketlerinde paralı askerlik yolunun açılmasından sonra Türklerin büyük sayılarla buna itibar etmesinin ardında bu buhrandan kurtulma çabasını görmeliyiz.

Abbasî Dönemi'nde savaşlar neredeyse durdu ancak İslamlaşmanın siyaseten halifeye bağlanmak anlamına gelişinin uzun süre Türkleri bu yeni dinden uzak tuttuğunu düşü-

⁵⁷⁴ Göksu, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", s.554.

nüyoruz. Yeni dönemin etkisinin bir anda hissedilmediğini, araya çok zaman girmesi gerektiğini de ekleyelim. Sonuçta değişen şey sadece iktidardı ve belirttiğimiz gibi, halife değişikliğinden bile haberi olmayıp sadece vali değişikliğinin etkilerini gören Türklerin o dönemde bir Emevî-Abbâsî ayrımı yapmalarını bekleyemeyiz. Bu ayrımı İslam devletinin tebası bile yapmakta zorlanmıştı. Ama nihayetinde aradan bir kuşak geçtiğinde Abbâsî yönetiminin farkı kendini en çok Hırasan'da olmak üzere açıkça hissettirmeye başlamıştı.

Savaşların durması olağan göçebe-yerleşik ilişkilerinin yeniden başlaması anlamına geldi. Kervanların Türk ülkelere girişi, Türklerin asker olarak İslam ülkelerine girişinden önce gözüküyor. Yani ilişkiye daha açık olan taraf Türklerdi. Bu dönemde bozkırı boylamasına geçen kervanlar ve Orta Asya'nın güney kuşağındaki yerleşik bölgelerin pazar yerleriyle temsil edilen ticari hayat, Türklerin İslam'ı sakin kafayla tanımlarına imkân sağladı. Ancak bozkır iktisadının bir bileşeni olan yağmanın kaçınılmaz gerekliliğinin aynı yerleşik bölgeleri hedef olarak görmesi bir taraftan Türkleri Müslüman olarak yağmadan cayma gibi bir gereklilikten ötürü İslam'a yaklaşma konusunda tereddütte bıraktı, bir taraftan da bu bölgelere hâkim olan Müslüman yöneticilerin Türkleri, saldırılarını kesmeyen düşmanlar olarak algılamalarını sürdürdü.⁵⁷⁵

Fakat bu algının toplumsallığı veya genel geçerliği üzerine sorgulama yapmamız lazım. Türkler 700'lerin sonlarına kadar İslam'ı Araplarda görmüşlerdi. Soğd, Afgan veya Fars ahali onların gözünde İslam'a direnen eski tanıdıklar hatta Soğd örneğinde dostlar idi. Ama 800'lerle birlikte bölgedeki Arap unsur çözülmeye ve yerlilerle karışmaya başladı. Yerli

⁵⁷⁵ O dönemde Arapların Türklere bakışı için yeni bir çalışma olarak bkz. Tepekule, "Araplarda Müslüman Olmayan Türk İmgesi", s.516-524.

unsur da sadece Mevalî yükselişi dediğimiz çağda değil, daha Abbasîlerin iktidara geliş sürecinde yönetimde en üst düzeyde yer almıştı. Ebû Müslim veya Bermekîler veya Tahirîler, hele de Samanîler bunu en üst düzeyde temsil ediyorlardı. Yani Türklerin kendilerine daha yakın gördüğü etnik topluluklar artık Orta Asya'da İslam'ı Araplardan almış, kendileri sahiplenmişlerdi.

Türkler İslam'ı Araplardan değil, işte bunlardan, Orta Asya'nın yerlilerinden tanıdılar. Buna ikinci tanışma safhası diyebiliriz. Türkçenin geleneksel İslam dilinin Arapça değil, bu dillerden ödünçleme olması (çoğunlukla Farsçadan olarak peygamber, abdest, namaz, oruç vb.) bu gerçeğe ilgilidir. Zira daha İslamlaşma tamamlanmadan Horasan, Toharistan ve Maverâünnehr'in toparlanıp eski görkemini kazanmaya başlayan kent merkezleri aynı zamanda bilim ve kültür merkezleri olarak yükselmişlerdi ve burada yeşeren İslami düşüncenin bölgesel özellikler taşıması kaçınılmazdı.

Öte yandan Emevî savaşları döneminde hayli nüfus kaybına uğrayan bölge, Abbasîlerin erken döneminde de başta Bağdat olarak Irak'ta yeni kurulan kent merkezlerine nüfus kaydırınca, ortaya çıkan boşluğu bozkırdan gelen Türkler doldurmaya başladı. İktisadi buhranı yeni yeni aşmaya çalışan göçebeler için yerleşikleşme, Maverâünnehr düzlüklerinde göçer usulü hayvan gütmekten daha güvenliydi. Gönüllü geldikleri kentsel merkezlerde hâkim olan inanca da gönüllü bir uyum sergilemek durumundaydılar. Böylece daha akılcı yorumlarıyla kendilerine daha iyi hitap eden bir Ceyhun ötesi Sünni İslam aralarında yaygınlık kazanmaya başladı. Öte yandan, sayıları fazla olduğu için dillerini korudular ve hatta bölgenin eskileri, Araplar da dâhil onların dilini öğrenmek zorunda kaldılar. Samanî çağında kâğıdın üzerindeki dilin Arapça veya Farsça olması önemli değildi, pazarda artık Türkçe konuşuluyordu.

Bir sonraki kademede, 9. yy.ın son demlerinde Müslüman olmayan ama kentsel ticari alanlara uğrayan veya kendi memleketlerinden geçen kervanlarla hemdem olan Türkler, karşılarında artık Müslüman soydaşlarını, en azından Türkçe konuşan Müslümanları daha çok görmeye başladılar. Dahası bozkırdaki kıtlık zamanı yerleşik dünyaya akın yaptıklarında da karşılarında paralı asker veya ahaliden milis kuvvetler olarak yine soydaşlarını bulmaya başladılar. Buna da üçüncü safha diyelim.

Bu üçüncü safhada ticari ilişkilerin çok fazla ve derin olması fikir ve haberlerin de çok daha hızlı ve sahih yayılması anlamına gelmiştir. Daha önce kulaktan kulağa olması yetmiyormuş gibi, pek çok duvarı da aşması gereken havadis, şimdi daha engelsiz duyuluyordu. Türklerin sadece Maverâ-ünnehr'in artık İslam'la eş anlamlı hâle gelmiş kentlerinde değil, Hilafet merkezinde de bulundukları, etkin ve hâkim oldukları, hatta canlarının istediği oluncaya kadar peşi peşine halife öldürdüklerine dair haberler bozkır politbürosunun çadırlarında belki kahkahalarla dinleniyordu. Devir değişmişti artık.

Biz, işbu ortam çerçevesinde tarafların birbirine tutumları dışında herhangi bir sebebin (tevhit inancında uyuşma, İslam felsefesinin üstünlüğü, dolayısıyla Horasan ve Maverâ-ünnehr'de gerçekleşen medeni palazlanmanın cazibesi vb.) Türklerin İslamlaşması gibi bir konuda hızlandırıcı etki yaptığını gözlemlemenin çok zor olduğunu düşünüyoruz. İslamlaşma çok geç gerçekleşmiştir ve uzun süren bir tanıma evresinden sonra, daha ziyade zihinlerde oluşan İslam eşittir halife siyaseten bağlanma algısının çöküşünden sonra kendiliğinden gerçekleşmiş gözüküyor. Hızlandırıcı husus birinci kademede Emevîlerin çöküşü, ikinci kademede ise Abbâsî merkezî iktidarının çöküşü olarak gözüküyor.

Hatta belirttiğimiz gibi Türkler bu bekleme döneminde açıkça üstün ve saldırgan taraftı; Samanîlerin Orta Asya'da

baskınlığı çok kısa sürmüştü ve genel olarak Müslümanlar artık zarar umulmayacak durumda görülüyorlardı, bahsettiğimiz tehdit algısı yoktu. Acaba, 10. yy.ın ilk yarısındaki Türkler artık Araplar değil, Farslaşan Soğdların elinden hele de zahit dervişlerden gördükleri İslam'ı, daha önceki "zavalı" Budacı, Manihey ve Musevi inançları gibi mi değerlendiriyorlardı?

Barthold'un dikkat çektiği tarihî tezat, Oğuz ve Karlukların Müslüman olduktan sonra İslam ülkelerini hedef almaları, Oğuzların Horasan ve İran'ı, Karlukların ise Maveraiün-nehr'i ele geçirmeleridir.⁵⁷⁶ Türkler kılıç zoruyla Müslüman olmadılar; Müslüman olduklarında kılıç onların elindeydi, onlar hâkimdi. Onları zorlayan tek şey kendi iradeleriydi. Bu yüzden, gönüllü olarak, ellerinde kılıçlarıyla bu yeni dine giren Türklerin aslında en baştan "Türk İslam"ına, yani kendilerine sunulana değil, kendi kabul ettiklerine girdiklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

Biz, Türklerin İslamlaşmasının tarihsel mukadderat olduğu noktasındayız. Bu er veya geç bir şekilde olacaktı, İslam olmasa bir diğer evrensel din olacaktı. Ama İslam'ı başta hâkimiyet olgusu ve kültür olmak üzere, kendinden taviz vermenin gerekmediğini anladıkları noktada hem kitlesel hem de resmî olarak benimsemiş gözüküyorlar. Bu noktada biz, 12 asırlık tarihi boyunca kendi içinde değişik evreler geçirdiği için tanımlama zorluğuna maruz kalan bir "Türk İslam"ı tabirinden ziyade, bu ilk dönemi daha iyi anlatan "Kuzey İslam"ı tabirini tercih edeceğiz. Kuzey İslam'ı Hanefilik, Maturidîlik ve hatta Alevîlik vb. başlıkların dışında ve üzerinde bir olgudur. Kuzey kültürünün bozulmadığı ve Orta Doğu (İslam değil) kültürüne teslim olmadığı bir dönemde bir inanç sistemi olarak İslam'ın benimsenmesini anlatır.

⁵⁷⁶ Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.63.

Kuzey kültürünün iki temel direği, akılcılık ve bireycilik olarak görülüyor. Temel hükümlerinde sürekli aklı kullanma talimatı veren ve herkesin birey olarak kendinden sorumlu olduğu noktasında en üst seviyede bir bireycilik içerdiği görülen İslam'ın bu noktada Kuzey kültürü ile çelişmesi beklenmemeli. Toplumdaki herkesin her konuda bir fikrinin olabileceği, bunu rahatlıkla ifade edebileceği ve etkisini bekleyeceği bir ortamdan bahsediyoruz. Bu bir kültürdür ve İslam'a aykırı bir tarafından bahsedilemez.

Öbür taraftan, biat müessesesi üzerinden insanın iradesinin devredilmesi ("Ben bilmem beyim bilir!"), fertlerin siyasi veya dinî-siyasi kalıplar içinde kitleler hâlinde sürü hâline gelmesi de başka bir kültürdür. Burada Tanrı huzurunda kişinin kendi yaptıklarından sorumlu olmasına rağmen bu sorumluluğu şeyhe veya emire yükleyerek kendini kurtarması kurnazlığını seçebiliyoruz. Alanın da verenin de memnun olduğu bu işlemde sürünün üyesi olan kimse aslında yaptığı işte Tanrı'yı kandırma girişimi olduğunu fark etmeksizin gönül rahatlığına ererken, kendisine tabi olunan dinî veya siyasi önder de tartışmasız bir meşruiyet zemininde güç ve iktidar temin etmenin keyfini çıkarmaktadır.

Hâlbuki Kuzey kültüründe en tepedeki kimsenin, Tanrı'nın takdiriyle (kut) ülkeyi yöneten kağanın bile tüm yaptıkları tartışılır. Bunu tartışmak günah değildir, tartışılan şey zaten kağanın günahıdır. Bu günah yüzünden Tanrı'nın ondan kutu aldığına hükmedilir ve ak ve kara budunun birlikte reyinin olduğu ortamda kamuoyu görüşü kutsuzlanma yönünde ağır basarsa kağan indirilir. 9. yy.ın ikinci yarısının Müslüman olmayan Türkleri için şaşırtıcı olan şey, halifelerin indirilmesi değildi kuşkusuz, çünkü her yerde bir şekilde isyanlar veya taht kavgalarıyla hükümdar değişebilir (Yine de Müslüman yazarların Türklerin kendi yöneticilerini bu şekilde değiştirmelerini büyük hayretle anlatmaları aradaki büyük anlayış ve kültür farkına işaret eder). Şaşırtıcı olan şey

bunu Hilafet merkezinde Türklerin yapmış olmasıydı ve bu noktada tanındık bir uygulamaya şahittiler. Yani artık o Türklerin şahsında İslam mülkü en merkezinde bile “Türk hizasına” gelmiş olarak görülüyordu ve bundan memnuniyet duydukları kuşkusuzdu.

Genel olarak Türklük için İslamlaşmanın sonuçları başka ve daha uzun bir çalışmanın konusudur. Burada özet olarak değinmek dahi zor çünkü meramin tam anlaşılması için ifadelerin açılıp örneklendirilmesi gerekecektir. Tek cümle ile bu konudaki bakışımızı özetlemek isteriz: Türklerin İslamlaşmasının ilk asırlarında tasavvufun etki ve katkısını tartışabiliriz ama şu son asırlardaki geri kalmışlığımızda tarikatların etki ve katkısının birinci sırada olduğunu görmek zor değildir.

Bu arada, tarihte olmuş bitmiş bir şey için bünye uyumsuzluğu gibi bir açıklama yapmak doğru değildir. Bünye kabul etmezse dışarı atar veya dönüştürüp alır veya kendisi ona alışır. Türk bünyesi en başta İslam’ı kabul etmiştir ama değişik zamanlarda değişik İslamlar ile muhatap olduklarında buhran baş göstermiştir. Bu yüzden kâh İslam’ı kâh kendilerini değiştirmişlerdir. Elimizde tek bir İslam bulunmadığından bütün bir olguyu da tek bir şekilde inceleme imkânımız bulunmuyor. 1200 yıldır yaşadıklarımız da bununla ilgili gözüküyor: Kademeli şekilde Kuzey İslam’ından Türk İslam’ına geçiş, ondan da Arap İslam’ını zorlamanın getirdiği buhranlar...

KAYNAKLAR

Adamus Bremensis, *Barbarlıktan Medeniyete Vikingler*, çev. S. Özkan, İstanbul 2017.

Ahmad, Sayyid Maqbul, “İbn Rüste”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XX, İstanbul, 1999.

Ahmedova, Zamira, *Türkler Arasında İslâmiyet'in Yayılmasında Tasavvufun Rolü*, Ankara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.

Alasania, Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, çev. N. Kaçarava, Trabzon, 2013.

Apak, Adem, “Emeviler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türklerin İslamlaşma Sürecinin Başlangıcı”, *Türkler IV*, yay. H. C. Güzel – K. Çiçek – S. Koca, Ankara, 2002.

Arat, R. Rahmeti, “Uygurlarda İstilahlara Dair”, *Makaleler I*, yay. O. F. Sertkaya, Ankara, 1987.

Artamonov, M. A., *Hazar Tarihi*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004.

Asadov, Farda, “VII-IX. Yüzyıllarda Güney Hazar Bölgesinde Hükümranlık Süren Türk Sulî Hanedanı”, *Türkler IV*, yay. H. C. Güzel – K. Çiçek – S. Koca, Ankara, 2002.

Aycan, İrfan, “Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri”, *Türkler IV*, yay. H. C. Güzel – K. Çiçek – S. Koca, Ankara, 2002.

Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları*, Konya, 2012.

Aydınlı, Osman, *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İstanbul, 2011.

Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, heyet çevirisi, Ankara, 1990.

Barthold, V. V., *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. K. Y. Kopraman – İ. Aka, Ankara, 2006.

Bayat, Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi -I-*, 2. Baskı, İstanbul, 2011.

Bayat, Fuzuli, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, 3. Basım, İstanbul, 2013.

Beckwith, Christopher I., *İpek Yolu İmparatorlukları*, çev. K. Yıldırım, Ankara, 2011.

Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. M. Fayda, 2. Basım, Ankara, 2002.

Biçer, Bekir, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, Ankara, 2007.

Birûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, çev. D. A. Batur, İstanbul, 2011.

Bivar, A. D. H., “The History of Eastern Iran”, *The Cambridge History of Iran*, III/1, yay. Ehsan Yarshater, Cambridge, 2003.

Bosworth, C. E., “The Tāhirids and Saffārids”, *The Cambridge History of Iran*, IV, yay. R. N. Frye, Cambridge 1999.

Cāhiz (Ebû ‘Osman ‘Amr b. Bahr), *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, 2. baskı, Ankara, 1988.

Chavannes, Eduard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. M. Koç, İstanbul, 2007.

Compareti, Matteo, “Sogdiyana Tarihine Giriş”, *Türkler II*, yay. H. C. Güzel – K. Çiçek – S. Koca, Ankara, 2002.

Çağatay, Neşet, *İslâm Tarihi*, Ankara, 1993.

Çetin, Osman, “Horasan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XVIII, İstanbul, 1998.

Çog, Mehmet, “Emevi ve Abbasi Dönemi Hazar-Arap İlişkileri”, *Turkish Studies*, II/2 (Bahar 2007).

Demirci, Mehmet, “Müslüman Türklerde Tasavvuf”, *Türkler V*, yay. H. C. Güzel – K. Çiçek – S. Koca, Ankara, 2002.

Dineverî, *El-Ahbâr’ut-Tivâl. Eskilerin Haberleri*, çev. Z. Akman – H. S. Aytemür, Ankara, 2017.

Dokur, İ. Doğukan, “Çin’in Kalbinde İsyan: An-lu-shan İsyanının Sebepleri“, *İtil Suwı Aka Turur*, yay. U. Üren, İzmir, 2017.

Dunlop, Douglas M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Z. Ay, İstanbul, 2008.

Eker, Süer, “Orta Asya’nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdca”, *Türkbilig*, 24 (2012).

Eldarov, Murat, *İslamiyet’in Hazarlar Arasında Yayılması*, Erciyes Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2006.

Eliade, Mircea, *Şamanizm*, çev. İ. Birkan, Ankara, 1999.

Eliade, Mircea, *Dinsel İnanışlar ve Düşünceler Tarihi III*, çev. A. Berktay, 2. Baskı, İstanbul, 2009.

En-Lin, Liu, “Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme”, *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri I*, Ankara, 1972.

Erdem, Mustafa, “Geleneksel Türk Dini ve İslam”, *Dini Araştırmalar*, I/2 (1998).

Erdoğan, Hasan Göktürk, *Eski Türklerde Töre: Ortaya Çıkışı, Yayılımı ve Uygulamaları*, EÜ TDAE Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2017.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, 7. Baskı, İstanbul, 1980.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, 27. Baskı, İstanbul, 2003.

Erkal, Mustafa, “Hüsrev ve Şirin”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIX, İstanbul, 1999.

Esin, Emel, “Türklerin İslâm’a Girişi İlk Devir: VIII-X. Yüzyıllar”, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El Kitabı’ndan ayırmasım)*, İstanbul, 1978.

Esin, Emel, “Sûlî’ler. İslâm İle Karşılaşan İlk Türkler”, *İslâm tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII/3-4 (1979).

Esin, Emel, “Tohâristan Yabgu’ları, Türk-Şâhîler, Şûl (Çöl) Türkleri Devletleri”, *Tarihte Türk Devletleri -I-*, Ankara, 1987.

Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-shu), İ. Togan – G. Kara – C. Baysal, Ankara, 2006.

Frye, Richard N., “The Sāmānids”, *The Cambridge History of Iran*, IV, yay. R. N. Frye, Cambridge, 1999.

Frye, Richard N., *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, çev. F. Tayanç – T. Tayanç, Ankara, 2009.

Gibb, H. A. R., *Orta Asya’da Arap Fetihleri*, çev. H. Kurt, Ankara, 2005.

Golden, P. B., “Orta Asya’da İslâmiyetin ilk Dönemleri ve Karahanlılar”, çev. H. Berktay, *Erken İç Asya Tarihi*, yay. D. Sinor, 2. Baskı, İstanbul, 2000.

Golden, P. B., “Tyurki-hazarı – gulyamı na slujbe u halifov”, *Hazarı (Jews and Slavs/Evreyi i Slavyane XVI)*, ed. V. Petruhin – V. Moskoviç – A. Fedorçuk – A. Kulik – D. Shapira, Jerusalem – Moskva, 2005.

Golden, P. B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, 6. Baskı, İstanbul, 2016.

Göksoy, İsmail Hakkı, *Çağdaş İslam Ülkeleri Tarihi*, 4. Baskı, Isparta, 2014.

Göksu, Erkan, “Buhârâ Melikesi Kabac Hatun”, *S. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 29 (2011).

Göksu, Erkan, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, *Türk Kültürü El Kitabı*, yay. İ. Çapçioğlu – H. Beşirli, Ankara, 2015.

Gömeç, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, 4. baskı, Ankara, 2011.

Gömeç, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi*, 4. baskı, Ankara, 2011.

Gumilëv, Lev N., *Eski Türkler*, çev. D. A. Batur, 2. basım, İstanbul, 2002.

Gürcistan Tarihi, M. F. Brosset'nin Fr. nüshasından çev. H. D. Andreasyan, Ankara, 2003.

Halife bin Hayyât, *Tarih*, çev. A. Bakır, 2. Baskı, Ankara, 2008.

Harmatta, János, “Languages and Scripts in Graeco-Bactria and the Saka Kingdoms”, *History of Civilizations of Central Asia*, II, ed. J. Harmatta, Paris, 1994.

Havlík, Lubomír, “Constantine and Methodius in Moravia”, *Sborník Prací Filosofické Fakulty Brněnské University*, XI (1964).

Hudûdü'l-Âlem, tr. A Duman - M. Ağarı, İstanbul, 2008.

Hunkan, Ö. Soner, “X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya’da Türkler ve İslam (Nümizmatik Veriler ve İslam Kaynaklarına Göre)”, 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (Ankara, 10-15 Eylül 2007), Ankara, 2012.

İbn’ül-Esir, *İslam Tarihi*, 10 cilt, heyet çevirisi, İstanbul, 1986.

İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, çev. R. Şeşen, İstanbul, 1975.

İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. R. Şeşen, İstanbul, 2014.

İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. M. Ağarı, İstanbul, 2008.

İstahrî, *Ülkelerin Yolları. Değerlendirme-Metin*, çev. M. Ağarı, İstanbul, 2015.

İzgi, Özkan, “Çin’de İslamiyet’in Yayılışı ve Gelişmesi”, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, haz. E. Ekrem – S. Küçük, Ankara, 2014.

Kalafat, Yaşar, *Türklüğün Dini Geçmişi*, Ankara, 2011.

Kalankatlı Moses, *Albanlar Tarihi*, çev. Z. Bünyadov – Y. Gedikli, İstanbul, 2006.

Karatay, Osman, “Francia Jeokültüründen Fransız Kültürüne Tarihin Belleği ya da Avrupa’nın Frenk Rengi”, *Türkiye-AB İlişkileri*, yay. E. Efegil – M. S. Erol, Ankara, 2007.

Karatay, Osman, “Ziezi ex quo Vulgares: Orta Asya’da Bulgar Aramak”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, III/5 (2008)..

Karatay, Osman, “Hazarların Musevîleşmesine Dair Bir Belge: Genize Mektubu”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 18 (Yaz 2008).

Karatay, Osman, “Hazar’ın Musevîleşme Tarihi”, *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu (5-8 Nisan 2010, Bilecik)*. yay. M. Alpargu – Y. Öztürk – B. Çelik, Bilecik, 2011.

Karatay, Osman, "Hazarlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay - Serkan Acar, İstanbul, 2013.

Karatay, Osman, “Kut: Evrensel Dilde Tanrı ve İyilik”, *Tarih Araştırmalarına Katkı: Mustafa Kafalı İçin*, yay. Ü. Bulduk – A. Üstün, Ankara, 2013.

Karatay, Osman, “Töre Yapmak, Âdet Çıkartmak: Eski Türklerde Oydaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri”, *1. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri (21-22 Aralık 2012)*, yay. Fethi Gedikli, İstanbul, 2014.

Karatay, Osman, *İran ile Turan. Eskiçağda Avrasya ve Ortadoğu’yu Hayal Etmek*, 3. Baskı, İstanbul, 2015.

Karatay, Osman, *Hazarlar: Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, 3. Baskı, Ankara, 2016.

Karatay, Osman, *İlk Oğuzlar. Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar*, İstanbul, 2017.

Karatay, Osman, “İran Jeokültürü Üzerine”, *Tarih, Edebiyat ve Siyasetiyle Düünden Bugüne İran Uluslararası Sempozyumu (15-16 Aralık 2017)*, yay. Şennur Şenel, Ankara 2017.

Karatay, Osman, “Türklerin İslam’ı Kabulü: En Baştan Bir Düşünmek”, *Yeni Türkiye*, 95-1 (2017).

Karatay, Osman, “Türk ve Tanrı: Dilin Söyledikleri”, *Prof. Dr. Salim Cöhce Armağanı*, yay. A. Ceylan, Ankara, 2017.

Karimov, E. E., “The Advent of Islam: Extent and Impact”, *History of Civilizations of Central Asia*, IV, ed. C. E. Bosworth – M. S. Asimov, Paris, 2000.

Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lûgat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, 4 cilt, 4. baskı, Ankara, 1998.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti-t-Türk*, yay. A. B. Ercilasun – Z. Akkoyunlu, Ankara, 2015.

Keleş, Bahattin, “Talas Savaşı’nın Türklerin İslamiyet’i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 225 (2016).

Khazanov, Anatoly M., *Göçebe ve Dış Dünya: Geçmiş, Gelecek ve Şimdiki Hâli Üzerine Mukayese*, çev. Ö. Suveren, İstanbul 2015.

Kıldıroğlu, Mehmet, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, Ankara, 2013.

Kırilen, Gürhan, *Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*, Ankara, 2015.

Kırkpınar, Mahmut, “Mütevekkil-Alellah”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul, 2006.

Kitapçı, Zekeriya, *Türkistan’ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, Konya, 2005.

Kitapçı, Zekeriya, “Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 155 (Nisan 2005).

Klimkeit, H.-J., “Manichaeism and Nestorian Christianity”, *History of Civilizations of Central Asia*, IV, ed. C. E. Bosworth – M. S. Asimov, Paris, 2000.

Koç, Dinçer, “Nümizmatik Verilere Göre X. Yüzyılda İdil Bulgar Emirleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 94/187 (2010).

Koç, Dinçer, “İtil Bulgarları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, yay. O Karatay – S. Acar, 4. Baskı, İstanbul, 2018.

Konukçu, Enver, “Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek”, *Türkler IV*, yay. H. C. Güzel – K. Çiçek – S. Koca, Ankara, 2002.

Kovalev, Roman K., “What Does Historical Numismatics Suggest about the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century? - Question Revisited”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 13 (2004).

Kovalev, Roman K., “Khazaria and Volga Bulğaria as Intermediaries in Trade Relations Between the Islamic Near East and the Rus’ Lands During the Tenth to Early Eleventh

Centuries: The Numismatic Evidence”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 18 (2011).

Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 5. Baskı, Ankara, 1984.

Kurat, Akdes N., “Kuteybe bin Müslim’in Hvârizm ve Semerkand’ı Zaptı”, *A.Ü. DTCF Dergisi*.

Kutlu, Sönmez, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, İstanbul, 2011.

Kurt, Hasan, *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara, 1998.

Kurt, Hasan, “Maveraünnehr’e İslam’ın Girişi”, *Türkler IV*, yay. H. C. Güzel – K. Çiçek – S. Koca, Ankara, 2002.

Lang, David M., *Lives and Legends of the Georgian Saints*, London, 1956.

Liu, Xinru, “A Silk Road Legacy: The Spread of Buddhism and Islam”, *Journal of World History*, XXII/1 (Mart 2011).

Mangaltepe, İsmail, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul, 2009.

Marşak, Boris, “Türkler ve Soğdlular”, *Türkler II*, yay. H. C. Güzel – K. Çiçek – S. Koca, Ankara, 2002.

Mensching, Gustav, *Din Sosyolojisi. Din, Kültür ve Toplum İlişkileri*, çev. M. Aydın, 3. Baskı, Konya, 2012.

Mert, Osman, *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*, Erzurum, 2015.

Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. A. Batur, İstanbul, 2004.

Michel le Syrien, *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d’Antioche*, yay. J. B. Chabot, Cilt III, Paris, 1905.

Mirbabaev, A. K., “The Islamic Lands and Their Culture”, *History of Civilizations of Central Asia*, IV, ed. C. E. Bosworth – M. S. Asimov, Paris, 2000.

Moorhead, John, “Clovis' Motives for Becoming a Catholic Christian”, *Journal of Religious History*, XIII/4 (Aralık 1985).

Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, çev. D. A. Batur, İstanbul, 2015.

Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, çev. E. Göksu, Ankara, 2013.

Noonan, Thomas S., “Nomads and Sedentaries in a Multi-Ethnic Empire”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 15 (2006-2007).

Novosel'tsev, A. P., *Hazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii vostochnoy Evropy i Kavkaza*, Moskva, 1990.

Ocak, Ahmet Y., “Türkler ve İslamiyet: Türklerin Müslümanlığı Tarihine Dair Bir Sorgulama”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/29 (2013).

Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, 4. Baskı, Ankara, 1995.

Özaydın, Abdülkerim, “Hârizm”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XVI, İstanbul, 1997.

Özaydın, Abdülkerim, “Türklerin İslamiyeti Kabulü”, *Türkler IV*, yay. H. C. Güzel – K. Çiçek – S. Koca, Ankara, 2002.

Özbayraktar, Aykut, *Abbasîlerin İlk Döneminde Mâverâünnehir*, Selçuk Ün. SBE Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2014.

Palabıyık, M. Hanefi, “Hindistan Tarihinde ve Hindistan'ın İslamlaşmasında Türklerin Rolü ve Katkıları”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyu-*

mu(31 Mayıs-1 Haziran 2007). *Bildiriler*, yay. İ. H. Göksoy – N. Durak, Isparta, 2007.

Poulík, Josef, “The Origins of Christianity in Slavonic countries North of the Middle Danube Basin”, *World Archaeology*, X/2 (1978).

Pritsak, Omeljan, “Hazar Hakanlığının Musevîliğe Geçiş”, çev. A. T. Özcan, *Karadeniz Araştırmaları*, IV/13 (Bahar 2007).

Rady, M., “The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation”, *South and East European Review*, 87-4 (2009).

Salman, Hüseyin, *Türgişler*, Ankara, 1998.

Salman, Hüseyin, “Türgişler”, *Türkler II*, yay. H. C. Güzel – K. Çiçek – S. Koca, Ankara, 2002.

Salman, Hüseyin, “Karluklar”, *Türkler II*, yay. H. C. Güzel – K. Çiçek – S. Koca, Ankara, 2002.

Salman, Hüseyin, “Tohâristan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XLI, İstanbul, 2012.

Sarıkaya, Saffet, “Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mezheplerin ve Tarikatların Yeri”, *Türkler V*, yay. H. C. Güzel – K. Çiçek – S. Koca, Ankara, 2002.

Shanzer, Danuta, “Dating the baptism of Clovis: The bishop of Vienne vs. the bishop of Tours”, *Early Medieval Europe*, VII/1 (Mart 1998).

Sourdel, D., “Abbasî Hilafeti”, çev. H. Aktaş, *İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyeti*, yay. P. M. Holt – A. K. S. Lambton – B. Lewis, 2. Baskı, İstanbul, 1997.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. baskı, Ankara, 1998.

Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Z. K. Ugan – A. Temir, İstanbul, 1991.

Taberî, *Tarih-i Taberî*, çev. M. F. Gürtunca, İstanbul, 2006.

Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, 5. Baskı, Ankara, 2014.

Tepekule, Tansu, “Araplarda Müslüman Olmayan Türk İmgesi”, *Yeni Türkiye*, 95-4 (2017).

Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, çev. C Mango - R. Scott, New York, 1997.

Thomson, Robert W., *Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles*, Oxford, 1996.

Togan, Zeki V., *Kuran ve Türkler*, İstanbul, 1971.

Togan, Zeki V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. basım, İstanbul, 1981.

Togan, Zeki V. “Hazarlar”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5/1, Eskişehir, 1997.

Togan, Zeki V., “Oğuzların Hristiyanlığı Meselesine Ait”, çeviriyazı Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri*, XXVII/2 (2010).

Toth, William, “The Christianization of the Magyars”, *Church History*, XI/1 (1942).

Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 6. baskı, İstanbul, 1993.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 8. Basım, İstanbul, 2003.

Usta, Aydın, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, İstanbul, 2007.

Vaglieri, Laura Veccia, “Raşit Halifeler ve Emevi Halifeleri”, çev. İ. Kutluer, *İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyeti*, yay. P. M. Holt – A. K. S. Lambton – B. Lewis, 2. Baskı, İstanbul, 1997.

Vlasto, A. P., *The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs*, Cambridge, 1970.

Winroth, Anders, *The Conversion of Scandinavia: Vikings, Merchants, and Missionaries in the Remaking of Northern Europe*, Yale, 2012.

Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev. M. Ağarı, İstanbul, 2002.

Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara, 2002.

Yazıcı, Nesimi, “İdil (Volga) Bulgar Hanlığı’nda İslâmiyet”, *Türkler IV*, yay. H. C. Güzel – K. Çiçek – S. Koca, Ankara, 2002.

Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 1976.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması”, 8. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, II, Ankara, 1981.

Yiğit, İsmail, “Kuteybe b. Müslim”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXVI, Ankara, 2002.

Yücel, Mualla U., *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara, 2007.

Zarrīnkūb, ‘Abd Al-Husain, “The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath”, *The Cambridge History of Iran*, IV, yay. R. N. Frye, Cambridge, 1999.

Zlatarski, Vasil, *Natsionalizatsiya na Bilgarskata dırjava i tsirkva prez 9. vek*, Sofya, 1926.

DİZİN

A

Abbasîler: 53-4, 85, 97, 99-104, 115, 118-9, 121, 139, 141, 144, 153-4, 157, 159, 162, 167, 173, 184, 187, 190, 193-6.
Abdullah bin Amir: 26, 28.
Abdullah bin Hazim: 64.
Abdullah bin Ma'mer: 79.
Abdullah bin Tahir: 118.
Abdullah bin Zübeyr, halife (683-692): 57, 64.
Abdurrahman bin Muhammed: 65.
Abdurrahman bin Müslim el-Bahilî: 43, 74.
Abdurrahman bin Nuaym: 79, 93.
Abdurrahman bin Rabia: 107.
Abdülcebbar bin Abdurrahman: 103.
Abdülmelik, halife (685-705): 64, 66, 159.
Abo (Habib): 155.
Afganistan: 25, 28-9, 31-2, 35-6, 49, 56, 65, 71-2, 81, 83, 87, 92, 95, 190.
Afganlar: 34, 71, 121, 175, 194.
Afrika: 11, 15.
Afsin: 104.
Aherun: 68.
Ahmet b. Kûye: 161.
Ahnef bin Kays: 26-8, 31, 56.
Ahsiket: 68.
Aşşunvaz: 32.
Akhunlar: 25, 31-5, 40, 45, 69, 92.
Alan Kapısı: 112-3.

Alanlar: 111, 113, 141.
Albanlar: 155.
Albanya: 107-10, 133.
Ali bin İsa: 103.
Ali, halife (656-661): 29, 48, 97, 107.
Almanlar: 13-4.
Almanya: 12-3.
Almuş Han: 145-7, 149, 189.
Alp İlteber: 108.
Altay Dağları: 88, 166.
Altın Orda: 152.
Amr bin Müslim: 93.
Anadolu: 174, 176.
An-lu-shan İsyanı: 86, 120.
Aors: 160.
Aral: 28, 41, 160, 168.
Arminiyye: 104, 109, 112-3, 135.
Arran: bkz. Albanya.
Arsiyye: 160-2.
Asım bin Abdullah: 84.
Avarlar: 13, 92.
Aydar Han: 178.
Azak: 133.
Azerbaycan: 11, 19-21, 34, 54, 104, 107, 109, 112, 135, 150-1, 154.

B

Babek: 53, 104.
Babürlüler: 92.
Bagatur Kağan: 155.
Bagdis/Bâzegîs: 33, 69.
Bağdat: 88, 103, 135, 144, 149, 158, 188, 191, 195.
Bahafirid: 99.

Baktriya: 29, 35-6.
Balasagun: 148, 191.
Balkanlar: 174.
Baltık: 147.
Basra: 29-30, 61, 65-6, 68, 78, 93.
Baytaş Arslan Han: 191.
Bedehşan: 55.
Behram Çubin: 32-3, 187.
Belçika: 12.
Belencer: 107, 110, 114.
Belh: 26-8, 31, 33-6, 42, 65, 68, 84,
104, 176.
Berda: 156.
Berke Han: 152.
Bermekiler: 195.
Beykent: 61, 69-70, 82.
Bilge Kağan: 72, 78-9, 90, 132.
Billa: 178.
Bizans: 13-4, 20-1, 23, 33, 92, 109,
111, 118, 126, 134, 140-1, 144,
151, 162-4, 184.
Boçu: 178.
Bolçu: 78, 91.
Boris Han (852-889): 134.
Bögü Kağan (758-779): 132.
Britanya: 13.
Budacılık: 35-7, 104, 120, 131-3, 135-
7, 176, 182, 197.
Buğa: 154.
Buhar Hudat: 38.
Buhara: 37-8, 41, 43, 52, 55-7, 61-4,
70, 72, 74, 81-3, 85, 100-1, 105,
118, 147, 165, 168, 181, 190-1.
Buheyre: 45, 51.
Bulan Kağan: 114, 135, 151-2.
Bular: bkz. İdil Bulgar.
Bulcan: 155.
Bulgarlar (İdil): 16, 87, 126, 145-50,
152, 162, 165-6, 178-9, 181, 188,
190-1.

Bulgarlar (Tuna): 13-4, 87, 133-4, 141,
142, 153.
Burtaslar: 147.
Buşenc: 33.
Buveyb: 22.
Bükeyr bin Vişah: 64.
Bünyat: 100.

C

Cafer bin Abdullah: bkz. Almuş Han.
Cangân: 74.
Cer'ir bin Abdullah: 22.
Cerrah bin Abdullah el-Hakemî: 79,
110-1.
Cerrah bin Abdullah: 110-2.
Ceyhun: 26, 28, 30-2, 35-6, 39, 41,
43, 55-6, 58, 68-9, 71, 92, 195.
Ch'ulo: 90.
Che-nu: 91.
Clovis: 12.
Ctesiphon: bkz. Medain.
Cumhur bin Mirrâr: 99.
Cuvanşir: 107-8.
Cüneyd bin Abdurrahman: 82-3, 93,
172.
Cürcan: 30, 38, 40-1, 45-53, 99, 121,
150, 158, 191.
Cüzcan: 68, 71, 84.

Ç

Çağaniyan: 32, 40, 55, 68.
Çekler: 13, 144.
Çiçek Hatun (Irene): 153.
Çiğil: 184.
Çin: 15, 26, 35, 57-9, 77-9, 84, 90-1,
102, 115-8, 120, 131-2, 139, 142,
166, 169, 174, 182.
Çinliler: 33, 38, 77-8, 86, 88, 91, 102,
115-7, 120.
Çor: bkz. Derbent.
Çu: 77.

D

Dağıstan: 111, 113, 133, 135, 157, 160.
Danimarka: 16.
Danimarkalılar: 14.
Dar'ül-Babunec: 181.
Daryal Geçidi: bkz. Alan Kapısı.
Debûsiye: 81.
Dehistan/Dihistan: 38, 46-7, 50.
Deli Dumrul: 124.
Demir Kapı: 72, 92.
Derbent: 20-1, 46, 107-13, 133, 135, 152, 154, 156.
Deylem: 42, 118, 150.
Dicle: 23.
Dnyeper: 158.
Doğu Anadolu: 11, 109, 111.
Doğu Türkistan: 36, 84, 116, 132-3, 165, 176-7, 182, 191.
Dokuz Oğuz: 88-9.
Don Nehri: 112-3, 158.
Dunganlar: 15.

E

Ebû Hanife: 144, 172-3.
Ebû Müslim: 53, 97-100, 115, 195.
EbûSüfyan: 29.
Ebû Ubeyd Amr bin Umeyr: 22.
Ebû'l-Abbas Seffah, halife (750-754): 54.
Ebubekir, halife (632-634): 22.
Eftalitler: bkz. Akhunlar.
Ek Dağı: 72.
El-Beyzâ: bkz. Şarkel.
Eliazar: 108.
Elig Kağan: 90.
Emevîler: 29, 34, 50, 54, 56-7, 61, 64, 66, 80, 84, 88, 95, 97-101, 103, 105, 109, 115, 118, 121, 128, 135, 144, 193-6.

Emin, halife (809-813): 103, 105.
Enderhiz Nehri: 50.
Erdebil: 112.
Ermeniler: 11, 108-9, 113, 155.
Ermenistan: 108, 156.
Esed bin Abdullah: 81, 84, 114.
Eşres bin Abdullah: 81-2, 96.
Ezdliler: 128.

F

Fadl bin Yahya el-Bermekî: 156.
Fârâb: 38, 71.
Fars (eyalet): 19, 24, 29.
Farslar: 15, 22, 28, 41-3, 45, 50, 88, 121, 190, 194, 197.
Fergana: 12, 28, 37-8, 41, 55, 67, 69-70, 74, 77, 79-80, 86, 166, 176-7, 193.
Ferganalılar: 27, 38, 43, 73.
Fırat: 22.
Filipinler: 16.
Firuz/Perviz, şah (456-484): 31-2.
Franklar: 12-5, 119, 133-4, 140-1, 144.
Fransa: 12-3.

G

Gancak (Gence): 20.
Gazele: 113.
Gazne: 35.
Gazneliler: 35, 92.
German: 124, 144.
Gilan: 40, 150.
Gordas/Grod: 133, 153.
Göktürkler: 20-1, 27-8, 31-7, 39-40, 42, 46, 56, 58-60, 72, 77-9, 87-92, 107-8, 122, 126, 131, 159, 168.
Gurek: 71-2, 80, 83.
Gürcüler: 108, 155.

H

Haccac bin Yusuf: 47, 49, 65-6, 68-70, 76, 78, 109.
Haçlı Seferleri: 12, 16.
Hakem bin Ömer: 55.
Halaçlar: 190.
Halep: 178.
Hallac-ı Mansûr: 177.
Hamburg Kilisesi: 13.
Hamzin: 156.
Hanbalık: 159.
Hanefilik: 149.
Harezm: 28, 37, 41-2, 45, 55, 71-2, 74-5, 86, 147, 152, 157-8, 160-2, 166, 173.
Haricîler: 167.
Haris bin Amr: 112.
Haris bin Süreyc: 84-5, 97.
Harun Buğra Han: 141.
Harun Kağan: 163.
Harun Reşid, halife (786-809): 102, 105, 154, 156, 168.
Haşim bin Hâkim: bkz. Mukanna.
Hazar Denizi: 25, 41, 45, 146, 150.
Hazarlar: 20, 26-7, 48, 80, 107-14, 133, 135, 142, 146-65, 179, 181-2, 184-5, 188, 191.
Helenizm: 29.
Hemedan: 24.
Herakleios, imparator (610-641): 21.
Herat: 26, 31-3, 101.
Heten: 178.
Heyâtıla/Haytal: bkz. Akhunlar.
Hırvatlar: 13.
Hindistan: 15, 135, 175-6.
Hîre: 22.
Hişam, halife (723-742): 93, 172, 174.
Hocend: 56, 64, 66, 74, 80.
Horasan: 19, 23, 25, 27-31, 36, 39, 41-3, 51-2, 55-7, 61, 64-8, 74, 79,

82, 84, 86, 88, 93, 96-103, 105, 107, 118-9, 128, 147, 160, 168, 171-2, 175-6, 187, 194-7.
Hristiyanlar: 107, 119-20, 126, 135-6, 140-2, 153, 155-7, 161-3, 175.
Hristiyanlık: 8, 11-6, 37, 108, 133-4, 136, 139, 141, 143-4, 155, 160, 169, 175.
Huna: bkz. Akhunlar.
Hunlar: 12, 20, 36, 47-8, 59, 108, 110, 122, 133, 142, 152-3, 190.
Hurzâd (Hurrezâd): 74.
Huttal: 32, 37, 41, 55, 65, 81, 100, 176.
Huttelan: bkz. Huttal.
Hürmüz IV, şah (579-590): 32-3.
Hürremîler: 53, 104.
Hüsrev I Anuşirvan, şah (531-579): 32-3, 45, 92.
Hüsrev II Perviz/Firuz, şah (589-628): 20-1.

I

Irak: 19, 22, 30, 64, 68, 88, 102, 195.
Iustinianos II, imparator (685-695, 705-711): 153.

İ

İbrahim Edhem: 176.
İdil (Hazar başkenti): 162.
İdil: 15, 146, 160-2.
İşidler: 59.
İli: 77.
İlteriş Kağan: 77, 90.
İlyas, Samanî: 187.
İnci: bkz. Seyhun.
İngek Gölü: 88.
İp'isha-po-lo (İşbara) Yabgu: 27.
İpek Yolu: 37-8, 165.
İrlanda: 13.
İsbicab (İsficab): 38.

İsfahan: 33.
İsfanyed: 50.
İsfendiyar: 20.
İshak, Samanî: 187.
İskandinav: 13, 140.
İskender (Makedonyalı): 20, 28-9, 36, 142.
İsmail, Samanî emiri (892-907): 128, 184, 187.
İspanya: 11, 128, 140.
İstanbul: 14, 110, 133-5, 140-1, 153.
İstemi Kağan: 32, 92.
İsveç: 16, 146.
İsveçliler: 14.

K

Kabac Hatun: 56, 61-3.
Kâbil: 26, 35.
Kadisiyye: 22.
Kafkaslar: 20, 48, 108-13, 122, 141, 154-5, 157, 159, 163, 184, 193.
Kağan: 90.
Kahtabe bin Şebîb: 99.
Kao-hsien-chih: 115-6.
Kapgan: 59, 78, 90.
Karadeniz: 18, 158.
Karahanlılar: 119, 141, 148, 152, 184, 188, 191.
Karaşahr: 182.
Karluklar: 16, 60, 79, 103, 118-9, 127-8, 139, 165-6, 168, 176, 182, 184, 187-90, 197.
Kâşân: 69, 74.
Kaşgar: 165, 187, 191.
Katoliklik: 13, 134, 140.
Kavat II, şah: 21.
Kavimler Göçü: 12.
Kays bin Heysem: 28.
Kazakistan: 72.
Kazvin: 24.

Kefyan: 68.
Kemerce: 81-2, 85.
Kerbela faciası: 30.
Keşmir: 15, 177.
Kıpçaklar: 152, 166.
Kırgızlar: 127, 165-6, 177, 184.
Kırım: 153, 160.
Kiev: 13, 148.
Kimekler: 166.
Kirman: 19, 24, 29.
Kiş: 57, 64-5, 70, 101.
Kıtanlar: 88.
Konstantinos I, imparator (324-337): 12.
Konstantinos Kiril: 13, 134.
Konstantinos VII, imparator (913-959): 163.
Köli Çor (Göktürk): 72.
Köli Çor: 46, 72, 79, 86.
Kuban: 113.
Kuça: 133, 182.
Kudüs: 16.
Kûfe: 22, 26, 30, 93.
Kuhistan: 31, 45-6, 51.
Kûlân: 176.
Kuşanlar: 36.
Kuteybe bin Müslim: 34, 43, 47, 49, 52, 58-9, 67-76, 78, 83, 96, 100, 109, 139.
Kuteybe, Tuğşade'nin oğlu: 100-1.
Küçük Yınal: 142, 153, 188.
Kül Tigin: 78.
Kürsul: bkz. Köli Çor.

L

Lehistan: 16.
Lehler: 13, 144.
Lo-yang: 120.

M

Macaristan: 16, 133, 178-9,
Macarlar: 13-4, 134, 144, 178.
Mâheveyh: 25-6.
Maniheyçilik: 36-7, 132-3, 135, 137,
181-2, 197.
Mansur, halife (754-775): 118.
Marakanda: bkz. Semerkant.
Maskale bin Hübeyre: 49.
Maturîdî: 144.
Maurikios, imparator (582-602): 20.
Maveraünnehr: 30, 36, 39-42, 55, 57,
62-3, 66-8, 70, 74, 77, 79, 82, 86-
8, 92, 95, 98, 100-3, 105, 109,
114-6, 118-9, 125, 128, 147, 165-
8, 173, 175, 184, 189-91, 193,
195-7.
Mazdekîler: 104.
Me'mun, halife (813-833): 103, 105,
168.
Mecusiler: 99-100, 104, 120.
Medain: 21, 23.
Medine: 50, 63.
Mehdi, halife (775-785): 101, 103,
118-9, 139.
Mekke: 50, 64.
Merv: 25-7, 49, 68-70, 101.
Merv'er-Rud: 31, 84.
Mervan bin Muhammed: 109, 113-4,
135, 152.
Mesleme bin Abdülmelik: 109-13.
Meşhed: 25.
Methodius: 13, 134.
Mevâlî: 42, 49, 98-9, 195.
Mısır: 11.
Mihran: 22.
Moğolistan: 18.
Moğollar: 15, 42, 52, 180.
Moravya Misyonu: 13, 141.
Moravya: 133-4, 141.

Muaviye, halife (661-680): 29, 43, 48-
9, 61, 63, 107-9.
Muaz bin Müslim: 119.
Mufaddal bin Mühelleb: 65.
Muhammed bin Sûl: 53.
Mukanna: 100-2, 119.
Muktafi, halife (902-908): 146.
Muktedir Billah, halife (908-932): 145,
181.
Musa bin Abdullah: 57-8, 64-5.
Musevîler: 120, 126, 135-6, 149, 158,
161, 163, 181, 189.
Musevîlik: 135, 142, 156, 159, 191,
197.
Musul: 112.
Mühelleb bin EbîSufra: 65-6.
Mürcîler: 172.
Müslim bin Said: 80-1.
Mütevekkil, halife (847-861): 141.

N

Nasr bin Ahmed (914-943): 181, 187-
8.
Nasr bin Seyyar: 34, 53, 80-1, 86, 96-
7, 100, 102.
Necef: 57, 65, 70, 101.
Necm bin Haşim: 156.
Nerse: 154-5.
Nestûrîlik: 37, 136.
Nicolas I, papa: 134.
Nihavend: 19, 24, 48, 98, 193.
Nişabur: 99.
Nizek Tarhan: 25-7, 34, 69-71, 92,
118.
Norveç: 16.
Nu'man bir Amr: 24.
Numeşkes: 70
Nu-shi-pi: 27.

O

Obadiye Kağan: 156-7.
Oğuzlar: 16, 48, 60, 86, 118, 121-2,
126, 136, 143, 147-9, 153, 157,
166, 168, 184-5, 188, 197.
Omurtak Han (814-831): 134.
On Ok: 27, 58, 77, 91.
Oreşt: 68.
Ortodoksluk: 13-4, 135, 140.
Osman, halife (644-656): 61, 107.
Oxus: bkz. Ceyhun.

Ö

Ömer bin Abdülaziz, halife (717-720):
51, 53, 74, 76, 79, 96
Ömer, halife (634-644): 22.
Ötüken: 72, 88, 132, 165.

P

Pakistan: 15.
Papa/Papalık: 13, 134, 140.
Peçenekler: 13, 127, 147.
Pencap: 35.
Pers: bkz. Farslar.
Phokas, imparator (602-610): 20.
Photius: 134.
Rabi' bin Ziyad: 31, 93.
Rafi' bin Leys: 102-3.
Ramisene: 70.
Rastislav: 133.
Rey: 24, 33, 68, 98.

R

Roma: 12-4, 126, 134, 141, 144.
Roma-Germen İmparatorluğu: 140.
Romanos Lekapenos: 163.
Rumlar: bkz. Bizans.
Rûsân: 38.
Ruslar: 146, 148, 158, 185.
Rusya: 13, 16, 158.
Rutbil: 35, 65.

Rüstem Ferruhzad: 22-3.

S

Sa'd bin EbîVakkas: 22-3.
Sabiiler: 37.
Sabit bin Kutbe: 64-5.
Said bin Abdülaziz: 79.
Said bin Amr el-Hareşî: 80, 113.
Said bin el-Asî: 48.
Said bin Osman: 30, 51, 61-3, 126.
Said bin Salim el-Bahilî: 156.
Salih bin Müslim: 68.
Sâmânîler: 52, 128, 181, 184, 187-91,
195-6.
Samarra: 43.
Sarığşen: 159.
Sasanîler: 19-20, 22-3, 25, 29, 31-4,
39, 42, 66, 92, 135, 171, 187.
Satuk Buğra Han: 152, 188-91.
Selçuk Bey: 136, 185, 189.
Sellam: 158.
Selm bin Ziyad: 63-4.
Selman bin Rabia: 107.
Semender: 110, 114, 157.
Semerkant: 27, 37-9, 41, 43, 52, 55-7,
59, 62-5, 70-71, 73-5, 79-86, 100-
3, 117, 119, 135, 165, 181.
Serîr: 157.
Seyhun: 32, 63, 72, 78, 81-2, 84.
Shi-pi Kağan: 90.
Sibirya: 16, 125, 166, 177.
Sicilya: 128.
Sicistan: 68.
Sinbad: 99.
Slovaklar: 13.
Slovakya: 133.
Soğd/Soğdîyana: 32, 37, 41, 55-6, 71,
78, 92, 95, 139, 143.
Soğdlar: 26-7, 36-41, 43, 56-8, 62-5,
70-1, 74, 76, 80-1, 85, 87, 96,

101-2, 104, 116, 120-1, 175-6,
191, 194, 197.

So-ko: 78, 91.

Sûl: 38, 45-53, 118, 121.

Su-lu Kağan: 47, 78-9, 82-6, 88, 91,
97, 114-5, 126, 172, 174.

Suriye: 22, 176.

Süleyman bin Kesîr: 100.

Süleyman bin Sûl: 53.

Süleyman, halife (715-717): 49, 76.

Süveyd bin Makarrin: 48, 50.

Ş

Şahrbaraz: 20.

ŞakikBelhi: 176.

Şam: 64, 113, 128, 135, 164.

Şamanlık: 124, 127.

Şarkel: 112, 114.

Şaş: bkz. Taşkent.

Şemkir: 154.

Şılkı: 147.

Şîler: 100, 144, 188.

Şirin: 22.

Şuman: 68.

Şuşan: 155.

T

T'ang'lar: 182.

T'ung Yabgu (611-630): 21, 58.

Taberistan: 40, 42, 48-52, 98, 187,
191.

Tacikler: 72.

Tahir bin Abdullah: 118, 121.

Tahir bin Hüseyin: 103.

Tahirîler: 184, 195.

Talas: 77, 86, 100, 102, 115-7, 119-
20, 187.

Talkan: 68, 71.

Tanrı Dağları: 177.

Tardu Kağan: 33.

Tarhun: 38, 43, 57, 63-5, 70-2.

Taspar Kağan (572-581): 131-2.

Taşkent: 27, 38, 41, 58-9, 67, 73-4,
81, 102, 115.

Tat: 57.

Tataristan: 145.

Temimliler: 128.

Tensi Oğlu: 72.

Tezik: bkz. Tacikler.

Theodora: 153.

Tibetliler: 79.

Tiflis: 21, 108, 112-3, 155.

Tirmiz: 32, 57, 64-5, 70, 92.

Togan Tigin: 187.

Toharistan: 25, 27-9, 31-7, 41, 43, 59,
64, 71, 74, 81, 88, 92, 102, 114,
139, 195.

Toharlar: 28.

Tolunlular: 59.

Tonyukuk: 72, 78, 88-9, 132.

Toybike: 178.

Transoxiana: bkz. Maveraünnehr.

Tsanarlar: 155.

Tuşşade: 100-1, 118.

Tu-lu: 27, 77.

Turfan: 182.

Turksanthos: 126.

Türgişler: 46-7, 58-60, 72, 74, 77-84,
86-91, 93, 96-7, 126, 168, 172,
174.

Türkmenistan: 25, 39.

Türkmenler: 48.

U

Ubeydullah bin Müslim: 74.

Ubeydullah bin Ziyad: 30, 43, 61, 63.

Usruşâna: 38, 104, 121, 139.

Uygurlar: 59, 117, 132-3, 139, 165-6,
181-2, 184, 188.

Ü

Ümeyye bin Abdullah: 64-5.

ÜstadSis: 101.

V

Vahan: 55.

Vajk: 134.

Valentinos: 126.

Varacan: 110-1.

Varaz-Trdat: 108.

Vareng: 14.

Vasık, halife (842-847): 158.

Velid, halife (705-715): 76.

Vikingler: 13-4, 140, 146, 157.

Viro: 108.

Vladimir, Kiev knezi (980-1015): 13,
148-9.

W

Wu-chi-le: 77-8, 91.

Y

Yağmalar: 184.

Yahudiler: bkz. Musevîler.

Yarış Ovası: 89, 91.

Ye'cüc ve Me'cüc: 141, 158, 171, 189.

Yermük: 22.

Yezdigerd III, şah: 21-8, 31, 34, 57,
69.

Yezid bin Mühelleb: 45, 47, 49-53, 65-
6, 76, 79.

Yezid bin Üseyd es-Sülemî: 114, 151,
153, 156.

Yezid, halife (680-683): 63.

Yusuf bin İbrahim: 101.

Yüe-chih'ler: 36.

Z

Zabulistan: 35, 87.

Zerdüştlük: 25, 37, 99, 104.

Zerefşan: 37.

ZemanSûl: bkz. Sûl.

Ziyad bin Ebihi: 29, 31, 43, 61, 75.

Ziyad bin Salih: 100-1, 115.

TÜRKLERİN İSLAMİ KABULÜ

OSMAN KARATAY

Türklerin İslam'ı kabulü tarihteki en önemli olaylardan biridir. En az İslam'ın ortaya çıkışı kadar önemli ve etkilidir. Daha önce Araplar ve bağlılarının dini olan İslam, Türklerle birlikte evrensellik kazanmıştır. Fakat bu önemli konuya tarihçice yaklaşımı fazla bulamıyoruz. Duygu ve yargılar daima önde duruyor. Mevcut eserlerde İslamlaşma sürecinin ayrıntılı hikayesi anlatılsa da, tahlili pek yapılmamıştır. Bu kitap belki herkesi kızdıracaktır ama herkesin de onaylayacağı gerçekleri dile getiriyor.

Prof. Dr. Osman Karatay daha önce "İran ile Turan" ve "Türklerin Kökeni" adlı kitaplarıyla eski Avrasya'nın etnik yapısını hallaç etti ve "Bey ile Büyücü" adlı eseriyle İslam öncesi toplumun inanç dünyasını ayrıntıyla inceledi. "Hazarlar" ve "İlk Oğuzlar" adlı kitapları ise İslam'ın ortaya çıktığı günlerdeki en önemli iki Türk topluluğunun ayrıntılı tarihlerini içeriyor. Bu kitap işte bu temeller üzerine kurulmuş- tur ve Türklerin İslamlaşma sürecinin tahlilini içermektedir.

KAYI'DEN HIRAFIN.
30n

ISBN: 978-605-4991-77-8

[facebook.com/kriptokitaplar](https://www.facebook.com/kriptokitaplar)
twitter.com/kriptokitaplar

kripto

Kültür Meh. Ataç 2 Sk. No: 71/B Çankaya - Ankara • Tel: 0312 432 1923 - Faks: 0312 432 1933
www.kriptokitaplar.com • e-posta: kripto@kriptokitaplar.com